

T.C
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH BÖLÜMÜ (GENEL TÜRK TARİHİ)
ANA BİLİM DALI

KAFKASYA'NIN ETNİK VE KÜLTÜREL YAPISI'NIN OLUŞUMUNDA
TÜRKLERİN ROLÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TUBA TOMBULOĞLU

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. SAADETTİN GÖMEÇ

ANKARA - 2003

T.C
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH BÖLÜMÜ (GENEL TÜRK TARİHİ)
ANA BİLİM DALI

KAFKASYA'NIN ETNİK VE KÜLTÜREL YAPISI'NIN OLUŞUMUNDA
TÜRKLERİN ROLÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TUBA TOMBULOĞLU

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. SAADETTİN GÖMEÇ

ANKARA – 2003

T.C
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH BÖLÜMÜ (GENEL TÜRK TARİHİ)
ANA BİLİM DALI

KAFKASYA'NIN ETNİK VE KÜLTÜREL YAPISI'NIN OLUŞUMUNDA
TÜRKLERİN ROLÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tez Danışmanı :

Tez Jürisi Üyeleri
Ad ve Soyad

İmzası

.....
.....
.....
.....

.....
.....
.....
.....

Tez Sınav Tarihi .....

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
GİRİŞ.....	II
KISALTMALAR.....	IV

I. BÖLÜM

KAFKASYA'NIN GENEL KONUMU

1- Kafkasya Adı.....	1
2- Kafkasya'nın Coğrafyası.....	2

II. BÖLÜM

TARİH BOYUNCA KAFKASYA'DA YAŞAYAN KAVİMLER

1- Kafkasya'da Yaşayan Türk Olmayan Unsurların Genel Durumu.....	8
2- Günümüzde Kafkasya Cumhuriyetleri.....	24
Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti.....	24
Kabardey-Balkar Cumhuriyeti.....	24
Stavropol Eyaleti.....	25
Rostov Vilayeti.....	25
Krasnodor Eyaleti.....	26
Dağıstan Cumhuriyeti.....	26
Gürcistan Cumhuriyeti.....	28
Ermenistan Cumhuriyeti.....	38
Azerbaycan Cumhuriyeti.....	41

III. BÖLÜM

KAFKASYA'DA TÜRK HAKİMİYETİ DÖNEMİ (II.-X. YÜZYILLAR ARASI)

1- Hunlar.....	64
2- Avrupa Hunları.....	69
3- Sabirler.....	77
4- Göktürkler.....	80
5- Bulgarlar.....	86
6- Ogurlar.....	88
7- İdil Bulgarları.....	89
8- Macarlar.....	90
9-Hazar Kağanlığı.....	91
10- Avarlar.....	101
11- Kıpçaklar.....	105

IV. BÖLÜM

XI. YÜZYIL SONRASI KAFKASYA'DA TÜRK FÜTÜHATI

1- Selçuklular Dönemi	114
2- Selçuklu Sultanları'nın Kafkasya Faaliyetleri.....	115
3- Irak Selçukluları.....	137
4- Azerbaycan Atabeyliği: İl Denizliler (1146-1225).....	139
5- Selçukluların Kafkasya Politikası.....	144
6- Moğol Akınları.....	148
7- Harezşahlar Devleti.....	149
8- İlhanlılar Devleti.....	151
9- Timurlular Devleti.....	152
10- Altın- Orda Hanlığı.....	155
11- Karakoyunlu Devleti.....	158
12- Akkoyunlu Devleti.....	160
13- Safevi Devleti.....	162
14- Afşar Hanedanlığı.....	163
15- Kaçar Hanedanlığı.....	164
16- Nogay Hanlığı.....	166

V. BÖLÜM

GEÇMİŞTE VE GÜNÜMÜZDE KAFKASYA'DA YAŞAYAN TÜRK SOYLU HALKLAR

1- Nogay Türkleri	168
2- Ahıska (Mesket) Türkleri.....	171
3- Karaçay- Balkar Türkleri.....	172
4- Kumuk Türkleri.....	177
5- Kundur Türkleri.....	180

VI. BÖLÜM

KAFKASYA'NIN TÜRKLEŞMESİ İÇİN YAPILAN FAALİYETLER

1- Kültürel Alandaki Faaliyetler.....	181
Dil.....	180
Din.....	187
- Hristiyanlık.....	189
- Musevilik.....	191
- İslamiyet.....	193
2- Ekonomik Alandaki Faaliyetler.....	197

SONUÇ.....206

ÖZET.....210

SUMMARY.....212

BİBLİYOGRAFYA.....213

ÖNSÖZ

Kafkasya, Türklerin en eski yurtlarından biridir. Büyük Kafkas Sıradağları'nın kuzey eteklerinden başlayıp, Azak'a oradan Kuban ve Terek Nehirleri'nin havzalarına kadar Türk yerleşimi görülür. Bu bölge adeta bir Türk Gölü haline gelmiştir.

Bugün olduğu gibi tarihi süreci içerisinde de belirli kütlelerin oluşmasına katkısı bulunan Türklerin, Kafkasya'nın etnik yapısının oluşmasında oynadıkları rol ile bölgede Yerli halkların ve Türk soylu halkların kurduğu devletlerin tarihsel süreç içerisinde incelenmesi bu tezin konusunu oluşturmaktadır.

Bu teşekkür onların yaptığını karşılar mı bilmem ama Kafkasya konusunda çalışmaya başlamamda bana ön ayak olan ve değerli fikirlerini hiçbir zaman esirgemeyen sayın hocam Prof. Dr. Saadettin Gömeç' e teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Ayrıca tezimin hazırlanması sırasında her türlü bilimsel öneri ve değerli yardımları için başta Ar.Gör. Ayça Özcan'a ,Ar.Gör. Özden Erdoğan'a ve Ar. Gör. Tülay Yürekli olmak üzere burada ismini saymadığım herkese teşekkürlerimi belirtmek istiyorum.

Çalışmamın hazırlanması sırasında her türlü yardımı gerçekleştiren, maddi ve manevi desteklerini benden esirgemeyen sevgili aileme şükranlarım sonsuzdur.

Saygılarla

Tuba Tombuloğlu

I

GİRİŞ

Kafkasya, jeopolitik yönden Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarının arasına girmiş olan ve 5000 km uzunluğunda bulunan Akdeniz- Ege Denizi, Boğazlar ve Marmara Denizi, Karadeniz, Azak Denizi gibi birbirine bağlı iç denizlerin vücuda getirdikleri bir su koridorunun ucunda, aynı zamanda Hazar Denizi vasıtasıyla da doğuya ve Orta Asya'ya bağlanmış bir vaziyettedir.

İnsanların dünya üzerindeki yayılma ve yerleşme hareketleri ve bunu tespit eden arkeolojik buluntular göz önüne alındığında Kafkasya ve Kafkasya'nın bağlı bulunduğu iç denizler koridoru, ilk etnik hareketlere ve etnolojik oluşum ve gelişmelere sahne olmuştur. İç denizler koridoru etrafında oluşan etnolojik birlik buradan nehir yollarını takip ederek karaların içlerine doğru yayılmıştır.

Bu konum dolayısıyla bölge, kuzey-güney-doğu-batı yollarının birleştiği bir bölge özelliği kazanmaktadır. Kafkasya'nın bu coğrafi konumu etnolojik oluşumlara ve gelişmelere, tarihin akışına çok etkili olmuştur. Bu sebeple Kafkasya tarih boyunca önemini sürekli korumuştur.

Ural dağlarının güney yamaçları ile Hazar Denizi arasındaki geçit, tarihte 'Milletler Kapısı' diye anılır, doğudan batıya ve batıdan doğuya doğru büyük akınlar hep buradan geçmiştir. Kafkasya bölgesinde güneyden kuzeye ve kuzeyden güneye doğru akınların geçit yeri olmuştur.

Büyük devletler için bölge daima önemli görünmüştür. Bu devletler, sınırlarını tabi bir barikat olan Kafkasya Dağlarına dayandırmak isteyerek kendilerini emniyet altına almayı planlamıştır. Kafkasya'ya bir çok sebepten dolayı Yunan, Roma, Kimmer,

II

İskit, Hun, Bulgar, Hazar, Kıpçak gibi kavimler gelmiştir. Bu, dünya' nın en eski ve sürekli yerleşik toplumlarını bünyesinde barındıran Kafkasya'nın Sosyo-Kültürel yapısının temelini oluşturan medeniyetlerini de beraberinde getirerek, günümüz Kafkasyası' nın yapısının şekillenmesinde büyük rol oynamışlardır.

Bugün, Kafkasya tam bir milletler mozaikidir. Kuzey ve Güney Kafkasya'da yüzden fazla halk yaşamaktadır. Bölge halkları birbiriyle yakın ilişkilerde bulunmuşlardır. Hatta aile ve akrabalık ilişkileri birle kurmuşlardır. Bu da

etkileşimi daha da kolaylaştırmıştır. Mesela, Türkler Kalmuklardan Çay hazırlamayı, Tatarlardan bazı yemek çeşitlerini yapmayı, düğün ve eğlencelerde yapılan dansları ve Türküleri almışlardır. Türkler ise bölgeye başta at, koyun, inek olmak üzere hayvancılığı yaygınlaştırarak, madencilği getirdikleri bilinmektedir.

Bu çalışmadaki amaç, Kafkasya'nın etnik yapısı oluşurken Türklerin bu yapının oluşumuna katkılarının tarihsel gelişim süreci içerisinde incelenmesidir.

Bu araştırmada Kafkasya'yı tanıtan ve coğrafi konumunu anlatan giriş kısmından sonra, Kafkasya'da yaşayan başta Abhazlar, Çerkezler, Çeçenler, Osetler, Gürcüler ve Ermeniler olmak üzere yerli halkların kurduğu devletler ve bölgede egemenlik kurmuş Türk soylu kavimler ve bölgenin Türkleşmesi ile etnik yapısının oluşmasında oynadıkları role değinilecek, Kafkasya'nın Türkleşmesinde en etkin unsur olan Selçukluların bölgedeki siyasi, sosyal ve kültürel faaliyetleri anlatılacak, tez çalışmasının bitiminde Kafkasya'nın Türkleşmesi için kültürel ve ekonomik alanda yapılan faaliyetlerin belirlenmesine çalışılacaktır.

III

KISALTMALAR

- A.D** : Avrasya Dosyası
ASAM: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi
B.D.T : Bağımsız Devletler Topluluğu
E.A : Edebiyat Araştırmaları
G.T.T : Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi
İ.A : İslam Ansiklopedisi
TAD : Tarih Araştırmaları Dergisi
TDA : Türk Dünyası Araştırmaları
TDAV : Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
T.DE.K: Türk Dünyası El Kitabı
TKAE : Türk Kültürü Araştırma Vakfı
T.K : Türk Kültürü Dergisi
T.T.K : Türk Tarih Kurumu

I. KAFKASYA'NIN GENEL KONUMU

I.1. Kafkasya Adı

Kafkas veya Kafkasya adı, ilk defa M.Ö. VI.-V. yüzyılda yaşamış Yunan yazarlarından Aiskhylos'un yazdığı "Zincire Vurulmuş Zevk ve Eğlence adlı" eserinde "Kavkasos" dağı deyiminde görülür¹.

Yunan tarihçisi Herodotos da "İstoriya" adlı eserinde, Kafkas adını zikreder. Yunan tarihçilerinden olan Eratosfen, Kafkas adı yerine sadece "Kaspios" adını kullanmıştır. Kafkas adının manası hakkında günümüze kadar bir dizi fikirler ve mülahazalar ileri sürülmüştür. Coğrafi adını "Het" dilindeki "gaz-gaz" sözünden alıp geçmişte Karadeniz'in güney sahillerinde yaşayan aynı adlı halkın adını taşıma ihtimali de vardır.

Bir başka görüşte; "Kafkas" sözü "qas" aşireti adı ile alakalandırılır. Bir de "Kafkas" dağı adı Sanskrit dilindeki "qaz" (ışıldayan) "qravan" (kaya) ve "Kuh- Kasp" (Kaspi Dağları) kelimelerinden türemiştir².

Esasen bölgeye Kafkasya isminin, Dağıstan yerlileri tarafından M.Ö. 479 tarihinden itibaren verildiği de bilinen bir gerçektir³.

Dede Korkut kitabında adı geçen "Kazlık Dağları" Kafkas dağlarına işaret eder. Bunun muhtevasını Azerbaycan Türkçesine çevirip, "Kazlar Dağı" manasını vermek için "Kaz" kelimesine "el" veya "mekan" manasına gelen "lık" eki ilave edilmiş ve "Dağ" kelimesi "Kazlık" ifadesi ile birleşmiştir. "Dede Korkut" da kaydolunan "Kafkas" coğrafi adının manası "Od Dağı", "Oğuz Dağı" olarak izah edilir.

---

¹ M. Fahrettin Kırzioğlu, Osmanlılar'ın Kafkasya Ellerini Fethi (1451-1590) Ankara 1993, s. XV.

² Nadir Memmedov, Azerbaycan'da Yer Adları, Bakü 1993, s. 138.

³ Ramazan Özey, Tabiatı, İnsanı ve İktisadı ile Türk Dünyası, İstanbul 1996, s. 42.

“Kafkas” adının sathi güneşli havada parıldayan kar ve buzullardan meydana geldiğini söyleyenlerde olmuştur⁴. Ancak bu görüş fazla ilmi değildir.

Kafkasya’ya eski Arap tarihçi ve coğrafyacıları “Cebel’ül, Elsân” (dillerin dağı) adını vermişlerdir. Onlara göre, bölge ismini asıl yerlileri olan Kaslar’dan almıştır⁵. Kafkasya, pek çok dil ve kültürün yüzyıllarca yan yana yaşadığı bir milletler mozaigi konumundaki ülkedir. Kas halkının yaşadığı yer anlamında coğrafi bir ad olarak tarihe geçmiş olan Kafkasya “Kasların Dağı” olarak da bilinmektedir⁶.

“Qaf” sözü “Dağ” manasına Fars dilinde kullanılan “Kayfa” kelimesinden alınmış ve biraz ses ve şekil değişikliğine uğramıştır. Kaf Dağı’nın birçok manalarından biri de, Arz’la ilgilidir. Buna göre; Asya Dağları’nın İslam alemini kuzeyden kuşatan yüksek dağ silsilelerinden, özellikle Kafkaslar ve Kuzey İran’daki dağ silsileleridir⁷.

1.2. Kafkasya’nın Coğrafyası

Kafkasya, Karadeniz ve Hazar Denizi arasında geniş bir arazi kıtasıdır. Bölge B.D.T’nin Avrupa’da ki topraklarının güney batısında bulunur.

Kuzeyde Don ve Volga Nehirleri’nin birbirine yaklaşan güney kısımları, güneyde Aras Nehrinin aşağı kesimleri, doğuda Hazar Denizi ve batıda Azak Denizi ve Karadeniz, Kafkasya’nın doğal sınırlarını oluşturur.

---

⁴ Nadir Memmedov, Azerbaycan’da Yer Adları, Bakü 1993, s. 138.

⁵ Mehmet Saray, Kafkasya Araştırmalarının Türkiye için Önemi, Kafkas Araştırmaları I, İstanbul 1988, s. 3-7.

⁶ Ramazan Özey, Tabiatı, İnsanı ve İktisadı ile Türk Dünyası, İstanbul 1996, s. 42.

⁷ M. Streck, “Kaf Dağı” İ.A. VI, İstanbul 1967, s. 59-61.

Bu tabii sınırların merkezini teşkil eden ve Hazar Denizi ile Karadeniz arasında boydan boya uzanan Kafkas Dağları Kafkasya'yı ikiye ayırır⁸. Dağların kuzeyinde kalan kısma Kuzey Kafkasya (Kafkas Önü, Maverayı Kafkasya), güneyinde kalan kısma ise Güney Kafkasya (Kafkas ardı, Transkafkasya, Zakavkaza) adı verilir. Kuzey Kafkasya, daha çok Deşt-i Kıpçak'a, Güney Kafkasya'da Anadolu'ya yakın görünmektedir. Bu sebeple bölgenin tarihsel kaderi çoğu zaman birbirinden farklı yapılarda seyretmiştir. Tarih boyunca iki tarafın halkı da farklı siyasi teşekküller altında mevcudiyetlerini devam ettirmişlerdir. Bu dağların aşılmazlığı kuzey-güney bölgeleri arasındaki irtibatı olumsuz kılmış, ancak biri Hazar Denizi'nin batı kıyılarında yer alan "Derbent" (Demir Kapı, Bab'ül Ebvab) ve ikincisi Orta Kafkasya'da bulunan "Daryol" geçitleri sayesinde her iki coğrafi bölgenin ilişkisi sağlanabilmiştir. Stratejik önemi büyük olan bu iki geçit dışında bir yakınlaşma sağlanamayacağı nedeniyle farklı kültür ve etnik yapıda ki topluluklar, kendilerine has ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasi ortamlar oluşturmuşlardır⁹. Bölge, genel olarak etnik bakımdan parçalanmış olduğundan bölgenin içinden çıkan bir yerli göç, diğerlerine hakim olamamıştır. Kuzey Kafkasya'da etnik farklılıklar daha fazladır. Bu sebeple tarih boyunca kuzey ve güney bölgelerinden ister birine, ister tamamına olsun hakim olan güçler hep dışardan gelen büyük devletler olmuştur¹⁰

---

⁸ İsmail Berkok, Tarihte Kafkasya, İstanbul 1958 s. 4; Bedri Habiçoğlu, Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler, İstanbul 1993 s. 21; Cemal Gökçe, Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu' nun Kafkasya Siyaseti, İstanbul 1979 s. 3.

⁹ T. Muhammet Karakhi, Kafkas Mücahidi İmam Şamil'in Gazavatı (Çev. Cemal Kutlu) İstanbul, 1987 s. 180.

¹⁰ Konuralp Ercilasun, "Selçuklular'ın Kafkasya Politikası" Türk Kültürü XXXIII, Sayı 287 Temmuz 1995 s. 421.

Kafkasya'nın belkemiğini oluşturan ve kuzey-batıdan güney-doğuya doğru bir yay gibi uzanan Kafkas Dağları 486.000 km²lik bu muazzam ülkeyi kuzey ve güney olarak ikiye ayırır¹¹. Bölgedeki Elbruz Dağları, Kafkasların en yüksek noktası, yükseklik ve genişlik bakımından hızlı bir şekilde, tehlikeli bir görünüm alır ve meridyen bakımından 100 Km üzeri anlamlı bir genişliğe bürünür. Zirveye doğru gittikçe 60 km'ye kadar düşer. Doğuya gittikçe dağ tekrar genişler ve Dağıstan'da büyük bir genişliğe varır (132 km.ye yakın) Kuban ve Terek arasındaki bölge yani merkez Kafkasya, insanın nefesini kesen bir doğa harikası, granit taşlardan form almış olan Elbruz ve Kazbek yükselen bir dağ kitlesini oluşturuyor, Elbruz 5629 m'ye kadar yükselmiştir¹². Kafkasya da ki dağların kuzey yamaçlarında, nehir yataklarının açtığı uzun vadiler ve boğazlar oluşmuştur. Dağların eteklerinin bittiği yerden kuzeye doğru gittikçe, nehirlerin oluşturduğu geniş ve münbit ovalar görülür. Terek ve Kuban nehirlerinin kuzeyinden Volga ve Don nehirlerine kadar uzanan arazi parçası ise step bir özellik arz etmektedir.

Kafkasya, nehirler bakımından da oldukça zengin bir ülkedir. Kafkasya'nın en önemli nehirleri, Azak Denizine dökülen Kuban ile Hazar Denizi'ne dökülen Terek, Kuma ve Sulak'dır. Güney Kafkasya'da akan Kura Nehri de Hazar Denizine dökülür. Bölgede yer yer küçük göller görülür¹³.

Kafkasya da iklim, genel olarak Kuzey Kafkasya da ılıman bir yapıya sahiptir. Doğu Kafkasya'da kara iklimi, Hazar Denizi kıyılarında ılıman iklim görülür. Kuzey kesimlerde sıcaklık sahil şeridinde göre düşük seyrederek. Yağışlar iç kesimlerdeki düzlüklerde sahil ve dağlık kesimlere göre daha azdır. Bu bölgelerde bazen kuraklık göze çarpar. Dağların zirvelerinde kar hemen hemen hiç eksik olmaz¹⁴.

---

¹¹ Mehmet Saray, "Kafkasya Araştırmalarının Türkiye için Önemi", Kafkas Araştırmaları I, İstanbul 1988, s. 7.

¹² Franz Hancar, Uergeschichte Kaukasiens, Leipzig 1937, s. 2-3.

¹³ Özdemir Özbay, Düünden Bugüne Kuzey Kafkasya, Ankara 1995, s. 45.

¹⁴ Özdemir Özbay, Düünden Bugüne Kuzey Kafkasya, Ankara 1995, s. 5-6.

Kafkas ülkelerinin nüfusu toplam 25 milyondur. Bunun 10 milyonu Kuzey Kafkasya'da, 3 milyonu Gürcistan'da, 9 milyonu Azerbaycan'da, 3 milyonu da Ermenistan'dadır.

Bugün, Rusya Federasyonu sınırları içinde bulunan Kuzey Kafkasya, batıda Karadeniz kıyılarından, doğuda Hazar Denizi'ne kadar uzanır ve idari olarak otonom cumhuriyet ve bölgelere bölünmüş durumdadır. Kafkasya'nın belkemiğini oluşturan ve kuzey-batıdan güneydoğuya doğru uzanan Kafkas Dağları bölgeyi kuzey ve güney olarak ikiye ayırır¹⁵. Kuzey Kafkasya, kuzeyde Kuba ve Kuban nehirleri, batıda Karadeniz, doğuda Hazar Denizi ve güneyde Aras Nehri ile sınırlanmıştır.

Güney Kafkasya ise, bugünkü Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Cumhuriyetleri ile Türkiye'de Ağrı, Kars ve Artvin şehirlerini, İran'da da Tebriz'e kadar olan toprakları içine alan ve Kuzeyde Kafkas sıradağlarına kadar uzanan bölgelerdir¹⁶.

Kafkasya bölgesini idari taksimat olarak şöyle sıralayabiliriz; Güney Kafkasya'da Azerbaycan Cumhuriyeti ve ona bağlı olarak Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti, Ermenistan Cumhuriyeti ve statüsü itibariyle de Facto olan Karabağ Özerk Cumhuriyeti, Gürcistan Cumhuriyeti, ona bağımlı Federe Acaristan Cumhuriyeti, Çeçen Cumhuriyeti, Rusya Federasyonuna bağımlı cumhuriyetlerden İnguşya Federe Cumhuriyeti ve Dağıstan Federe Cumhuriyeti, Karaçay-Çerkez Federe Cumhuriyeti, Kabartay- Balkar Federe Cumhuriyeti, Kuzey Kafkasya kapsamında Moskova'ya bağlı Krasnodor ve Stavropol eyaletleri ile Rostov eyaletleri vardır. Son idari taksimatta Kalmukya da Rusya'nın Kafkasya bölgesine bağlanmıştır¹⁷.

---

¹⁵ Mehmet Saray, "Kafkasya Araştırmalarının Türkiye için Önemi", Kafkas Araştırmaları I, İstanbul 1988, s. 7.

¹⁶ Z.Velidi Togan, "Azerbaycan" İ.A II İstanbul 1944, s. 94., Ahmet Caferoğlu, "Türk Kavimleri" Türk Kültürü, Ankara 1983, s. 44, Cemal Gökçe, Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu' nun Kafkasya Siyaseti, İstanbul 1979 s. 3-11.

¹⁷ Dr. Yaşar Kalafat, "Etnik ve Sosyolojik Açından Kars ve Kafkasya" Türk Dünyası Araştırmaları Sayı 133 Ağustos 2001, s. 132

Stratejik önemi hemen herkesçe aşikar olan Kafkasya bölgesi, bir ırklar ve kavimler sergisidir. Eski Arap coğrafyacılarının “Cebel-ül Elsan” = Diller Dağı adını verdiği Kafkaslar da, çeşitli kaynaklara göre 30-360 arasında dil varyasyonu bulunduğu bildirilmiştir¹⁸. Dil bakımından bu kadar farklılık gösteren Kafkasya halkları, asırlar boyunca süren aynı kaderi paylaşma ve ortak sosyal yaşantı yönünden tam bir bütünlük arz etmektedir.

Karadeniz’den Hazar’a kadar uzanan yüksek dağ vadileri ve verimli nehir boylarında ortak gelenekler, folk müziği, oyunlar ve giysiler bütün Kafkasyalıların ortak malı olarak vücuda gelmiştir¹⁹.

Gürcülerin çoğu Ortodoks’tur. Müslüman olanları da vardır. Hepsinin ayrı dili olan Kafkas ırkları, birkaç yüz biner kişilik Müslüman kavimlerdir. Bunlar Çerkezler, Abazalar, Çeçenler, İnguşlar, Avarlar, Laklar, Darginler, Gürcüler, Lezgiler, Osetler'dir. Ermeniler Hint Avrupa (Ari) kavimler grubunun İran kavimleri dalından bir ırktır. Bu gruptan küçük miktarda İranlıda vardır. Ruslar ise son asırda ülkeye gelmişlerdir. Gürcistan’da bütün bu kavimlerin nüfusça en çoğunu Türkler teşkil eder.

Kumuklar, Nogaylar, Kalmuklar, Karaçaylılar, Balkarlar, Karakalpaklar, Kundurlar ve Azeriler Türk kavimleridir. Kafkasya Türkleri’nin en büyük kısmını Azeri Türkleri oluşturur²⁰.

---

¹⁸ Karakhi, Kafkas Mücahidi İmam Şamilin Gazavatı, (çev. T. Cemal Kutlu), İstanbul 1987, s. 178.

¹⁹ Ahmet Caferoğlu, “Türk Kavimleri” Türk Kültürü, Ankara 1983, s.44-45.

II. TARİH BOYUNCA KAFKASYA’DA YAŞAYAN KAVİMLER

II.1.Kafkasyada Yaşayan Türk Olmayan Unsurların Genel Durumu

Abhazlar

---

²⁰ “Kafkasya” Yeni Türkiye Ansiklopedisi c.5 Ötüken Yayınları İstanbul 1985, s. 1620.

Abhazlar, Kafkasya'da mevcut bulunan kavimlerinden biridir. Gürcistan'ın Kuzey-batısında, Kafkas Dağları ile Karadeniz arasında yaşarlar. Sünni Müslümanlardır. Merkezleri Sahumkaledir. Asırlar boyunca çeşitli sebeplerden Türkiye'ye göç etmek zorunda kalmışlardır. Türkleşmişlerdir.

Arkeolojik buluntular Abazya'nın ilk yerleşim yerlerinden biri olduğunu göstermiştir. Bölgede Paleolitik (eski taş devri) ilk alet ve eserleri bulunmuştur²¹.

M.Ö. XIII-XII. yy'da kurulmuş olan Kolhide Krallığında yaşayan Abhazlar M.S. 2. yüzyılda bu krallığın Romalılar tarafında yıkılmasıyla, Roma İmparatorluğu'nun egemenliğine girmişlerdir. Bu tarihten sonra Abazya pek çok yabancı devlet ve kavmin istilasına uğramıştır. Bu kavimler şunlardır; Mısırlılar, Romalılar, İskitler, Gotlar, Araplar, İranlılar, Selçuklular, Osmanlılar²².

Abhazlar , bugünkü Abazya'nın kuzey batısında yaşarlarken, milattan 1000 sene sonra Sanığı, Apsıl, Berakay v.s şeklinde çeşitli aile gruplarından oluşan bütün Abhazların birleştirilerek, güçlü ve tek bir Abhaz toplumu haline getirilmesi için girişilen teşebbüsler üzerine, aralarında çıkan bazı anlaşmazlıklar nedeni ile bir grup Abazin anavatanı olan Abhazya'yı terketmiştir. Bugünkü Karaçay-Çerkez Muhtar eyaletine göç etmişlerdir. O tarihten beri eyaletin kuzey ve güney bölümlerinde yaşamaktadırlar. Kendilerine Abaza veya Abazin denilmektedir. Diğer milli isimlerinden biri de Berekeydir²³.

---

²¹ Şerafettin Terim, Kafkas Tarihinde Abhazlar ve Çerkezlik Mefhumu, İstanbul 1976 s. 15.

²² "Abhazlar" İnönü Ansiklopedisi, c.1 1981, s. 75.

²³ Şerafettin Terim, a.g.e, s. 46.

Kafkaslardaki diğerk etnik gruplarla birlikte 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren, Rusların bölgede hakimiyet kurmasını engellemek için silahlı direniş gösteren Abhazlar, savaşın 1864 yılında Rusya lehine sonuçlanmasıyla birlikte Anadolu topraklarına doğru büyük bir göçe başlamıştır²⁴. Yurtlarında kalanlar ise diğerk Kafkas kabileleriyle birlikte, ovalık kısımda yeniden kurulan köylerde, Ruslar tarafından zorla iskan edilmişlerdir²⁵.

31 Mart 1921'de Abhazya'da Sovyet ihtilalinin etkileri olmuş, Abhaz Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur. Bu daha sonra SSCB'nin kurucu Cumhuriyetlerinden biri olacaktır. Stalin döneminde, Abhazya'nın statüsü değiştirilerek Gürcistan'a bağlı Özerk Cumhuriyet haline getirilmiştir. Daha sonra ise göç yıllarından, Sovyetler Birliği dağılma sürecine girince Abhazya Özerk Cumhuriyeti Yüksek Sovyet'i 25 Ağustos 1990 günü yaptığı oturumda, Abhazya'nın Gürcistan'dan ayrıldığını duyurdu. Bunun üzerine başlayan Gürcistan- Abhaz çatışması 4 Nisan 1994 yılında ateşkes sağlanana kadar sürdü²⁶.

Çeçenler

Çeçenistan'ın yeri, kuzeyde Terek Nehrine, doğuda Dağistan, batıda da Osetin bölgelerine kadar uzanır. Daha önceden Çeçenistan, bu bölgelerin oldukça dışına taşmıştır. Doğuda Kalmuklar ve Avarlar, batıda Kabartay ve Osetinler, kuzeyde Kazaklarla komşudurlar.

Kafkasya'nın Hazar Denizine yakın civarları, Çeçenlerin yurt edindiği yerdir. Çeçenler Dağistan'ın batı ve kuzeybatısına yayılmışlardır. Batıda ki Çerkesler gibi onlar da Kafkasların doğuda ki yüksek yamaçlarına yerleşmişlerdir.

Ülkenin yüzölçümü 17 bin km² civarındadır. Rusya genelinde toplam Çeçen sayısı 958.309 olup, bunların 734.501'i Çeçenistan'da bulunuyor. Çeçenistan'da ki esas etnik gruplar şunlardır. İnguş, Rus, Avar, Nogay ve Ermeni.

²⁴ "Güney Kafkasya'nın Dünü Bugünü Yarını" Harp Akademileri yay., 1995 s. 66-67.

²⁵ Şerafettin Terim, Kafkas Tarihinde Abhazlar ve Çerkezlik Mefhumu, İstanbul 1976 s. 46-47.

²⁶ Kamil Ağacan, "Gürcistan da Etnik Sorunlar" ASAM Kafkasya Masası, Ankara 2001.

Başkenti Cevhar (eski Grozni) kentidir. Ülkenin demografik yapısı 1991 sonbaharından itibaren önemli değişikliklere uğradı. Bu dönemde Yahudi, Ermeni, Rus, İnguş ve Çeçenlerin de bir kısmı kitleler halinde ülkeden göç etti. Bunun en önemli nedenleri, artan suç işleme oranı, siyasal istikrarsızlıklardır. Böylece Çeçenistan, tek milletli ülkeye dönüştü. Avar, Kazak, Kumuk ve Nogaylar kırsal yerleşim birimlerinde toplu halde bulunuyorlar, diğer etnik gruplar ise dağınık haldedir²⁷.

Çeçenler'in Türk ırkından geldiklerini iddia eden bilginler bazı bilginler var. onlara göre: Nuh'un teorisinin açıklamalarına göre bugün ki insanlar, Kafkasya'nın güneyinde, Ağrı tepesi üzerinde karaya oturan gemide bulunan Nuh'un üç oğlu Ham, Sam, Yafes'ten türemişlerdir. Yafes'in yedi oğlundan birinin adı Türk olup bunun nesli Dağıstan'da çoğalarak buradan doğuya doğru yayılmıştır²⁸.

Çeçenlerin Türk ırkından geldiğini savunan W.Eberhard, Çeçenler'den "Juan-Juanlar" diye söz eder. Ona göre Tu Cüe'ler (Türkler) Juan Juanların demircileridirler ve Türklerle aynı ırktan gelmişlerdir²⁹

Prof. Ahmet Caferoğlu, Kafkasya sınırları içinde milli varlıklarını bugüne kadar koruyan Türk Boylarını şöyle sıralar;

1- Nogay Türkleri 2- Kundurlar 3- Karaçaylılar 4- Balkarlar 5- Kafkasya (stavropol) Türkmenleri 6- Kumuklar 7- Azeri Türkleri

Görüldüğü gibi bu sınıflandırmanın içinde Çeçenler'e rastlamak mümkün değildir.

---

²⁷ V.A. Tişkov & E.İ. Fillipova, Eski Sovyet Ülkelerinde Etnik İlişkiler ve Sorunlar, ASAM Yayınları Ankara 2000, s. 57-65.

²⁸ Şamil Mansur, Çeçenler, Sam Yayınları Ankara 1995 s. 25.

²⁹ Z.V. Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1981 s. 29-30.

Lazslo Rasonyi de Türk boylarının sınıflandırılmasında Çeçenlere yer vermemiştir. Nah öbeyinden bir dil olan Çeçen dili ile Türk dilini, tüm özellikleriyle karşılaştırdığımızda aralarında en ufak bir benzerlik bile görmek mümkün olmuyor³⁰.

Çeçen ulusu birbirinden dinleri, yasaları ve özellikle dilleriyle ayrılan yirmi kadar kabileye bölünmüştür. Bir lehçenin sadece yüksek dağlardaki yirmi evlik küçük bir köyde konuşulduğu bile olur. Ama bu dil ayrılıkları temelde çok büyük bir önem taşımaz. Çünkü bu farklı kabilelerin tüm üyeleri kendilerine Nahçi, “Halkımız” derler.

Çeçen adının kaynağının, büyük Çeçenistan yaylası üstündeki Suiiri-Karte-Çaçani tepesinin eteğinden akan Argun ırmağının kıyısında bulunan büyük Çaçani köyünün adından gelmesi de olasıdır³¹.

Tarihi:

Kuzey Kafkasya tarihi M.S. IV. yy. da Orta Asya içlerinden gelip Dağıstan’da yaşayan Alanlar ve Suriye içlerine kadar giren Hunlarla başlar. Bunu takiben Kafkasya, önce Sasaniler, M.S. VII. yy. Hz. Ömer zamanında İslam orduları, sonra Emeviler ve daha sonrada Abbasiler tarafından işgal edilir.

Büyük Selçuklu Devleti, özellikle vezir Nizamü’l Mülk zamanında, Kafkasya bayındırlık harekelerinden ilk defa nasibini alır. Kafkasya’nın üzerinden, Cengiz Hanın ordusu geçer ve Cengiz Han burada, büyük bir istila hareketine girişir.

Çeçenler, Cengiz istilasından sonra Moğolların yönetimine girmişlerdir. Bu istila kalktıktan sonra, Dağıstanın birliğini temsil eden Şamhallar’a tabi olmuşlarsa da, iç işlerinde daima özerk kalmışlar ve aksakallılar tarafından yönetilmişlerdir.

---

³⁰ Laszlo Rasonyi, Tarihte Türklük , TKAE, 3. Baskı, Ankara 1993 s.

³¹ Alexandre Grigorianz, Kafkasya Halkları, Sabah Yayınları, İstanbul 2000 s. 168-169.

Altınordu hükümdarı Toktamış'ın Timur'a yenilmesi üzerine Timur sırası ile Çerkez, Dağıstan ve Çeçen topraklarına girer (1395). Almakin şehrini tahrip ve Burağan, Argon mıntıklarını yağma etmiştir. Sonra, Salatav Dağları üzerine bir birlik sevk ederek, Berktav, Alhastav, Çobantav, Baltak kalelerini muharebe ile zapt ve tahrip edip, halkını yerlerinden sürerek Çirkay bölgesine yerleştirir.

Timuru takiben Karakoyunlular ve Safaviler de Kafkasya üzerinde hakimiyet kurmuşlardır.

Görüldüğü gibi gerek Çeçenistan ve gerekse Çeçenistan'ın içinde bulunduğu Kafkasya, çeşitli milletlerin saldırılarına sahne olmuştur. Bu da Kafkasya'nın konumunun öneminden ileri gelmektedir. Bölge de, Çeçenler diğer Türk ve Müslüman halklarla kaynaşarak günümüze kadar gelmişlerdir³².

Çeçenlerden bahseden ilk yazılı kaynaklar, M.Ö IV-III yy'lar da ki Ermeni, Gürcü ve Roma-Yunan kayıtlarıdır. M.S I.yy'da Alan kavimler birliğine katılan Çeçenler, zamanla orta ve kuzey-doğu Kafkasya'da çoğalmışlardır.

Çeçenler'in Müslümanlık ile tanışması VIII. yy başlarında Arap- Hazar savaşları dönemindedir. Bu savaşlar sırasında, Emevi orduları Çeçenistan'da akınlar yapmış ve X-XII. yy'da Gürcü krallığı aracılığı ile Hıristiyanlık Çeçenistan'a yayılmıştır³³.

Çeçenler, İslamiyeti 18. yy başlarında benimsemişlerdir. Araplar tarafından işgal edilen Dağıstan sınırında bulunan bir Çeçen kabilesi İslamiyeti benimsedi. Sonra gazavat yani kutsal savaşı öğütleyen iki büyük din lideri Şeyh Mansur ve Şamil'in etkisiyle bu din Çeçenistan'da yayıldı ve yerleşti³⁴.

Çeçenler Sünni olup, Nakşibendi ve Kadiri tarikatlarına mensupturlar. Kültür ve gelenek bakımından Kumuk ve Avarlar ile büyük bir benzerlik gösteren Çeçen- İnguşlar, bu bölgede

---

³² Şamil Mansur, Çeçenler, Sam Yayınları Ankara 1995 s. 31-32.

³³ Erol Taymaz, Çeçenistan Gerçeği, Ankara 1992, s. 197.

uzun süre hakimiyet kuran Hazar, Alan, Kıpçak gibi Türk kavimlerinden pek çok kültürel özellikler almışlardır. Özellikle ev eşyası, savaş aletleri ve süs eşyası konusunda Alanlar'dan çok yararlanmışlardır³⁵.

Çerkezler

Çerkezler, Batı Kafkas sıradağlarının eteklerinde ve Terek ile Kuban nehirleri yataklarına kadar uzanan bayır ve vadilerde oturan bir kavimdir. Ne zaman Kafkasya'ya geldikleri bilinmemektedir. Tarihleri boyunca Yunanlılar, Romalılar, Hunlar, Avarlar, Hazarlar, Kıpçaklar, Altınordu, Kırım ve Osmanlılarla temasa geçen Çerkezlerin, bu temaslarının bir kısmı geçici olurken, bir kısmı da asırlarca sürmüş ve derin izler bırakmıştır³⁶.

8. yüzyılın ortalarında Çerkezler, Hazarların nüfus sahasında yaşamışlardır. Bu halktan ayaklananların bir kısmı Macaristan'a giderken, bir kısmı da Apşeron yarımadasından geçerek batı Kafkasya'ya göç ettiler.

14. ve 16. yy da Mısır'da Türk ve Çerkez kölemen aile ve sülaleleri bilinmektedir. Aralarından, bir ara Memlük devletinde sultanlık yapanları da çıkmıştır. Çerkezler bu dönemlerde Türkçe'yi sahiplenmişlerdir.

Altınordu Hanlığı'nın parçalanışı sırasında, yerine kurulan Kazan, Astrahan ve Kırım Hanlıkları Ruslar tarafından istilaya uğrayınca Çerkezlerle Rusların arası açıldı. Bu durum onların Osmanlıya yaklaşmasını sağladı. Sultan I. Abdülhamit devrinde Çerkezistan'a hususi olarak önem verilmiştir³⁷.

Abhazlar, Adigeler, Çeçenler, Dağıstanlılar, Kumuklar, Lezgiler... muhtelif kabilelere ayrılmış ve Kuzey Kafkasya coğrafi bölgesine yayılmış olan Kas unsurlarının tümüne (Çerkes)

---

³⁴ Alexandre Grigorianz, Kafkasya Halkları, Sabah Yayınları, İstanbul 2000 s. 176.

³⁵ Tarık Cemal Kutlu, "Çeçenler", Dili Edebiyatı ve Tarihi ile Çerkezler, İstanbul 1993 , s. 109.

³⁶ Sina Akşin, Türkiye Tarihi, İstanbul , s. 273.

adı verilmiştir. Bugün herbiri, kendi bölgelerinde ayrı ayrı olan kendi lehçeleriyle kendi kültürlerini korumuşlardır.

Kuzey Kafkasya halklarının tümüne, batılıların (Sirkas- Sirkasyan), Türklerin ve Arap aleminin ise (Çerkes - Çerkese) dedikleri bilinmektedir³⁸.

Çerkezlerin kullandığı dil, batı ve doğu dillerinden çok değişiktir. Ne Avrupa, ne Sami, ne de Turan (Türk) dillerinden değildir. Ancak ender de olsa Yunanca, Slavca, Latince ya da Tatarca kelimelere rastlanır. Adige dili, genellikle Ubıhlar ve Şapsığlar gibi kendi aralarında bile anlaşamayan çeşitli Çerkez kabilelerinin konuştuğu dillerin ortak gövdesini oluşturur³⁹.

İlk kez 6. yy. da Justinyen döneminde Hıristiyanlaştıkları söylenir, 11 ve 12. yüzyıl ise Gürcistan Kraliçesi Tamara'nın Kuzey Kafkasya'da etkisini yaydığı dönemlerdir. Toprakların üzerinde, hala o döneme ait kilise kalıntıları bulunmaktadır. Ama Bizans'ın yıkılışı ve buraya piskoposlar göndermesinin kesilmesi üzerine, inançları zayıfladı. Tapınaklarında ve geleneklerinde o döneme ait anılar bırakarak ortadan kayboldu. Ancak, 16. yy'da Kırım hanlarının Bizans döneminden kalan kiliseleri yıkarak egemenliklerini kabul ettirmeleriyle birlikte Şapsığlar kabilesi, İslamiyeti benimseyen ilk Çerkez grubu oldu.

Öteki kabileler buna daha uzun zaman direndiler.

1717'de Sultan IV. Murat, tüm kabilelerine İslamiyeti demir ve ateşle yayacağına yemin etti. Kırım hanları, Şapsığların da yardımıyla bu dini Çerkezlere benimsetmeye giriştiler ama

---

³⁷ Z.V. Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1981, s. 59.

³⁸ Şerafettin Terim, Kafkas Tarihinde Abhazlar ve Çerkezlik Mefhumu, İstanbul 1976 s. 69-71.

³⁹ Alexandre Grigorianz, Kafkasya Halkları, Sabah Yayınları, İstanbul 2000 s. 109-110.

hiçbir zaman tamamen boyun eğdirmeyi başaramadılar. Çerkezler çok tanrılı geleneklerini İslamiyetle karışık bir biçimde daha çok uzun zaman korudular⁴⁰.

Bugün Çerkezler, Karaçay- Çerkez Cumhuriyetinde yaşamaktadırlar. Ülkenin nüfusunun % 10'unu Çerkezlerle Abazalar oluşturmaktadır. Çerkezler bu Cumhuriyetin kuzeyinde bulunuyorlarlar. Çerkez adını XX. yy'ın 20 li yıllarında aldıkları sanılıyor. Yine bu gruba giren Adige ve Kabardeyler farklıdır. Abazalar 14-15. yy'da, bu topraklara yerleştiler. 16. yy da Nogaylar buralara yerleşti. Ülkede % 42 oranında Rus bulunuyor. Batalpaşa ve Kuban bölgesinde Rus- Kazak köyleri bulunuyor ve buralarda Kazakların torunları yaşamaktadır⁴¹.

İnguşlar

Kuzey Kafkasya'da yaşayan Müslüman bir topluluktur. Çeçen-İnguş Özerk Cumhuriyeti'nin batı bölümünde yaşarlar. Eskiden animist ve Hıristiyan olan İnguşlar, 1860-1870'li yıllarda Dağıstan'dan gelen sufi din adamları tarafından İslam'ın Sünni mezhebine katıldılar. 12- 13. yüzyıllarda, Gürcistan krallarının egemenliği altında kaldıkları zamanlarda Hıristiyanlığın izlerine rastlanmaktaydı⁴².

İnguşya, büyük Kafkas Dağlarının kuzey yamaçlarında bulunur. Gürcistan, İçkerya Çeçen Cumhuriyeti, Kuzey Osetya - Alanya ve Kabardey - Balkar Cumhuriyetiyle çevrelenmiştir. Ülke arazisi 3750 km²dir. 1998 itibariyle 138. 300'ü şehir ve 176. 500'ü de köy nüfusu olmak üzere ülkenin toplam nüfusu 314. 800 kişidir.

Son şeklini 4 Haziran 1992 tarihinde almıştır. İdari merkezi Nazaran kenti olup, yeni başkent Magas kenti olacaktır⁴³.

---

⁴⁰ Alexandre Grigorianz, Kafkasya Halkları, Sabah Yayınları, İstanbul 2000 s. 109.

⁴¹ V.A. Tişkov & E.İ. Fillipova, Eski Sovyet Ülkelerinde Etnik İlişkiler ve Sorunlar, ASAM Yayınları Ankara 2000, s. 100.

⁴² Alexandre Grigorianz, Kafkasya Halkları, Sabah Yayınları, İstanbul 2000 s. 177.

⁴³ V.A. Tişkov & E.İ. Fillipova, Eski Sovyet Ülkelerinde Etnik İlişkiler ve Sorunlar, ASAM Yayınları Ankara 2000, s. 22.

İnguşların kökeni hakkında kaynaklar, İskitler'in (Masaget) eski tarihlerde Dağıstan dan, Küçük Asya'ya geçerken Dağıstan'da esaslı izler bıraktıklarını, bugün burada yaşayan Çeçenlere verilen "Mising" adının da Masaget'den başka bir şey olmadığını söyler⁴⁴. Çeçenler ve İnguşlar bir zamanlar "Misigin" denilen tek ve aynı halkın parçasıydılar ama gerçekte bazı ayrılıklar nedeniyle, iki ayrı kol oluşturuyorlardı.

İnguşlar kendilerine İnguş dilinde dağlarda oturanlar anlamına gelen "Lamur" adını verirlerdi. Kafkasya savaşı sırasında İnguş dilini bilen Ruslar, onlar için "Gorniy Çeçenler" başka bir deyişle, 'Dağlı Çeçenler' deyimini kullanırlardı. Geçen yüzyılda, İnguşlar Asse ve Sunja vadileri dışında Şalka, Kambulya ve Şagir vadilerinde oturuyorlardı. Bu vadilerde surlarla çevrili, düşman yağmaları sırasında kadınlara ve çocuklara sığınak olma amacına yönelik 10-12 metre yüksekliğinde kuleleri olan çok sayıda köyler kurmuşlardır.

---

⁴⁴ Şamil Mansur, Çeçenler, Sam Yayınları Ankara 1995 s. 26.

Günümüzde, Vladi-Kafkas'ta ki Osetler ve İnguşlar eğer bir zamanlar olduğu gibi bugün de şehirde birbirinden ayrılmış semtlerde oturuyorlarsa bunun nedenini bu bölgenin tarihinde aramak gerekir⁴⁵. Yakın zamanlara kadar İnguş ve Osetler barış içinde yaşayan topluluklardı. Hatta İnguşların ve Osetlerin ortak birçok adetleri ve yayla halkları İskitler, Sarmatlar ve Alanlardan miras kalan gelenekleri de vardır. Ancak tüm bu dostluklarına karşın, 1992'de Kuzey Osetya'da İnguşların beşiği sayılan Prigoradia kasabasında iki halk arasında sert bir çatışma patlak verdi. Çoğunluğu İnguşlardan olmak üzere yüzlerce kişinin ölümüne yol açan bu çatışmanın gerçek nedeni anlaşılmadı. Prigodorni'de sıkıyönetim ilan edilmesine karşın, Rus birlikleri müdahale etmediler ve Osetler, İnguşların katledilmesine seyirci kaldılar. 1996 ve 1997'de İnguşlar Şermen'e yerleşmeye geldiler; Osetlerle yeterince iyi ilişkiler içinde yaşıyorlar ve kuşkusuz 1992'nin acı olaylarını unutmaya çalışıyorlar⁴⁶.

Osetinler

Etnograflara göre; Kuzey Hint-Avrupa ırkından olan Osetlerde ağır basan unsurlar Germanlerde olduğu gibi Sarışın mavi gözlü olanlardır. Osetlerin, Medlerden geldiğini belirten kaynaklara göre, kuzeyden gelen bu halk göçü sırasında İranlılarla karşılaşmıştır. Osetlerin en yakın atalarının Alanlar olduğu söylenir. İran-Ari kökenli bu göçebe halk, çağımızın başında Don Nehriyle Azak Denizi arasında ve Ön Asya'da bulunan ovalara yerleşmiştir.

---

⁴⁵ Alexandre Grigorianz, Kafkasya Halkları, Sabah Yayınları, İstanbul 2000 s. 177.

⁴⁶ Alexandre Grigorianz, Kafkasya Halkları, Sabah Yayınları, İstanbul 2000 s. 178.

Alanlar, Hint Avrupa dilinden halklar olan İskitler ve Sarmatlardan geliyorlardı. Kökenleri Orta Asya steplerinde olan İskitler, M.Ö. 7. yy'da başka kabileler tarafından püskürtülünce Karadeniz ve Azak Denizi kıyılarına yerleşmeye geldiler. Sarmat halkı ise M.Ö. IV-III yy. da ortaya çıktı. Bu halkı oluşturan aynı kökenli değişik kabileler arasında yeni çekirdek gelişti, bu da Alanlardır. M. S. ilk yy'da Alanlar, politik ve savaşçı güçlerini Sarmatlar arasında kabul ettirdiler⁴⁷. Bunlar, o çağda İskitlerden yavaş ayrılmaya başladılar ve kabilelerinden bazıları Kuzey Kafkas dağlarının eteklerindeki ovalara yerleştiler. Bu sarmat- Alan güçlerini kullanarak ve Kafkas kültürünü verimlileştirerek, yerel halkları kendi içlerinde erittiler. Ama bu süreç yine Alanların kendileri tarafından yeni bir halkın Osetlerin oluşmasına dönüştürüldü.. I. yy başlarında bu halk, Don Nehirleriyle Azak arasındaki ovalarında göçebelik yapıyordu. Osetler, Kafkas Dağları'nın merkezine yerleşmeden önce, büyük Kabartay ovalarında oturdukları sırada Gürcülerle ilişkilere girdiler.

III. yy da Gürcistan'a ve İran'a karşı akınlar yaptılar. Bazı tarihçilere göre, Gürcülerin, İran boyunduruğundan kurtulmasına Osetler yardımcı oldular. IV. yy da batıya doğru dalga dalga gelen Hunlara karşı direnmeye çalıştılar ama Kafkas sıradağlarının Kuzey eteklerinde ki tepelere ve dağlara sığınmak zorunda kaldılar. IX ve X. yy'da Hazarlar ve İskitler tarafından kesin olarak Kuzey Kafkasya ovalarından geçerek, batıya doğru devam etmeye karar verdiler. Bunun sonucunda Osetler'i Orta Kafkasya'nın vadilerine doğru sürdüler.

---

⁴⁷ Alexandre Grigorianz, Kafkasya Halkları, Sabah Yayınları, İstanbul 2000 s. 149.

Moğol akınlarından sonra Osetler yeni bir şok yaşadılar, bu da Timur'un ordularıydı. İran'ı, Irak'ı, Ermenistan'ı ve Gürcistan'ı işgal etti. Timur, Daryal geçidinden geçerek Kuzey Kafkasya halklarına saldırmaya karar vermişti. Dağlara sığınan Gürcüler, Alanlar ve İnguşlarla ittifak yaparak bu geçidi savundular ve Timur'un askerleri buradan geçmeyi başaramadılar. Bu yüzden yollarını değiştirerek Derbent'in doğusundan, Hazar denizi kıyısından geçtiler⁴⁸.

Ancak Moğol istilalarından zayıf düşmüş, Timur'un saldırılarından sonra güçlerini yeniden toplayamamış olan Osetler, XV. yy.'da Çerkezlerle karşı kendilerini savunmak zorunda kaldılar. Oset topraklarına hakim olan Çerkezler yüzünden neredeyse dağlarına hapsedilmişlerdir ve XVIII. yy.'ın sonuna doğru Rusların gelişine kadar Çerkezler tarafından haraca bağlandılar⁴⁹.

Osetler bu dönem boyunca Çerkezler tarafından Türklere ve Kırım hanlarına köle olarak satıldılar ve güçlü bir binici halk olan Osetler Gürcülere, İranlılara ve Hazarlara paralı askerlik yapmışlardır.

XVII ve XVIII. yy. da Kabartaylar ve Tatarların etkisiyle İslamiyeti kabul ettiler; XVIII. yy. in sonunda Osetlerin ülkesi Rus imparatorluğuna ilhak edildi.

Osetlerin bir kısmı Müslüman, bir kısmı da Hristiyandır. Ancak hala, hepsi eski çok tanrılı geleneklere ortak bağlılıklarını sürdürürler. VI. ve VII. yy.'da Bizans, Hristiyanlığı Osetlere yaymıştır⁵⁰.

Hint-Avrupa dillerinin İran koluna bağlı bir dil konuşan Osetler'in dili Orta Asya'da konuşulmuş olan Soğd diline benzer.

---

⁴⁸Alexandre Grigorianz, Kafkasya Halkları, Sabah Yayınları, İstanbul 2000 s. 150.

⁴⁹Alexandre Grigorianz, Kafkasya Halkları, Sabah Yayınları, İstanbul 2000 s. 152-154.

⁵⁰“Tatlar” Büyük Larousse c. 22, İstanbul 1986, 11302.

Edebi dil, İnan lehçesine dayanmaktadır. Eski çağlardan beri Kafkas ve Türk dillerinin güçlü baskısı altında kalan Oset dili, bu dillerin ses özelliklerini aldığı gibi, onlardan birçok alıntılar da kazanmıştır. Ancak Oset dili, eski gramer yapısını ve ana kelime varlığını ana çizgileriyle korumuştur⁵¹.

Osetler, tarih boyunca batı komşuları Malkarlılarla iyi ilişkiler kurup kaynaşmışlardır.

Dillerinde Karaçay-Malkar kökenli pek çok kelime yer almaktadır. Osetlerin yaşadığı büyük Kafkasların orta kesimine Osetya denir.

Bugün, kuzey ve güney olmak üzere ikiye ayrılmış durumdadır. Kuzey Osetya ekseriyet itibariyle Müslüman'dır.

Güneyi ise Gürcistan'a bağlı Ortodoks Hristiyan'dır. Az miktarda Müslüman Oset vardır.

Kafkasya'nın güneyinde Gürcistan'a bağlı olan Osetya özerk bölgesi vardır. 3900 km² lik yüzölçümüne sahip olan bu bölgede % 66 sı Oset, % 29 u Gürcü olmak üzere 125 bin insan yaşamaktadır. Güney Osetya, Kuzey Osetya ile birleşmek isteyerek Kasım 1999 'da bağımsızlık ilan etti. Bundan dolayı Gürcistan'la aralarında çatışma çıktı. 1991 Martın da ateşkes sağlandı. Gürcistan aynı yıl Eylül'de bölgenin özerkliğini kaldırınca çatışmalar yeniden başladı. 1992 Ocağında Osetler tekrar bağımsızlık ilan ettiler. Çatışmalar sürdü. Temmuz 1992'de Rusya'nın müdahalesiyle sükunet sağlandı⁵².

Kuzey Osetya ise Rusya Federasyonunun en yoğun nüfusa sahip bölgelerindedir. Kuzey Osetya'nın başkenti Vladikafkas kentidir.

---

⁵¹ Behçet Alankuş, Osetinler-İnanlar, Kuzey Kafkasya, İstanbul 1980, s. 33.

⁵² Alexandre Grigorianz, Kafkasya Halkları, Sabah Yayınları, İstanbul 2000 s. 152 - 169

Ülkede yaşayan etnik grupların 1998 başları itibariyle dağılımı şöyledir. Osetler % 57.3, Ruslar % 26.3, İnguşlar % 5.1, Ermeniler %2 .2, Gürcü ve Kumuklar % 1.7 dir⁵³.

Lezgiler

Doğu Kafkasya'da Çeçenistan'ın güneyinde bulunan Dağıstan'da XIX. yy'da yaşayan nüfusun büyük çoğunluğu Lezgiler adıyla tanınırdı⁵⁴.

Bugün Dağıstan'ın güneydoğusunda yaşayan Lezgiler Samur Irmağı'nın orta ve yukarı mecralarında ve Şamahı yöresine kadar uzanan alanlarda yayılmışlardır. Nüfuslarının bir bölümü Azerbaycan sınırları içersindedir ve Kafkas kültürünü Azerbaycan'a taşımışlardır. Kuzey ve kuzey batıda Dargi, Lak ve Avarlarla komşu olan Lezgiler arasında Türk dili geniş ölçüde yayılmıştır.

Lezgilerin yarısı Dağıstan'da yarısı Azerbaycan'da yaşamaktadır. Samur ırmağının her iki tarafında yaşayan Lezgilerin bu bölgedeki nüfusu 1 milyon civarındadırlar. Azerbaycan'daki Lezgilerin sayısında 2 milyon olarak tahmin edilmektedir⁵⁵

Arap akınlarından sonra, İslamı benimsemeye başlayan Lezgiler'in XV. yy'ın ortalarında Şirvan şahı Halil'in, ülkelerini fethetmesi üzerine tamamen Müslüman oldukları sanılıyor. Z. Velidi Togan'a göre; bölge halkı Alparslan'ın Derbent'e kendi amirlerinden "Yağma"yı vali tayin etmesiyle Müslüman oldu. Kuzeyden gelerek Derbent'le Şirvan arasında yerleşen Hazar ve Kıpçak Türkleri zamanla yerli ahaliye karışarak Lezgi olmuşlardır. Türk unsurları kendi aralarında eriten Lezgiler, Macarlar gibi damarlarında en çok Türk kanı dolaşan bir toplum olarak ortaya çıkmışlardır⁵⁶.

---

⁵³ V.A. Tişkov & E.İ. Fillipova, Eski Sovyet Ülkelerinde Etnik İlişkiler ve Sorunlar, ASAM Yayınları Ankara 2000, s. 36.

⁵⁴ Alexandre Grigorianz, Kafkasya Halkları, Sabah Yayınları, İstanbul 2000 s. 187.

⁵⁵ Bedri Habiçoğlu, Kafkasya'dan Anadolu'ya göçler, s. 40.

⁵⁶ Z. Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1981, s. 258.

1775’de Kuri hanlığı kurulduysa da Lezgilerin bir bölümü Kuba, Derbent ve Gazikumuk hanlıklarına katıldı. 1812’de Kuri Hanlığı’nın Rusya’nın koruması altına girmesi sonucu Lezgilerin yaşadığı topraklar da Rusya tarafından ilhak edildi. Bunun üzerine Şeyh Şamil’in liderliğinde Lezgiler Ruslara karşı savaştılar.

Lezgi halkı sünni ve şafi mezhebindedir. Bu halk oldukça eski bir edebiyat geleneğine sahiptir. Lezgiler, kendi dillerinin dışında Azerice, Arapça ve Farscadan da yararlanmışlar ve çeşitli eserler vermişlerdir⁵⁷.

Adigeler

Adigeler, Kafkasya’nın batı kısmında, Karadeniz sahilinden Kuban Irmağı havzasına kadar olan geniş bölge ile Terek Irmağı havzasında yaşarlar. Adigelerin bu topraklarda daha M.Ö. ki tarihlerde yaşadıkları, gerek antik Yunan ve Latin gerekse Rus kaynaklarında geçmektedir⁵⁸.

Adigeler, 1991 yılında Krasnador Eyaletinden ayrılmıştır. Bu tarihe kadar, 1922 yılında kurulan Adigey Özerk bölgesi vardı⁵⁹.

---

⁵⁷ B.Lorusse, “Lezgiler”, C-14, s. 7462 - 7641

⁵⁸ Cemal Gökçe, Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya siyaseti, şamil eğitim ve kültür vakfı Yayınları İstanbul 1979, s. 7.

⁵⁹ V.A. Tişkov & E.İ. Fillipova, Eski Sovyet Ülkelerinde Etnik İlişkiler ve Sorunlar, ASAM Yayınları Ankara 2000, s. 98 – 99.

Adigeler bir çok lehçeleri olan ve adıgabze ismini verdikleri dili konuşurlar. Adigeler birçok kabileden oluşmaktadırlar. Kuzey batı Kafkasya'nın büyük savaflara ve etnik göçlere sahne olması dolayısıyla kabilelerin sürekli yer değiştirmeleri sonucu birbirine karışmalar meydana gelmiş ve bunun sonucu bazı etnik gruplar kaybolmuş ve değişik adlar altında yeni kabileler oluşmuştur. Başlıca Adige kabileleri şunlardır; Abzsehler, Şapsığlar, Bjeduğlar, Natuhoylar, Janeler, Temirgaylar, Hatıkoylar, Besleneyleyler, Kabartaylar ve Ubıhlar⁶⁰.

Gazi Kumuklar (Laklar)

Dağistan'ın orta kesiminde, orta yükseklikteki dağlarda yaşıyan bir kuzey Kafkasya halkıdır. Toprakları bir zamanlar Hazar Denizi kıyısında, Terek'in denize döküldüğü yerle Derbent kenti arasında Hunzallar ülkesinin güney doğusunda, Dağistan'ın ortasında bulunan eski başkentleri Kumuk'a da hakim olan 3000 metre yükseklikteki tepelere kadar yayılırdı. Batıdaki komşuları Avarlar ve Çeçenlerdi. Araplar, bu bölgeye gelmeden önce Gazi Kumukların adı Laklardı ve Lak dilini konuşuyorlardı. Dağistan içinde islamiyeti ilk kabul edenler, Kumuk köylüleriydi ve bu dini komşu kabilelere silah zoruyla yaymışlardı. Bu nedenle Araplar onları onurlandırmak üzere "Gazi" ünvanını vermişlerdir⁶¹.

Sayıları 100 bin civarındadır ve Dağistan'ın orta kesiminde yaşarlar. Büyük bir kısmı başkent Mohaçkaledede yaşamaktadır. Dağistan'da 6 değişik dil vardır ve bunlardan en yaygın olan ikisi Avar ve Lak dilleri iki temel etnik gruba aittir.

Darginler

Orta Dağistan'da, Derbent Geçidinden Hazar Denizi kıyılarına kadar uzanan bir bölgede yaşıyan Darginlerin kuzeyinde Kumuklar, batılarında Avarlar ve Laklar, Güneyinde Kaytaklar bulunur. Dağistan'daki ikinci büyük etnik gruptur. Konuştuıkları dil Lezgilerin diline yakındır.

---

⁶⁰ Bedri Habiçoğlu, Kafkasya'dan Anadolu'ya göçler, s. 27

Yabancı kavimlerle en çok karışan Dağıstan halkıdır. Doğudan gelen Türk kavimlerinin bu kavim üzerinde büyük etkisi olmuştur. Türklerle ilişkiye girdikten sonra birçoğu Kıpçak Türkçe'siyle konuşmaya başlamışlardır. Darginler aynı zamanda hazarların mühim bir unsuru idi. Hazarların merkezi VII. yy.'a kadar dargı bölgesindeydi. Arap kaynakları Darguların bir kolu olan Kaytakları hazarların bir oymağı olarak göstermişlerdir. Arapların etkisi ile VIII. yy. da Müslüman olmuşlardır. Tıpkı Avarlar gibi geleneklerine çok bağlıydılar⁶².

Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti

Başkenti Çerkesk kenti nüfusu 431 bin, 1922 yılında Karaçay-Çerkes Özerk bölgesi kurulmuş, daha sonra 1926 yılında Karaçay Özerk bölgesi, Çerkes etnik bölgesi ve Kazakların yerleşik olduğu Battal Paşa Bölgesine bölünmüştür. II. Dünya Savaşı yıllarında 1943 Karaçay özerk bölgesi lav edildi, Karaçaylıların tamamı ise Kazakistan, Orta Asya ve Sibiry'a sürüldü 1957 yılında karaçayların özerklikleri yeniden kuruldu, fakat bunu tek başına değil, birleşik Karaçay-Çerkes özerk bölgesi şeklinde elde ettiler. 1991 yılında bu bölge cumhuriyete dönüştürüldü. Ülke nüfusunun % 32 sini teşkil eden Karaçaylar, Türk Dil grubuna giriyor ve Balkarlarla yakından akrabalık bağları bulunuyor. Nüfusun % 10 nunu teşkil eden Çerkezlerle Abazalar (% 6 nın üzerinde) bir başkasına Adige-Abhas dil grubuna giriyorlar. Çerkezler, bu cumhuriyetin kuzeyinde yaşamaktadırlar. Yine bu gruba giren Adige ve Kabardeyler farklıdırlar. Abazalar XIV-XV. yy. da bu topraklara yerleşti XVI. yy. da Nogaylar buralara göç ettiler. % 42 oranında Ruslar bulunuyor. Battal paşa ve kuban bölgesinde Kazak köyleri bulunuyor ve buralarda Kazakların torunları yaşamaktadır⁶³.

---

⁶¹ Alexandre Grigorianz, Kafkasya Halkları, Sabah Yayınları, İstanbul 2000 s. 191

⁶² Şerafettin Erel, Dağıstan ve Dağıstanlılar, İstanbul 1961, s. 43

⁶³ V.A. Tişkov & E.İ. Fillipova, Eski Sovyet Ülkelerinde Etnik İlişkiler ve Sorunlar, ASAM Yayınları Ankara 2000, s. 100.

Kabardey-Balkar Cumhuriyeti

Başkenti Nalçik kentidir. Nüfusu 784 bin nüfusun ana kitlesi esasen üç halktan oluşuyor; Kabardeyler %50, Ruslar %32, Balkarlar %10, Kabardey ve Balkarlar, Adige, Abhaz, Türk dili gibi farklı dil gruplarına ait olmalarına rağmen, sovyet döneminde birlikte milli devlet özerkliğini elde ettiler. Balkarlar 1944 yılında Orta Asya ve Kazakistan'a sürülmüş, 1957 yılında da geri dönme imkanını elde etmişler. Ülkede kazakların toplu şekilde yaşadıkları bölgeler bulunuyor⁶⁴.

Stavropol Eyaleti

Kuzey Kafkasya'nın merkezinde bulunuyor. Stavropol eyaletinde 80'den fazla millet yaşamaktadır. Ruslar nüfusun % 85 inden fazlasını oluşturuyor, fakat son 10 yılda sayıları azalmıştır. Eyaletin yerli halkı, Mineral Vadi ilçesinde yaşayan Karaçay ve Çerkeslerdir. XVI. yy.'dan itibaren, il sınırları içinde eskiden göçebe halk olan, Nogay-Türkleri toplu olarak bulunuyorlar.

Mangışlak'tan sürülen Türkmenler, XIX. yy. ın başlarından itibaren Stavropol vilayetinin doğu ve kuzeydoğusunda toplu olarak yaşamaya başlamışlar. 70'li ve 90'lı yıllarda gerçekleşen iş gücü göçlerinin sonucunda, Dağıstan, Çeçen ve Oset halklarının bulunduğu toplu köyler ortaya çıkmaya başladı. Ermeniler yoğun gruplar şeklinde şehir merkezlerinde yaşamaktadırlar⁶⁵.

Rostov Vilayeti

Kuzeybatı Kafkasya'nın batı kesiminde bulunan Rusya Federasyonuna bağlı bir bölgedir. Nüfusu 4.363 milyondur. 16 kent ve 40 vilayet bulunuyor. Yüzü aşkın etnik grubun temsilcilerinin yaşamasına karşın, nüfusun % 89.6 sı Ruslardan oluşuyor.

---

⁶⁴ V.A. Tişkov & E.İ. Fillipova, Eski Sovyet Ülkelerinde Etnik İlişkiler ve Sorunlar, ASAM Yayınları Ankara 2000, s. 102.

⁶⁵ V.A. Tişkov & E.İ. Fillipova, Eski Sovyet Ülkelerinde Etnik İlişkiler ve Sorunlar, ASAM Yayınları Ankara 2000, s. 99.

18. yüzyılın sonlarından itibaren, II. Katerina tarafından, kendilerine ayrılan Kırım'daki topraklara göç ettirilen, Ermeni kolonileri Don bölgesinde ortaya çıkmaya başladılar. Onların devam eden nesilleri, bölgede toplu olarak yaşayan Ermenilerin ana kitlesini oluşturuyor. 70'li ve 90'lı yıllarda gerçekleşen etkin işgücü göçü sonunda bölgenin bir takım doğu illerinde Çeçen, Avar, Dargin, Lezgi ve Kuzey Kafkasya ülkelerinden gelen diğer milletlerin oluşturduğu yoğun gruplar birikti. (Ahıska Türkleri, diğer Türk grupları gibi)⁶⁶.

Krasnodor Eyaleti

Nüfusu 4.797 milyondur. Eyalet nüfusunda Ruslar % 85 lik oranla hakim konumdadır. Bu eyalet arazi bakımından, ekim devrimi öncesinde Kuban Kazak ordusuna ait olan, Kuban bölgesinin devamıdır.

Ülkedeki kazakların büyük çoğunluğu kendisini Rus kabul eder. Ermeniler bu eyalet arazisinde toplu şekilde yaşıyorlar. Eyalette 2-3 bin kişiden oluşan küçük gruplar halinde Alman ve Yunanlar bulunuyor. 70-90 lı yıllarda Çeçenler, Kırım Tatarları, Avarlar ve diğer Dağıstan halkları yerleşim birimlerinde birikteler. SSCB ' nin dağılmasıyla da bölgeye Ahıska Türkleri gelmiştir⁶⁷.

---

⁶⁶ V.A. Tişkov & E.İ. Fillipova, Eski Sovyet Ülkelerinde Etnik İlişkiler ve Sorunlar, ASAM Yayınları Ankara 2000, s. 96 - 97.

⁶⁷ V.A. Tişkov & E.İ. Fillipova, Eski Sovyet Ülkelerinde Etnik İlişkiler ve Sorunlar, s. 97.

Dağıstan Cumhuriyeti

Kafkas Dağlarına güneyini yaslamış, doğusu Hazar Denizi'nin batı kıyılarının orta kesimidir. Güneyde Azerbaycan ve güney-batıda Gürcistan Cumhuriyeti ile sınırı vardır. Adından da anlaşılacağı üzere çok dağlıktır. Şehirleşme fazla değildir. Başkenti Mohaçkale⁶⁸ coğrafi konumu itibariyle Kafkasya ve özellikle Dağıstan eski ve yeni göç yolları üzerinde bulunmaktadır. Bu yüzden etnik yapısı oldukça karmaşıktır. Resmi kaynaklar Dağıstan'da 25 ayrı etnik grubun varlığından söz etmektedir.

Bu sayı gayri resmi kaynaklara göre ise 32'yi aşkındır⁶⁹.

Dağıstan nüfus ve alan o bakımından, Kuzey Kafkasya'daki en büyük cumhuriyettir.

Dağıstan'da "hakim millet" yani çoğunluktaki etnik grup bulunmuyor. "Dağıstan dağlıları" olarak adlandırılan "yerli halka", ülke nüfusunun % 28'ini oluşturan Avarlar, % 16,2 oranında Darginler, % 0,8 oranında Rutullar, % 13 oranında Kumuklar, % 12,5 oranında Lezgiler, % 5 oranında Laklar, % 4,7 oranında Tabasaranlar, % 0,8 oranında Agullar ve % 00,3 oranına Çahurlar girer. Bunun dışında Dağıstan'da %1,6 oranında Nogaylar, % 0,4 oranında Tatlar, % 7,1 oranında Ruslar, % 4,3 oranında Azeriler ve % 4,5 oranında Çeçenler yaşamaktadır⁷⁰.

---

⁶⁸ "Dağıstan", Türk Ansiklopedisi, c.2, s. 601

⁶⁹ V. Aliyevaf, "Na Goda Naseleniye Dagestena", Dağıçpedgiz, Mohaçkale 1984, s. 21.

⁷⁰ V.A. Tişkov & E.İ. Fillipova, Eski Sovyet Ülkelerinde Etnik İlişkiler ve Sorunlar, ASAM, s. 2.

8. yy dan itibaren İslamiyet'in güçlü bir biçimde kök saldığı Dağıstan'da günümüzde Nakşibendi tarikatı üyelerinin etkileri fazlaca görölmektedir. Dağıstan'da Müslümanların oranı % 92, Hıristiyanlar % 5, Yahudiler ise % 3'tür. Müslümanların % 97'si sünni, % 3 'ü şii dir. Şiiler Azerbaycan'dan göç ederek Derbend şehrine yerleşen Azerbaycan Türkleri ile Lezgilerin küçük bir kısmını oluşturan Miskince köyü ahalisinden meydana gelmektedir⁷¹.

Dağıstan nüfusunu oluşturan bu etnik grupların çoğunluğu Kafkas, Türk ve İranlı dır. Samur'dan Sulak'a kadar olan sahil düzlüğu ile Sulak-Kuma arasında ve daha kuzeydeki düzlükler tamamen sayıları 350 binden fazla olan Azerbaycan Türkü, Kumuk, Nogay, Türkmen, Karapapak, Kırgız gibi muhtelif Türk boyları ile meskundur⁷².

Dağıstan, bölgede önemli jeopolitik konuma sahiptir. Dağıstan, Avrupa Rusyası'nın (Rusya'nın Avrupa kısmı) en güneyinde bulunuyor. Ülke, kuzey ve kuzeybatıda Kalmuk Cumhuriyeti, Stavropol Bölgesi ve Çeçenistan Cumhuriyeti ile sınırdadır.

Güney ve güneydoğudan ise Azerbaycan ve Gürcistan'la sınırları bulunuyor. Hazar Denizi, ülkeye Kazakistan, Türkmenistan ve İran çıkışını sağlıyor.

Kafkasya'nın tamamında ve Hazar Denizi çevresindeki son durum, bunların yanı sıra Dağıstan'daki iç gelişmelerin bazı özellikleri, ülkenin Kuzey Kafkasya'da olduğu gibi, Kafkasya'nın bütünündeki siyasi süreçlerin ileri tarihteki gelişmelerinde önemli yeri olacağından söz edilmesine esas teşkil ediyor⁷³.

Tarih boyunca çeşitli kavimlerin göç yolları üzerinde bulunan bölge, önemli bir geçit yeri olduğu için muhtelif sebeplerle yurtlarını terk eden insanların bir kısmı buraya yerleşmiş, böylece ülkenin nüfusunun çeşitlenmesini sağlamışlardır.

---

⁷¹ Ufuk Tavkul, "Kafkasya ve Çevresindeki Türk Toplulukları", C.10 Yeni Türkiye Yay. 2002 s. 491.

⁷² Mirza Bala, "Dağıstan Maddesi" İ.A, s. 449

⁷³ V.A. Tişkov & E.İ. Fillipova, Eski Sovyet Ülkelerinde Etnik İlişkiler ve Sorunlar, ASAM Yayınları Ankara 2000, s. 3.

Dağıstan'ın aşılması güç bir ülke olması, bu ülkeyi kendi topraklarından ayrılan aşiretlerin sığındığı, insanların birbirinden uzak ve ayrı kabileler halinde yaşadığı bir bölge haline getirmiştir.

Öyle ki, dağlık ülke Dağıstan'ın, her dağında ayrı bir kavim yerleşmiş olup, her köy başkalarının anlamadığı ayrı bir dil veya lehçe ile konuşmaktadır⁷⁴.

Gürcistan Cumhuriyeti

Gürcistan, batıda Karadeniz, kuzeyde Rusya, doğuda Azerbaycan, güneydoğuda Ermenistan, güney-batıda Türkiye ile çevrilmiştir. Kafkas Sıradağları Rusya'nın kuzey Kafkasya bölgesinden ayrılır.

Anadolu'da kaynayıp, Hazar'a dökülen Kura (Kür) Irmağı başkent Tiflis'ten geçer⁷⁵.

Gürcistan, sahip olduğu etnik unsurların çeşitliliği itibariyle karmaşık bir yapıya sahiptir. Ülke nüfusu'nun büyük bir çoğunluğunu oluşturan ve kendilerini Kartveli olarak adlandıran Gürcüler, kendi aralarında da Megreller ve asıl Kartveliler olarak ikiye ayrılmaktadırlar. Megreller ülkenin batı bölgelerinde yoğunlaşmışlardır. Etnik dağılım şöyledir; Gürcüler, Ermeniler, Ruslar, Azeriler, Osetler, Abhazlar, Yunanlar (Rumlar), Ukraynalılar, Kürtler, Yahudiler⁷⁶.

Tarihi:

XIII. yy'dan 1801'de Rusların bu bölgeyi topraklarına katmalarına kadar bir Gürcistan yoktu, bunun yerine hemen hemen bağımsız, kendi hükümdarlarına ve geleneklerine sahip yarım düzine ve buna ek olarak özgürlüklerine düşkün dağlı kabileleri vardı.

Gürcistan; yüzyıllar boyu İranlılar, Mısırlılar, Yunanlılar, Hazarlar, Ermeniler, Araplar, Türkler, Bizanslılar, Osetler-Alanlar ve son olarak da Ruslar tarafından işgal edildi. Bu işgalciler

---

⁷⁴ Galiyev, "İstoriya Dagestana Daguçpedzig, Mohaçkale, 1985, s. 5.

⁷⁵ "Dağıstan" Maddesi, Yeni Türk Ansiklopedisi, Ötüken yay., c.3 s. 1135.

bu ÷lkeye sıra sıra sanatlarının, bilimlerinin,k÷lt÷rlerinin ve dinlerinin zengin tortularını bıraktılar ve böylece ger÷ek anlamda ne Batı d÷nyasına ne de Doğu d÷nyasına ait olan ayrı bir k÷lt÷rel zenginliği olan bir ulusun doğmasını saęladılar⁷⁷.

M.Ö. I. y÷zyılda bu ÷lke Romalılar tarafından zapt edildi. Roma hakimiyeti IV. y÷zyıla yakın devam etti. Bu devirde G÷rc÷ler. Hıristiyanlığı kabul ettiler M. S. III. asırda Roma ile İran arasında harp sahası haline gelen b÷lge, IV. yy'da bu iki devlet arasında taksim edildi. VII. yy. ortalarında Araplar tarafından işgal edildi.

T÷m bu devirler de, belki de G÷rc÷lerden daha önce, bu b÷lgeye kalabalık T÷rk unsurların gelip yerleştiiğini gör÷yoruz. O zamanlar ve daha sonraları Doğu Avrupa'nın hakim nüfusunu teşkil eden muhtelif boyları, buraya bazen akıncı ve bazen de müttefik sıfatıyla geliyor ve memleketin yaylak ve kışlağa elverişli b÷lgelerinde oturuyorlardır.

G÷rc÷ kaynaklarının belirttiğine göre; bu T÷rk boyları G÷rc÷leri, İranlıların saldırısından korumuşlar ve G÷rc÷ krallarının dostları olarak ÷lkede yerleşmişlerdir. Yine G÷rc÷ kaynaklarının verdiği bilgiye göre M.Ö. VII-IV. y÷zyıllardan önce İskitler, ardından da Kıpçaklar G÷rcistan'a gelip yerleşmişlerdir. Miladi devirlerde T÷rk göçlerinin daha da kesifleştiiğini gör÷yoruz. Ermeni müelliflerinin Hun, Bizans müelliflerinin Sabu adını verdikleri T÷rklerin V. y÷zyılın sonları ile VI. yy'ın başlarında, önce Bizans'ın sonra da İran'ın müttefiki olarak, bütün Güney Kafkasya'yu ve Doğu Anadolu'yu işgal ettikleri bilinmektedir⁷⁸.

Arap hakimiyeti devrinde Hazar T÷rklerinin Doğu Anadolu'yu ve Tiflis'i idareleri altına aldıklarını G÷rc÷, Ermeni ve Bizans kaynakları zikretmektedir. Araplar, bütün bu ÷lkelere "Hazarlar Memeleketi" adını vermişlerdir. M. S. 800 yıllarından itibaren Hazarların yardımı ile b÷lgedeki Bizans hakimiyetine son veren II. Leo, kurduğu Abhazistan Devletini kısa zamanda

---

⁷⁶ M. Recai Özgün, Lazlar, Çivi yazıları Yayınları İstanbul 1996.

⁷⁷ Alexandre Grigorianz, Kafkasya Halkları, Sabah Yayınları, İstanbul 2000 s. 199-200.

Kafkasların en kuvvetli devleti haline getirmiştir. X. yy'ın sonlarında Abhazistan Krallığının zayıflaması üzerine Gürcü Krallığı ortaya çıkmıştır. Abhazistan'da hakimiyet, kral ailesi ile akrabalığı dolayısı ile Bagratoğullarından II. Bagrat'a geçmiş ve kendisi Abhazların ve Kartlilerin kral ünvanıyla tahta çıkmıştır⁷⁹.

Bagrat hanedanının başarılı yönetimi ile bir devlet haline gelmiş olan Abhazistan'ın kendi kuvveti ile Hazarların nüfuzundan kurtulamayacağını anlayan Bagrat hanedanından II. David, Kuzey Kafkasya'da Hazarların yerini alan Kıpçak Türkleri ile anlaşarak onların önemli bir kısmını Gürcistan'a davet etmiştir. Kıpçaklardan 50 bin kişilik bir ordu kuran Kral I. David, Haçlılarla ittifak yapmış ve 1122'de Tiflis'i Müslümanlardan geri alarak, ülkesinin birliğini yeniden sağlamıştır. Gürcü tarihinin en parlak devri III. Giorgi'nin kızı Tamara'nın (1184-1213) hüküm sürdüğü dönem olmuştur. Bu devirde devletin sınırları Azerbaycan'dan Kuzey Kafkasya'ya, Erzurum'dan Gence'ye kadar uzanıyordu. Neredeyse Gürcistan bir Kafkas İmparatorluğu haline gelmişti. Fakat bu devirde de milli bir devlet olamamıştır⁸⁰.

Hazarların, Arapların bölgedeki hakimiyetlerinden başka Selçuklu akınları ve onların bölgedeki faaliyetleri de çok önemlidir. Selçukluların ilk faaliyeti 1076 yılında olmuştur. 1 Haziran 1080'de Melikşah Tiflis'e girdi. Kral Giorgi halkını kurtarmak için İsfahan'da Melikşah'la buluştu. Gürcistan'ın her yıl vergi vermesi şartıyla anlaşıldı. Kısa bir süre sonra Kahetya eyaleti kralı Ağşartar da Melikşah'a teslim oldu. Ama Kral Giorgi'nin tersine Hıristiyanlıktan ayrılıp İslam dinine geçti ve krallığının tümü ile korunmasını sağladı⁸¹.

Azerbaycan'ı alan Celaleddin Harzemşah 1226'da Tiflis'i ve arkasından da Azerbaycan'ı işgal etmişti. Gürcülerin başında bulunan Kraliçe Rusudan hemen Kıpçaklardan bir ordu

---

⁷⁸ Mehmet Saray, Kafkasya Araştırmaları, İstanbul 1997, s. 7-8.

⁷⁹ Mehmet Saray, Kafkasya Araştırmaları, İstanbul 1997, s. 8.

⁸⁰ Mehmet Saray, Kafkasya Araştırmaları, İstanbul 1997, s. 9.

⁸¹ Alexandre Grigorianz, Kafkasya Halkları, Sabah Yayınları, İstanbul 2000 s. 210.

toplayarak Harzemşahlara karşı durmak istemiştir. Bu haberi alan Celaleddin Harezmsah, 1229 yılında harekete geçerek Kıpçaklarla temas kurmuş ve iki kardeş kavmin savaşmaması gerektiğini söylemiştir. Bunun üzerine Kıpçaklar, Gürcü ordusunu terk ederek Celaleddin Harezmsah ile savaşmaktan vazgeçmişlerdir. Kıpçakların, Gürcü ordusunu terk etmesinden sonra rakibi üzerine hücum eden Celaleddin Harezmsah, Gürcü krallığına son darbeyi indirmiştir.

Gürcistan krallığı oldukça zayıflamıştır. Kendini biraz toplamaya başladığı sırada Moğol istilasına uğradı (1221). Bir müddet sonra İran merkez olmak üzere kurulan İlhanlı Devleti (1256-1344), Gürcistan'da Moğol hakimiyetini devam ettirmiştir.

İlhanlılar döneminde Gürcistan krallığı, Abhazistan ve Gürcistan adı altında iki eyalete ayrılmıştır. İlhanlıların 1340 da zayıflamasından faydalanan Gürcistan, istiklalini yeniden kazanmaya başlamıştır⁸².

V. Giorgi (1340-1346) zamanında kazanılan bu istiklal Karakoyunlu ve Akkoyunlular hakimiyeti ile sona ermiştir. Timur işgali, Gürcistan'ı ekonomik yönden oldukça sarsmıştır.

Gürcistan, XV. yüzyılın ortalarından XIX. yüzyılın başlarına kadar süren 350 yıla yakın Osmanlı Türkiyesi ile Safevi İran'ın Kafkasya mücadelesinde, bir nevi harb sahası durumuna düşmüştür.

Sırasıyla, II. Beyazıd, I. Selim ve Kanuni Sultan Süleyman zamanlarında Gürcistan'ın güney ve güneybatı bölgeleri Osmanlı Devleti tarafından işgal ve ilhak edilmiştir. Ancak bölge Osmanlı Devleti tarafından tam olarak itaat altına alınmamıştır. Sonunda, Türkiye ile İran 1555'de Amasya'da yaptıkları barış antlaşması ile aralarında ki rekabete geçici olarak son vermişlerdir. Buna göre, Gürcistan'ın güneydoğu kısımları İran'ın, güneybatı kısımları da Osmanlı'nın

---

⁸² Mehmet Saray, Kafkasya Araştırmaları, İstanbul 1997, s. 9-10.

hakimiyetinde kalmıştır. 1584 yılında Ferhat paşa yaptığı seferle bölgede Osmanlı hakimiyetini sağlamlaştırmıştır.

Böylece Osmanlılar'ın Kafkasya hududu genişlemiş, Azerbaycan ile beraber Gürcistan Türk sınırları içine alınmıştır. 1720'lere doğru İran'da ki Safevi hanedanının zayıflamasından istifade eden Rusya Çarı 3. Petro, Azerbaycan'a kadar ilerleyince, bölgede yeni bir rakip istemeyen Osmanlı Devleti, derhal bir ordu göndererek Tiflis'i işgal etmiş ve Rusların geri çekilmesini istemiştir⁸³. Sonunda, Rusya ile Osmanlı Devleti arasında bir sulh yapılmış ve Kafkasya bu iki devlet tarafından paylaştırılmıştır. Bu antlaşma ile Gürcistan yeniden Osmanlı hakimiyetine girmiş ise de, İran'da hakimiyeti eline geçiren Afşar Türkmenlerinden Nadir Şah, bu bölgelerin çoğunu Ruslar'dan ve Osmanlılardan geri almıştır. Bu gölgenin Türkiye'ye ilhakının en büyük sebebi, Meşhetya veya Ahıska bölgesine daha önce yerleşmiş olan Kıpçak Türklerinin, zamanla İslamiyeti kabul etmeleri ve kendilerini Osmanlı Türklerinin birer parçası saymalarındandır. Bugünkü Gürcistan sınırları içinde kalan Meşhetya veya Ahıska bölgesinde 1,5 milyona yakın Türk kökenli nüfus yaşamaktadır⁸⁴.

Gürcistan'a bağlı bölgeler şunlardır:

Ahıska

Ahıska, Posof Nehri üzerinde kurulmuş olup, Türkiye sınırına 15 km. uzaklıktadır. Bölge ilk İslam fetihleri sırasında HZ. Osman'ın hilafeti döneminde Şam valisi Muaviye'nin kumandanlarından Habib. B. Mesleme tarafından fethedildi. Selçuklular zamanında Alparslan

---

⁸³ Mehmet Saray, Kafkasya Araştırmaları, İstanbul 1997, s. 10-13.

⁸⁴ Mehmet Saray, Kafkasya Araştırmaları, İstanbul 1997, s. 13

tarafından ele geçirilen (1068) Ahıska, 1267-1268 yıllarında Moğollar'ın hakimiyeti altına girdi. Daha sonra bölgede ki mahalli valiler yarı bağımsız olarak Atabey ünvanını aldılar.

Ahıska, Ardaha, Artvin kesimlerinin idarecileri olan atabegler, 1268-1578 tarihleri arasında bölgenin yönetimini ellerinde tuttular ve bu dönemde İlhanlılar, Karakoyunlular, Akkoyunlular devletlerine bağlı kaldılar. Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran seferi sırasında, dolaylı olarak yardımları görülen Ahıska atabegleri, Çaldıran savaşı (1578) sonunda Osmanlı idaresine girdiler. 1828-1829 Osmanlı- Rus savaşı sonunda imzalanan Edirne Antlaşmasıyla Rusya'ya terk edildi. Mondros Mütarekesine göre Ahıska ve Ahılkelek sancakları, merkezi Kars olan geçici hükümete katıldılar. Milli Gürcistan hükümeti, Haziran 1918'de Trabzon Antlaşmasıyla bu iki sancağı Türkiye'ye bıraktı. Fakat 13 Nisan 1919'da İngilizler'in Kars'ı işgali ve Milli Şura'nın dağıtılması üzerine Ahıska, Gürcistan tarafından işgal edildi ve 16 Mart 1921 Moskova Antlaşmasıyla Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Tiflis vilayetine bağlandı⁸⁵.

Anadolu Türklüğü'nün ve Doğu Anadolu Türk kültürünün Gürcistan sınırı içinde kalan bir parçasını meydana getiren Ahıska Türkleri, aynı zamanda Kafkas ötesinde ki Türk ırkının ve kültürünün de önemli bir temsilcisi olmaları sebebiyle, bölgenin tarihi ve sosyo- kültürel yapısında önemli unsurlardan biri olmuştur.

Ahıska bölgesinin Kafkasya'ya uzak olması, Ahıska Türklerinin Kafkasya ve çevresinde yaşayan diğer Türk boylarıyla ilişkiye geçmelerini engellemiş, Ahıskalılar daha ziyade Osmanlı kültür çevresinin, Azerbaycan'ın ve Gürcistan'ın etkisi altında kalmıştır. Anadolu Türklüğü'nün bir parçası olarak kabul edilmeleri sebebiyle, Sovyet hakimiyeti döneminde Türk kökenli halklar içinde yalnızca Ahıskalılar "Türk" olarak resmi belgelerde yer almışlardır.

---

⁸⁵ "Ahıska Maddesi, İ.A, TDV, s. 526

2. Dünya savaşı yıllarında, Sovyet hükümetine karşı ayaklanarak Kızıl Ordu'yla savaşan ve vatan hainliği suçlamasıyla Kafkasya'dan sürülen Karaçay- Malkar Türkleri ve Çeçen-İnguşların aksine, Ahıskalılar, Türkiye- Sovyet sınırında yaşadıkları ve “Türk” olarak adlandırıldıkları için, potansiyel tehlike kabul edilerek 1944 yılı sonlarında sürülmüşlerdir. Günümüzde de, Ahıskalılar kendilerini Anadolu Türklerinin bir parçası olarak görmektedir⁸⁶.

Ahıska Türkleri'nin yaşadıkları Gürcistan'ın güney batısında yer alan bölgenin tarihi adı Mesheti, Meshetya, Mesheti, Cavaheti gibi değişik biçimlerde karşımıza çıkmaktadır.

Meshetya bölgesin de ki Türk hakimiyeti XVI. yy'a kadar uzanmaktadır. Çaldıran savaşı, sonrasında Kafkas ötesinde İran'ın üstünlüğüne son veren Osmanlı Devleti, Kanuni Sultan Süleyman döneminde 29 Mayıs 1555 tarihli Amasya Antlaşması ile Gürcistan'ın batı bölümünü ilhak etmişti. Ancak Meshetya bölgesi, Safevilerin kontrolünde kalmıştı. Bölgenin karışıklık ve istikrarsızlık içinde olması üzerine Meshetya'nın fethini lüzumlu gören Osmanlı Devleti, 1578 de Çaldıran üzerinden hareketle Ahılkeleğ'i zaptetti ve 24 Ağustos 1578'de Tiflis'e ulaştı. Meshetya bölgesinde ki bazı Gürcü beyleri Osmanlı'nın tesiriyle Müslümanlığı kabul ederken, Ahılkelek ve Ahıska civarına yerleşen yoğun Türk nüfusu bölgenin Türkleşmesinde önemli rol oynadı. Konya, Yozgat, Tokat gibi İç Anadolu bölgesinden getirilip Ahıska ve çevresinde yerleştirilen Türkler, burada yaşayan diğer Türkmenlerle karıştı. 1828-1829 Osmanlı- Rus harbine kadar Türk hakimiyeti altında kalan Meshetya, Osmanlı Devleti 'nin savaşı kaybetmesiyle Rusya'nın hakimiyetine geçti. 1829 Edirne Antlaşması ile Ahıska tazminat karşılığında Rusya'ya terk edildi. Ahıskalıların bir bölümü daha 19. yy da Çarlık Rusyası tarafından Azerbaycan'a sürgüne gönderilmişlerdi. Bir kısmı da 1918-1920 yılları arasında Azerbaycan'a göç etmişlerdi⁸⁷.

Güney Osetya Özerk Cumhuriyeti

---

⁸⁶ Ufuk Tavkul, “Kafkasya ve Çevresindeki Türk Toplulukları” Genel Türk Tarihi, C.10 Teni Türkiye Yayınları, Ankara 2002 s. 508.

Ataları, Hazar Denizi'nin kuzeyinde yer alan Don nehri boylarında yaşayan Sarmatyalılardır. Daha sonra bir grup, bunlardan ayrılarak Kafkasya'da, Terek ve Kuban nehirleri arasında kalan bölgeye yerleşmiştir.

Günümüz Osetler'i Alan dilinin ve kültürünün hakim olduğu Alan- Sarmatya ve Kuzey Kafkas halklarının karışımından meydana gelmişler ve Kuzey Osetya'ya yerleşmişlerdir. Güneyde ki Oset yerleşimi ise daha sonra gerçekleşmiştir⁸⁸.

1801 yılında Gürcistan'ın Ruslar tarafından işgal edilmesiyle Güney Osetya'da ki Gürcü egemenliğine son verilmiş ve Gürcistan'da Sovyet egemenliği'nin kurulmasıyla 1922 yılı nisan ayında Güney Osetya Özerk bir bölge olarak Gürcistan'a bağlanmıştır. Başkenti Tshinvalidir⁸⁹.

Abhazya Özerk Cumhuriyeti

Abhazistan, Gürcistan'ın kuzey-batısında, Kafkas Dağları ile Karadeniz arasındadır. Başkenti Suhumidir.

Abhazya, Coğrafi konum itibariyle, Büyük Kafkas sıradağlarının Karadeniz'e yaklaştığı noktada bulunmasından ötürü, bu hat üzerinden geçen yolun kontrolünü de elinde bulunduruyor.

SSCB döneminde, Gürcistan'a bağlı geniş özerkliği bulunan bölge statüsünde ki Abhazya, Gürcistan'ın bağımsız kalmasından sonra kendisine tanınan özerkliği yeterli görmeyerek, bağımsızlık hareketi başlattı. Abhazların bağımsızlık ilanının ardından, 1992-1993 yıllarında Gürcistan kuvvetleri ile ayrılıkçı Abhazlar arasında çok şiddetli çatışmalar yaşandı. Bu çatışmalar sırasında, deyim yerindeyse, Abhazya yerle bir oldu.

---

⁸⁷ Ufuk Tavkul, "Kafkasya ve Çevresindeki Türk Toplulukları", Yeni Türkiye Yay. 2002 s. 509-510.

⁸⁸ Harp Akademisi Yayınları "Kafkasya'nın ve Azerbaycan'ın Dünü Bugünü Yarını", İstanbul 1995, s. 119

Halen Gürcistan- Abhazya arasında ki sınır BM Barış Gücü tarafından denetlenmektedir⁹⁰.

Acaristan Özerk Cumhuriyeti

Başkenti Batum olan Acaristan Özerk Cumhuriyeti'nin 3000 km² yüzölçümü vardır. Ocak 1990 rakamlarına göre nüfusu 4000 bin olan Acaristan'ın etnik yapısı itibariyle 580'ini Gürcüler, 510'unu Ruslar, 55'ini Ermeniler ve 55'ini de diğerleri oluşturmaktadır⁹¹.

Etnik köken farklılığından çok, sahip oldukları dinin farklılığı nedeniyle özerk bir yapıya sahip olan Acaralar, diğer iki özerk bölge halklarından farklı olarak henüz bağımsızlık talepleri ile ortaya çıkmamışlardır.

Batum ve çevresinde ki Acaralar, aslen Kıpçak Türkü'dür. Müslümanlardır. Gürcülerle çok karışmışlardır ve Gürcüce konuşurlar. Gürcüce'nin, Guriyan lehçesini konuşurlar. Bu dili konuşmalarına rağmen Müslüman oldukları için, kendilerini Türk sayarlar⁹².

Bu bölge, 7. yy da Gürcülerin kontrolüne girmiştir. 1627 tarihinde Osmanlı hakimiyetine geçer ve bu tarihten itibaren Türk- İslam kültürünün etkisi altında kalmıştır. 1878 Berlin Antlaşması ile Rusya'ya bırakılmış, Çarlığın yıkılmasıyla tekrar Türk hakimiyetine girmiştir. Moskova Antlaşmasıyla Rusya'ya geri verilmiştir. 1921 de Gürcistan'a bağlı özerk cumhuriyet statüsünü aldı⁹³.

Ermenistan Cumhuriyeti

Kuzeyinde Gürcistan, doğusunda Azerbaycan, batısında Türkiye ve güneyde de Nahçıvan ve İran'la çevrili Ermenistan, Kafkaslarda ki bağımsız üç devletten biridir. Hıristiyanlık dini'nin Ortodoks Mezhebi'nin Gregoryan ekolüne mensupturlar.

---

⁸⁹ Özalp Göneralp, "Güney Osetya", Kafkasya yazıları, 1998, sayı.4

⁹⁰ Kafkasya Raporu, s. 10-11

⁹¹ Fahrettin Çiloğlu, Rusya Federasyonunda ve Transkafkasya'da etnik çatışmalar, sinatle yay, 1998, s. 117.

⁹² Harp Akademisi yay., age, s. 117-118

⁹³ Kamil Ağacan, "Gürcistan'da Etnik Sorunlar", Asam Kafkasya Masası

Tarihçiler, Ermeni uygarlığının temellerini, M.Ö. VI. yüzyıla kadar götürür ve Urartu Krallığı ile ilişkilendirirler. Urartu topraklarına yerleşen Ermeniler, bir süre sonra Med İmparatorluğu'nun hakimiyetine girdi. M.Ö. 331'de Büyük İskender tarafından fethedilen bölge, M.Ö. 301'de Selevkos İmparatorluğu'nun bir parçası haline geldi. M.Ö. 66'dan M. S. 300'lü yıllara kadar Roma İmparatorluğu ile partlar ve Persler arasında ki çekişmenin ortasında kalan Ermeniler, M. S.. 300'lü yıllarda Hıristiyanlığı kabul ettiler. Bundan sonra ikiye ayrılan devlet topraklarının bir bölümü Bizans, diğer bölümü de Pers İmparatorluğu'nun egemenliğine geçti.

653'te Arap Ordularının Kafkasya'yı fethi üzerine, Müslümanların kontrolüne giren Ermeniler, İslam dini'nin geniş hoşgörüsü içinde dini özelliklerini korudular⁹⁴.

11. yüzyılda yeniden Bizans Devleti tarafından işgal edilen Ermeni toprakları, aynı yüzyılın sonlarına doğru Selçuklu Türklerinin hakimiyetine geçti.

Türkler ile Ermeniler arasında ki ilişkilerin uzun bir geçmişi vardır. 3. ve 4. yüzyıllarda Hunlar ve bazı küçük Türk boylarının Ermeniler ile ilişki içerisinde buldukları ve bu ilişkilerin Selçuklular döneminde yoğunlaşarak kökleştiği bilinmektedir. Ancak 13. yüzyılda tüm bölge ülkeleri gibi Moğol istilasına maruz kalan Ermenilerin bir kısmı, Selçukluların Anadolu'yu fethinden sonra Kilikya'ya göç ettiler. Bu Ermeniler, Haçlı seferleri sırasında, Türklere karşı batılı devletlerle ittifak yaptılar

Osmanlı- Ermeni ilişkilerinin ise, Orhan Bey (1326-1362) zamanında başladığını söylemek mümkündür.

1326 yılında Bursa'yı alarak başkent yapan Orhan bey, Ermeniler'in Bizans'ın zulmünden korunması için Anadolu'da ayrı bir cemaat olarak örgütlenmelerine müsaade etmiş ve Kütahya'da ki Ermeni ruhani merkezini de Bursa'ya naklettirmiştir. Fatih Sultan Mehmet'in

---

⁹⁴ Kafkasya Raporu, s. 47

İstanbul'u fethinden sonra, Bursa'da ki dini lider Başpiskoposu Hovagim, 1461 yılında yeni başkent İstanbul'a getirilmiş ve ferman ile Samatya'da ki Sulu Manstırda Ermeni patrikhanesi kurulmuş, böylece Ermeniler'e hürriyet sağlayan idari ve dini imtiyazlar verilmiştir. Anılan tarihten Ermeniler, "Millet sistemi" içerisinde, "Gregoryen milleti" olarak örgütlenmişlerdir⁹⁵. Milli Kültürlerini koruyamamış, Türkleşmiş hatta dil olarak bile Türkçe'yi benimsemiş bir topluluk olan Ermeniler, XIX. yüzyıl başlarında "Millet-i Sâdıka" adı ile adlandırılıyorlardı. 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın yayınlanması ile diğer azınlıklar gibi Ermeniler'in de Türkler ile aynı haklara sahip oldukları görülmektedir⁹⁶.

Rusya'nın XIX. yüzyılda Kafkaslara doğru genişleme politikası, Ermeni kültürünün canlanmasına ve batılı devletlerin, Osmanlı idaresi altındaki Ermenilerle ilgilenmesine sebep oldu. Batının bu ilgisi giderek gelişti ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından yapılan Ayastefanos Anlaşması'ndan sonra, konu "Ermeni Meselesi" haline geldi.

Osmanlı Devleti'nin çöküş dönemine rastlayan süreçte, devletin doğu vilayetlerinde ki Ermeniler arasında 1880'den itibaren Milliyetçilik hareketi giderek büyüdü.

Hınçak Tedhiş komitesi gibi isimler altında teşkilatlanan militan Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü zaafıtan da yararlanarak, ülke içinde Ermeni devleti kurmak için çaba gösterdiler.

---

⁹⁵ Dr. Erdal İlter, Ermeni Kilisesi ve Terör, Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi, Ankara, 1999, s. 21-22.

⁹⁶ Fikret Türkmen, Türk Halk Edebiyatı'nın Ermeni Kültürüne Tesiri, İzmir, 1992, Fuad Köprülü, "Türk Edebiyatı'nın Ermeni Edebiyatı Üzerindeki Tesirleri" Edebiyat Araştırmaları, Ankara, 1966, s. 239-269

I. Dünya savaşı sırasında Ruslara yardım için gönüllü askeri birlikler oluşturdular. Osmanlı ordularının çok sayıda cephede çatışmasını da fırsat bilerek, Müslüman halka karşı büyük katliamlara giriştiler. Ancak daha sonra doğuya hakim olan Osmanlı orduları, bu katliamlara sebep olan Ermenilerin katliamlarını durdurarak, Ermenileri mecburi göçe tabi tutular⁹⁷. I. Dünya savaşın'dan sonra Ermeniler, Azeriler ve Gürcülerle birlikte Transkafkasya Federal Cumhuriyeti'ni kurdular. Birlik kısa sürede dağıtılırken, Ermeniler, ömrü kısa olan bir de Ermeni Cumhuriyeti kurdular. Kızılordu 1920 de Ermenistan'ı işgal etti. Ermenistan, 1922'de Azerbaycan ve Gürcistan'la birlikte Transkafkasya Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni oluşturdu. 1936'da kabul edilen yeni anayasa ile Ermenistan, Sovyetler birliğini oluşturan 15 Cumhuriyetten biri oldu.

1991 yılında halk oylamasının ardından Sovyetlerden bağımsızlığını ilan etti ve aynı yıl BDT üyesi oldu.

Ermenistan'ın 1989 itibariyle 3,5 milyon dolayında olan nüfusunun %90'ını Ermeniler, %5'ini Azeriler, %2'sini Ruslar ve %3'ünü de diğer milletler oluşturmakta idiler. Ermeni- Azeri gerginliği sürecinde ülkede ki Azeriler, göç etmeye zorlandı⁹⁸.

---

⁹⁷ Kafkasya Raporu, s. 47

⁹⁸ Kafkas Raporu s. 48

Azerbaycan Cumhuriyeti

Bugün BDT'nin 12 Cumhuriyetlerinden biri olan Azerbaycan'ın, yüzölçümü 86. 600 km²dir. Azerbaycan Cumhuriyeti, Doğu Kafkasya'da Hazar Denizi kıyısındadır. Doğusunda Hazar gölü, batısında Gürcistan ve Ermenistan, güneyde İran ve Kuzeyinde Rusya Federasyonuna bağlı Dağıstan bulunur⁹⁹. Önemli şehirleri Gence, Sumgayıt, Mingeçevir, Ali Bayramlı, Şuşa, Lenkeran, Kuba, Şeki dir. Resmi dil Azerbaycan Türkçesidir. Ancak bunun yanında Rusça, Ermenice, Lezgice, Gürcüce konuşulur¹⁰⁰. Güney Azerbaycan, ortasında ve etrafında yüksek dağlar bulunan, geniş bir yayladan ibarettir. En büyük gölü Urmiye gölüdür. Güney ve kuzey Azerbaycanı, Aras nehri ayırır. Güneyde Karacadağ, kuzeyde Karabağ bulunur. Kuzey Azerbaycan ise Kafkas dağlarının Şah dağı, Pazar düzü, Baba dağ ve Dibrar dağıyla beraber Kür ve Aras'ın ova ve delta steplerinden ibarettir. Türklerin hakimiyet devrinde güney Azerbaycan yaylak, Kuzey Azerbaycan kışlak olmak üzere teşekkül edilmiştir¹⁰¹.

Azerbaycan Cumhuriyeti, Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti ve Dağlık Karabağ Muhtar vilayeti'ni de ihtiva eder. Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti 9 şubat 1924'de Ermenistan ile Türkiye arasında bulunmaktadır. Güneyinde Türkiye ve İran'la sınırı bulunan Nahçıvan'da nüfusun %90'dan fazlası Azeri Türküdür. Dağlık Karabağ Muhtar Vilayeti ise 7 Temmuz 1923'te kurulmuştur. Azerbaycan Cumhuriyeti içerisinde yer alır. Karabağ'da nüfusun %80'den fazlası Ermenidir. Bunun yanı sıra Lezgiler 185. 000, Ruslar 151.000, Avar Türkleri 50.000 dir.

Azerbaycan'da yaşayan vatandaşların %91'i Oğuz Türkleri'nin bir boyu olan Azerbaycan Türklerinden ibarettir. Azerbaycan Türkleri M.Ö. 3. yy'dan itibaren bu coğrafyada yaşamaktadır.

Azeri- Ermeni çatışmaları nedeniyle hem Karabağ'da Azeri nüfusu Azerbaycan'a göç nedeniyle son yıllarda oldukça azalmış, hem de Nahçıvan'da ve Azerbaycan'da ki Ermeni nüfusu

⁹⁹ Ahmet Caferoğlu- Tahsin Yücel, "İran'da Türkler", TDEK, s. 113

¹⁰⁰ Azerbaycan Ülke Raporu, Avrasya Dosyası, 2001,sayı 1, s. 1

yine göç nedeniyle yok denecek miktarlara inmiştir. İran egemenliğinde bulunan Güney Azerbaycan ise yaklaşık 18 milyon civarında Azeri Türkü yaşamaktadır¹⁰².

Güney ve Kuzey diye ayrılan bu tarihi ülke büyük tarihçi Taberi'nin tarifi üzerine "ibadet edilen ateşin en büyüğü burada bulunduğundan Azerbaycan" demiştir.

Etnik bünye bakımından da tamamıyla Türktür. Aralarında Terekeme, Ayrım, Karapapah, Şahseven, Ustaçlı, Padar, İmreli, Kalaç gibi özbe öz Türk boyları bulunmaktadır¹⁰³.

Azerbaycan'ın Türkler tarafından yurt edinilmesi M.Ö. ki çağlara kadar iner. M.Ö. 503'te Sabirler Kafkasya'nın güneyine geçtiler. Fakat hanlarının karargahı ekseriyetle Daryol ve Derbend geçitleri'nin kuzeyinde bulunuyordu. Halbu ki Kuban tarafından ve Kerç, Taman mıntkasında ayrı bir Hun camiası vardı ve bunlar Sabirlerin rakibi idiler¹⁰⁴. M.Ö. VII. yy da da Sakalar çağında Türk kavimlerine mensup topluluklar Derbend yoluyla Kafkasların kuzeyinden Azerbaycan'a gelip yerleşmişlerdir. Bu sebeple Derbend 'e Türk kapısı denmiştir¹⁰⁵.

---

¹⁰¹ Z.Velidi Togan "Azerbaycan" İ.A, CİLT 1 s. 92

¹⁰² Ahmet Cafeoğlu- Tahsin Yücel, "İran'da Türkler", TDEK, s. 113

¹⁰³ Ahmet Caferoğlu, "Kafkasya Türkleri", Ankara 1983, s. 55-56

¹⁰⁴ Z.Velidi. Togan, Azerbaycan, İ.A, C.1, s. 99-100

¹⁰⁵ Saadettin Gömeç, Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, Akçağ yay., Ankara, 1999, s. 5

Nurşirvan zamanında bir kısım Türkler Azerbaycan'a yerleşmiştir. Yine Nurşirvan zamanında, bir kısım Bulgar ve Belencer Türkleri'nin Azerbaycan'a yerleştirildiği de Taberi'de ki bir kayıttan anlaşılmaktadır. Güney Kafkasya ve Azerbaycan'ın muhtelif yerlerinde, Azerbaycan'a İslamiyet'ten önce gelen bu Türk kavimlerinden kalma, bir çok coğrafi mevki ismine rastlanır. Tarihi eserlerde Şaberan ve ihtimal Şirvan, Suvarik bundan başka Varaşan (Dağıstan'da ve Aras'ta), Baylakan (Aras'ta ve Urmiye'nin güneyinde), Bacervan, Hizan (Dağıstan'da ve Karabağ'da), Halhal (Uti'de ve Tarvan'da) Bulgar ve Hazar isimleri ile alakalı isimler, bu kavimlerin, İslamiyet'ten önce ki devirlerde, Kafkasya güneyinde ve Azerbaycan'a yayılma yollarını gösteren izlerdir¹⁰⁶. Kaynaklarda milattan önce çeşitli Türk kabileleri'nin bölgeye geldiğini, milattan sonra V-VII. yy da ise Türklerin toplu biçimde bu coğrafya ya yerleştiklerini, Arap işgali'nin bu süreci geciktirdiğini nihayet X-XI. yy. dan sonra Türklüğün Azerbaycan'da hakim etnik unsura dönüştüğünü belirtiyorlar. Fakat siyasi iktidar Türkleşse de XIII. yy'a kadar kültür hayatı Türkleşmemiş, Selçuklular ve diğer Türk hanedanları Fars kültürü'nün hamisine dönüşmüştür¹⁰⁷.

Türkler özellikle Avrupa Hunları zamanında, Azerbaycan ve Türkiye'yi dolaşmışlardır. Bugün Azerbaycan'da Hunlara ait yer adları görmek mümkün olmakla birlikte Azerbaycan ve Dağıstan'da Sabarlara ait izlere de tesadüf edilmektedir. VI. yüzyıl da Kök Türklerden yedikleri darbelerden sonra batıya kaçan Avarların Azerbaycan'ın Türkleşmesinde önemli rolleri olmuştur. VIII. yy'ın ortalarından itibaren Arap orduları Azerbaycan'a girmişler ve bu sayede bölge İslamla tanışmıştır.

Milattan önce ki çağlarda başlayan Türkleşme hareketi VIII-X. yüzyıllarda Kök Türkler, Hazarlar ve Bulgarlar zamanında devam etti. VII. yy da Kök Türklerin Kafkasya bölgesinde ki

---

¹⁰⁶ Z.V. Togan, "Azerbaycan", İ.A,c1, s. 99-100

¹⁰⁷ Prof.Dr. Nesib Nesibli, "Azerbaycan'ın Milli Kimlik Sorunu" Avrasya Dosyası, s. 132

kuvvetlerini Hazarlar meydana getirmekteydi. Hazarlar, Aşağı- idil, Dağıstan, Kuban boyları, Azak Denizi ve çevresi, Karadeniz'in kuzeyinden orta Dnyeper'e kadar olan bölgelere seferler yapmışlardır¹⁰⁸.

446'da, Ermeni kaynaklarında Haylandur ismi ile geçen Ak-hunlar görülmektedir. Güney Mugan'da, Balasagun, Ak-hunların şehri olarak zikredilir. Daha 5. yy'da bu şehrin batısında, Aras'a daha yakın bir yerde, bulunan Varasan, Ak-hunların "Elteberlerinin" oturduğu bir şehir olarak gösterilir.

Oğuzların daha XI. yy'da Türkistan'dan beraber getirdikleri destanlarında, Türklerin bu tarafta ki en eski fütühatlarına dair hatıralar vardır.

Doğu Avrupa'nın en eski Türk unsuru olan Bulgar, Hazar, Ağaçeri ve Sabirler Azerbaycan'a yerleşen en esaslı unsurlar olmuştur. Ermeni müellifi Abbas Katina, bunlardan Bulgarların daha M.Ö. 120'de Kuzey Kafkasya'ya geçip, Kars civarında yerleştiklerini kaydeder. Bu kaydı nakleden Musa Haren, bu Bulgarların M. S. 460 senelerinde de orada yaşamış olduklarını söyler¹⁰⁹. Aynı Musa Horen, daha 197-216 yıllarında, Hazar ve Barsulaların Kür nehrini geçmiş olduklarını zikreder. Arapların henüz geldiği sıralarda bu Barsula (Boaçoli, Borçalı) ların, Dağıstan'da oturduklarını görür. Bugün bunlar Gence ile Tiflis arasında, Kür nehrinin güneyinde, ayrı bir sancak teşkil etmektedir.

460'ta Hazarların bir zümresi veya onlara akraba bir kavim olan Ağaçeriler, 468'de Saragur (Sarı-Uygur veya Uygur)'lar, Kafkasya'nın güneyine geçtiler. Bunların 488'de sasaniler ile mücadeleleri malumdur.

503'te Kafkasya'nın güneyinde Sabirlerin bulunduğundan bahsetmiştik. Bizanslıların Sabir dedikleri bu kavme Ermeni kaynakları sadece Hun derler. Halbuki Kuban tarafında ve Kerç-

---

¹⁰⁸ Saadettin Gömeç, Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, Akçağ yay., Ankara 1999 s. 5.

¹⁰⁹ Z.Velidi. Togan, Azerbaycan, İ.A, C.1 s. 97-98

Taman mıntıkasında ayrı bir Hun camiası vardı ve bunlar Sabirlerin rakibi idiler. Sabirlerin reisi Ambazuk, 508'de Azerbaycan'da Sasanilerden Kubad (488-531) ile çarpıştı; Oğulları ise, Kubad ile anlaşarak, Bizans'a karşı harbettiler. Bunlar 515/516'da bütün Ermeniye'yi işgal edip, Anadolu'ya geçtiler. 522'de Sabirlerin reisi Zigibi idi. 527'ye kadar Arran ve Şirvan, bunların elinde kaldı¹¹⁰. Aynı senelerde Kuban hunları da, Kafkasya'nın güneyine geçmek istediler ise de, Sabirler onlara yol vermediler ve Sasaniler ile birleşerek, harekete geçtiler. 531'de Sabirler, Bizanslıların müttefiki olarak görülürler. 555'te ise, tekrar İran'a karşı harbetmişlerdi. 558'de Avarlar ile kavgaya tutuşmuşlar ve aynı sene bütün Sabirler Derbend'in güneyine geçmişlerdir. Genellikle Sasanilerden Kubad devrinin son senelerine kadar Arran, Gürcistan, Vaspurakan Hazarların ve onlara akraba olan kavimlerin elinde kalmış ve Kabala bunların merkezi olmuştur. Bundan dolayı, bu ülkelerle beraber Azerbaycana'da, "Hazarlar memleketi" denilmiştir.

Bütün Azerbaycan'ı ve güney Kafkasya'yı Türklerin elinden alan ve Azerbaycan hududunu Derbend'e kadar genişletmeğe muvaffak olan Nurşirvan ise, ülkeyi İranlılar ile iskan etmek siyasetini takip etti.

Yine Nurşirvan zamanında bir kısım Bulgar ve Belencer Türkleri'nin Azerbaycan'a yerleştiği de Taberi'de ki bir kayıttan anlaşılmaktadır. Bunlar Göktürlere, yani İstemi Kağan'ın ordusuna, mensup idiler. Sasaniler ile olan muharebede mağlup olunca, bunlardan arta kalan 10. 000 aile Azerbaycan'a yerleştirilmiştir. Güney Kafkasya ve Azerbaycan'ın muhtelif yerlerinde, Azerbaycan'a İslamiyet'ten önce gelen bu Türk kavimlerinden kalma bir çok coğrafi mevki

---

¹¹⁰ Z.V.Togan, "Azerbaycan", İ.A, s. 98.

ismine rastlanır. Sabir ve Suvarlardan kalma Savir, Don, Sabir Oba, Siver Dun isimleri görülmektedir¹¹¹.

Bulgar ve Hazar isimleri ile alakalı isimlerde, bu kavimlerin İslamiyet'ten önceki devirlerde, Kafkasya'nın güneyinde ve Azerbaycan'a yayılma yollarını gösteren izlerdir. Araplar zamanında da Güney Kafkasya ve Azerbaycan tarafına Türk unsuru gelmekte devam etti. Abbasi halifeleri'nin hizmetinde bulunan Türk emirlerinin de buraya, kendi maiyetlerinde ki Türkleri getirdikleri anlaşılıyor. Mutavakkil zamanında Ermeniyeye ve Azerbaycan'a Türklerden Muhammed b. Şul vali oldu. Daha sonra gelen Buğa'nın maiyetinde 4000 kadar Türk askeri olduğu ve bu zatın Şamhur'u Hazar Türkleri ile iskan ettiği görülmektedir¹¹².

XI. yüzyıla doğru Azerbaycan'ın Selçuklular tarafından fethedilmesi, arap ve yerli sülaleler hakimiyetine kesin bir son vermiştir.

Çağrı ve Tuğrul Begler Türkmenler için daha uygun yerler bulmak üzere bir keşif seferine çıkmışlar ve Çağrı Beg 3000 kişilik bir süvari kuvvetinin önünde Anadolu'ya doğru hareket etmiştir. Bizans ülkesini Türkler daha önceden de biliyorlardı. Daha VI. yy da geldikleri bu topraklara, 964 ve 966 tarihlerinde de Horasan'dan Ermeni bölgesine gaza için gönüllüler gelmişti. Çağrı bey Horasan ve Azerbaycan'dan geçerek 1010 'de Türkmenlerle Van gölü etrafında, Ermeni derebeyliği topraklarında görüldü. Karşısına çıkan kuvvetleri bozguna uğratarak, ülkenin batı kısmını hakimiyetine aldıktan sonra, kuzeye yöneldi. Nahçıvan havalisinde, Gürcü kuvvetleri savaşa cesaret edemeyerek geri çekildiğinden, Ani Krallığının kalabalık ordusunu da mağlup etti. Bunun üzerine Ermeniler bu toprakları terk ederek Anadolu'nun güney bölgesine inmiştir¹¹³.

---

¹¹¹ Z.Velidi. Togan, Azerbaycan, İ.A, C.1 s. 99

¹¹² Z.V.Togan, agm, s. 101

¹¹³ S. Gömeç, Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi, s. 6, Kafesoğlu, "Selçuklular", s. 250-251

Selçuklular ilk defa 1035 yılında Horasan'a ancak 10.000 hane ile gelmişti; Tuğrul Bey, Rey'e yerleştikten sonra, Aslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış, Yusuf Yabgu'nun oğlu İbrahim in al, Musa Yabgu'nun oğlu Hasan ve Çağrı bey'in oğlu Yakuti Azerbaycan taraflarına gönderilmiş idi. Bunlara Horasan'da iltihak eden Türk kütleleri'nin sayısı pek çabuk çoğaldı. 1064'te Alp Arslan, Arran ve Gürcistan taraflarını fethetti. Türkmenler, Melikşah zamanında, Azerbaycan'a yerleştiler¹¹⁴.

Selçuklular devrinde, Selçuklular bölgeye geldiği zaman Azerbaycan'ın güneydoğusunda Ağaçerilerin ve Kengerlerin yaşamış olduğunu biliyoruz. Ayrıca bu bölgede Hazar unsuru bulunuyordu bunlar Kabala, Burcalı, Kazak, Aras kıyıları ve Mugan tarafında toplu bulunuyorlardı. ¹¹⁵Bu dönemde Selçuklular bilhassa Kuzey Azerbaycan'da Arran ve Muğan denilen bölgelerde, güney Azerbaycan'da da Urmiye gölü'nün batısında kalan yerlerde ve İran Kürdistanı ile Şehr-i Zor havalisinde yaşıyorlardı. Türkmenler Arran'da güney Azerbaycan'a nazaran çok kalabalıklardı bunun nedeni ise bu bölge'nin bir uç vilayet olmasıdır¹¹⁶.

---

¹¹⁴ Z.Velidi. Togan, Azerbaycan, İ.A, C.1, s. 101

¹¹⁵ Z.Velidi. Togan, Azerbaycan, İ.A, C.1 s. 102

¹¹⁶ Faruk Sümer, "Azerbacan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış", Belleten sayı 83, s. 429-447

Selçuklular, 1040 Dandanakan savaşından sonra Türk Dünyası'nın lideri konumuna geçmiştir. Bizans, Selçukluların kendi aleyhlerinde genişlemelerini tehlikeli gördüğünden doğuya ordu sevk etmiş, bunun üzerine Tuğrul Beğ, İbrahim Yınal ve Kutalmış'ın başında bulunduğu bir orduyu Azerbaycan'a göndermiş ve Gence önünde Bizans ordusu bozguna uğratılmıştır (1046). Böylece İbrahim Yınal Azerbaycan Valisi oldu ve ardından Selçuklu Şehzadeleri Erzurum yakınlarında ki Erzen'e kadar geldiler; Gürcü ve Abhaz kuvvetleriyle takviyeli 50. 000 kişilik Bizans ordusunu Hasankale önlerinde 1048'de bir kez daha mağlup ettiler. 1054 yılında Gürcü kralı Bagrat tarafından destekli Bizans ordusu Genceyi kuşatmış, Tuğrul Beg ise Azerbaycan'a gelmiş; Gence ve Tebriz'de kendi adına hutbe okutmuştu¹¹⁷.

Sultan Alparslan 1064 baharında Azerbaycan'a hareket etti. Ermeni ve Gürcüleri itaat altına aldı. Aras Nehri boyunca ilerledi. Alp Arslan, Aras nehri üzerinden kayıklardan bir köprü kurduktan sonra ordusunu Nahçıvan'a geçirdi. Ani'yi fethedip, Kars'a girdi. Azerbaycan Türkler tarafından fethedilmeden önce idil boyu, Karadeniz'in kuzeyi ve kuzey Kafkasya Türkler tarafından yüzyıllar önceden yurt tutulmuştu. Ayrıca 1066'da Hazarların bakiyesi, Debend'i geçerek, Selçuklulara delalet etmişti. Derbend'e yakın bir kasabada yerleştirilmiştir¹¹⁸.

---

¹¹⁷ M.A. Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi, s. 40, Gömeç, Türk Cum. ve Toplulukları Tarihi, s. 7

¹¹⁸ Z.Velidi. Togan, Azerbaycan, İ.A, C.1 s. 101

1076 yıllarında Türkmenler kesin olarak Azerbaycan'ı yurt edinmişlerdi. Azerbaycan'ın Türkleşmesinde Kuman- Kıpçak Türkleri'nin yerini de unutmamak gerekir. Bunlardan bir bölümü Derbent'den geçerek Selçuklularla birleşmiş, İslamiyeti kabul ederek onların hizmetine girmişti¹¹⁹. Aynı sene Melikşah'ın Savtegin idaresinde gönderdiği Türkler, "Arran ülkesinin bütün ova, dağ, nahiye ve kalelerine yerleştiler". Bundan sonra Gence bir Türkmen şehri oldu. Harezmsahlar devrinde Arran vilayetine, "Türkmen Yığınağı" adı verilmişti. Bu tarihte Türkmenler"Arran ve Mugan'da karınca gibi kalabalık" idiler XII ve XIII. yy da ziraat ve hayvan beslemekle geçindikleri kaydolunur.

Gence, Berdea, Sang-i Surah, Hazel, Cariberd, Kutur, Baylakan, Gutasfi, Mardankim ve Kuban, Harezmsahlar zamanında, Arran ve Mugan Türkmenlerin elinde idi. Selçuklular devrinde Azerbaycan'da ve Kafkasya'da ve Kafkasya güneyinde bazı yeni şehirler kuruldu yahut bir çok eski şehir ve kasabalar bazı Türk boylarının hükmü altına girdi¹²⁰.

Azerbaycan bölgesine, kuzeyden Kıpçak unsurunun geldiğinden ve Derbend'den geçerek, Selçuklular'a iltihak edip İslamiyeti kabul ettiklerinden bahsetmiştik. Bu Kıpçak unsurların diğer bir kısmı ise Hıristiyan olup, Gürcülere katılmıştır. Kür ve Aras nehirleri arasının Türkleşmekte olduğunu gören Gürcü Kralı David II. Kendi ülkesine 1121'de, Kuzey Kafkasya'dan ve 40. 000 kişiden ibaret bir ordu kurdu, Kür nehri kuzeyinde ve Şirvan'da yerleşen Türkmenlere hücum etti¹²¹.

Selçuklular sınırları içine aldıkları bütün sahaları, ellerinde tutabilmek gayretiyle hilafetle sıkı münasebetler kurarak, bu makamın nüfuzundan faydalanma fırsatını kaçırmamışlardır. Melikşah (1072-1092) kızını Muktedir-billah'a verirken, Azerbaycan'ı da kızının çeyizi arasında, Hilafete

---

¹¹⁹A.N.Kurat,"Malazgirt Zaferi Sırasında İdil Boyu ve Karadeniizin Kuzeyinde ki Türk Devletleri"Ankara 1971 s.

11

¹²⁰ Z.V.Togan, Azerbaycan, İ.A, C.1 s. 101

¹²¹ Z.Velidi. Togan, Azerbaycan, İ.A, C.1 s. 103

bahşış olarak vermiştir. Böylece Güney Azerbaycan hakimiyeti Selçuklu idaresinde iken, Kuzey Azerbaycan Şirvanşahlar istiklali'nin müdafaasıyla meşgul idi.

Şirvanşahların oldukça ağır basan bir hakimiyetleri olmuştur. Kafkasya siyasi hayatında¹²².

Atabegler Zamanı

Aslen Kıpçak Türklerinden olup, Irak Selçuklu Sultanı Mes'ud zamanında bu devlette kudret ve becerikliliği sayesinde yükselen ve emrinde daima 50. 000 Türkmen askeri bulunan Şemseddin İl-Deniz, Azerbaycan umumi valisi iken, Gürcü ve Abhaz saldırılarına karşı koruduğu, Arran ve Şirvan havalisini Selçuklulara katmış, bu bölgeyi 1146'dan itibaren müstakil idareye bağlamış ve bir sülale kurmuştu. İl-Deniz'in merkezi Nahçıvan ve Gence'nin bağlı olduğu Tebriz şehri idi. İl-Deniz, Selçuklu tahtında oldukça nüfuslu bir yer edinmişti¹²³.

XIII-XIV. yüzyıllar, Azerbaycan'ın Harezmliler, Moğollar ve Timuriler tarafından ele geçirilme devresi olmuştur. Böylece Selçuklu hakimiyeti bu seferde olduğu gibi Moğollara geçmiştir. 1221 yılı Moğol istilası, tam anlamıyla ağır bir intikamcı mahiyette olup, Azerbaycan'ı bütünü ile sarmış şehirleri yerle bir etmiştir¹²⁴.

İl-Deniz atabegleri Moğollardan fidye vermek suretiyle kurtulmuşlardır.

Daha sonra Moğolların önünden kaçan Celaleddin Harezmsah Tebriz'e geldi. O Azerbaycan'a geldiğinde Türkmenler çok kalabalıktılar, onunla birlikte Kanglı Türkleri'de bu bölgeye göç etmişti. İl-Deniz atabegi dilsiz oğlu Kızıl-Arslan 1228 yılında Gence'de bulunan Sultan Celaleddin Harezmsah'ın yanına giderek itaatini bildirdi. Böylece İl-Deniz oğulları Atabegliği de sona ermiş oluyordu¹²⁵.

¹²² Ahmet Caferoğlu, "Kafkasya Türkleri", Ankara 1983 s. 55-56.

¹²³ Saadettin Gömeç, Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, Akçağ yay., Ankara 1999 s. 9

¹²⁴ Ahmet Caferoğlu agm s. 56

¹²⁵ Saadettin Gömeç, Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, Akçağ yay., Ankara 1999 s. 9

XIII. yy. ın ortalarına doğru, Moğol baskısı azalmış durum bir derece değişmiştir. Hülagü Han'ın kurduğu İlhanlılar Devleti sınırlarına giren kuzey ve güney Azerbaycanları yeni bir devlet idare sistemi içersinde refaha erişmiştir¹²⁶.

Azerbaycan'ın kati olarak Türklerle iskanı, İlhanlılar devrinde vuku bulmuştur. Ucan, Meraga, kökçe-deniz mıntıkasında ki Aladağ gibi, yüksek dağlık yerler yaylak ve Aras nehri havzası, Karabağ, Mugan ve Hamsa mıntıkası kışlak olmak üzere iskan merkezi oldu¹²⁷.

Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmenleri de bu çağda gelmişlerdi. Azerbaycan'a Türk ve Moğol göçmenleri yerleştirilmesi, İlhanlıların sistemli ve planlı bir şekilde uyguladıkları politikalar sayesinde gerçekleşti¹²⁸.

Mengü Kağan 1253'te her ulusun mevcut ordusundan 1/5'inin alınmasını emretmişti. İlhanlıların ordusu Moğol ve Doğu Türk boylarına dayanıyordu. Moğollar zamanında Horasan Türkmenleri de buralara kütle halinde gelmiştir. Moğollar bölgeye sistemli bir şekilde yerleşmişlerdir. Azerbaycan'ın mıntika, şehir ve kasabalarının ayrı ayrı İlhanlılar devrinde Türkleşmesini gösteren kayıtlara da sahibiz. İlhanlılara başkent olan Tebriz ile Meraga'nın iki büyük Türk şehri haline gelmesi, üçüncü başkent olarak Sultaniye'nin inşası ile paralel, Karadağ'da, Arran'da, Aladağ'da ki saraylar, Keyahtu'nun Kür nehri üzerinde bina ettiği büyük Kutlu Balıg şehri ve ucan ile Maraga arasında ki Navurdul da Gazan Han'ın sarayları bu meyan da zikredilebilir¹²⁹.

Moğollar Nahçıvan da Emrenilerin ve Tifliste Gürcülerin üzerine yürürken, Azerbaycan'ın Müslüman Türk ahalişi Moğollara katılarak bölge'nin Hıristiyan ahalişini sindirmişlerdir. Kıpçakların yaşadığı Tebriz ve Maraga şehirleride, Moğollara katılmıştır. Tacik ahalişi'nin

---

¹²⁶ Ahmet Caferoğlu, "Kafkasya Türkleri", Ankara 1983 s56-57

¹²⁷ Z.Velidi. Togan, Azerbaycan, İ.A, C.1 s. 103

¹²⁸ Faruk Sümer, Oğuzlar, Ankara 1972, s. 139

¹²⁹ Z.Velidi. Togan, Azerbaycan, İ.A, C.1 s. 103

Moğollar tarafından bertaraf edilmesi ve eski Türk unsuruna dokunmaması, Üstelik 2 milyon kadar yeni Türk ve Moğol unsuru'nun Azerbaycan'a gelerek yerleşmesi sayesinde, bu ülke az zamanda Türkleşti¹³⁰.

İlhanlılar döneminde durum önemli ölçüde değişmiştir. Moğollar ilk dönemlerde Arapça ve Farsçayı yasaklayarak onun yerine Moğolca ve Uygur Türkçesini koymuşlardır¹³¹.

Azerbaycan'da İlhanlı hakimiyetinden sonra, bir süre Altın-Orda hakimiyeti de söz konusudur. Hülagu ailesinden Ebu Sait, 1335 de ölünce Azerbaycan bir müddet Türk-Moğol menşeinden çobanlıların elinde kaldı. Bundan sonra bu topraklarda Celayirliler hakim oldu. Celayirliler Azerbaycan ile Tebriz Altın-Orda'nın elinden aldı¹³².

İlhanlılar devrinin devamı olan Timuriler devrinde Azerbaycan'a batıdan bazı Türkmen aşiretleri getirilmesiyle Oğuz unsurları biraz daha artmıştır.

İlk Moğollar devrinde şam ve halef taraflarından gelen kaçarlarda, Timur ve Karakoyunlular devrinde, Azerbaycan'a getirilmişlerdir¹³³.

Timurlar döneminde saraylarda Türkleşmeye başlamıştır. Türk edebiyatının güzel örnekleri verilmeye başlamıştır¹³⁴.

Timur, İran ve Anadolu'ya yürüdüğünde 1384-87 de Güney Azerbaycan ve Ermenistan'ı aldı.

Timur 1394 yılının son baharında Kuzey Azerbaycan'da Şeki yakınlarındayken, Altın-Ordu hükümdarı Toktamış'ın ordusunun derbenti geçerek, Şirvan topraklarına girdiğini duydu. İki ordunun karşılaşması sonucu Toktamış bozguna uğradı. 1396 da Azerbaycan arazisinde oğlu

---

¹³⁰ Z.V.Togan, "Azerbaycan" İ.A, C1., s. 103-106

¹³¹ Nesib Nesibli, "Azerbaycan'ın Milli Kimlik Sorunu" Avrasya Dosyası, ASAM, 2001 s. 132

¹³² Faruk Sümer, Oğuzlar, Ankara 1972 s. 139

¹³³ Z.Velidi. Togan, Azerbaycan, İ.A, C.1 s. 105 – 107.

Miranşah için derbent ve bakü den bağdata kadar bir hükümet kuran Timur'un çoğunlukla karabağda kışladığı bilinir. Timurun bu fetihleri sırasında en çok gelişen saha Gürcistan ile Şirvan oldu. Şirvan şahlığına da derbent sülalesini tesis eden İbrahim tayin edildi¹³⁵.

Timur'un ölümü üzerine Azerbaycan adeta Moğol istilasından kurtulmuş gibi idi. Ancak XIII-XIV ve XV. yüzyıllar Azerbaycan için yinede bir sarsıntı ve kargaşalığa kayma devri olmuştur. Bu seferde Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmen sülaleleri arasında şiddetli taht mücadeleleri Azerbaycan'ı durmadan sarsmakta idi¹³⁶.

Karakoyunlu (1410-1467) ve Akkoyunlu (1467 - 1501) iktidarı dönemleri Azerbaycan'da Türklüğün ve Türk edebiyatının güçlendiği dönemdir.

Zeki V. Togana göre; XV. yüzyıl bu ülkenin en parlak ve Türk nüfusunun en çok bulunduğu dönem idi. Türk dilinin devlet yaşamında edebiyatta ve bilimde rolü artmıştır¹³⁷.

Bir Türkmen boyu olan Karakoyunlu, Türkistan'dan Türe Beg'in idaresinde, 30 bin çadırlık nüfusuyla İlhanlı hükümdarı Argunhan zamanında (1283-1292) İran üzerinden Anadolu'ya gelmiştir, Fırat ve Dicle Nehirlerinin yukarı vadilerine yerleşmişlerdir. Esas kütlelerini Oğuzların Yiva boyunun teşkil ettiği söylenen Karakoyunlular, XIII. yüzyıl başlarında Iraktan Azerbaycan'a göç etmişlerdi. Yivalar, Azerbaycan'da Hoy ile Ahlat tarafına yerleşmişlerdi¹³⁸.

İlhanlı hakimiyetinin son zamanlarına doğru, Oğuzların bayındır boyuna bağlı Akkoyunlular ile birlikte tarih sahnesine çıkmışlardır. 1405 senesinde Timur'un ölümü üzerine Ahmet Celayir, Bağdatı ve Tebrizi ele geçirmiş, Kara Yusuf'ta kendi topraklarını almıştı. Karakoyunlu beyi Kara Yusuf 1413 te Şirvanı zapt etti.

---

¹³⁴ Nesib Nesibli, "Azerbaycan'ın Milli Kimlik Sorunu" Avrasya Dosyası, ASAM, 2001 s. 132.

¹³⁵ Saadettin Gömeç, Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, s. 10-12, Faruk Sümer Ankara 1972 s. 139.

¹³⁶ Ahmet Caferoğlu, "Kafkasya Türkleri", TDEK, Ankara 1983 s. 56 – 57.

¹³⁷ Nesib Nesibli, "Azerbaycan'ın Milli Kimlik Sorunu" Avrasya Dosyası ASAM, 2001, s. 135 - 138

¹³⁸ A. Çay, "Kara-Koyunlular" T.D.E.K, C-1 2. baskı Ankara 1992, s. 345

Kara Yusuf'un ölümünden sonra (1420) oğlu İskender, Şahruh tarafından Şirvandan çıkarıldığında, Türkmenlerin elinde yalnız Kür nehrinin güneyindeki sahalar kalmıştı. Bu sıralarda ortaya çıkan Erdebil şeyhleri Azerbaycan ve Türk tarihinin geleceğinde çok önemli roller oynayan kişiler oldular. Şeyh Cüneyt, Karakoyunlu Cihan Şah (1437-1467) tarafından hücumu uğrayınca, Akkoyunlu Uzun Hasana iltica etmiş, torunu Şah İsmail zamanında kuvvetli bir Safavi sülalesi İranın ve Azerbaycan'ın yönetimini ele geçirmişti. Türk milleti bu zamanda adeta bu coğrafyaya damgasını vurmuştur. Karakoyunlu ve Akkoyunlular zamanında Azerbaycan coğrafyasında ki Türkleşme hadisesi köklü bir şekilde devam etti¹³⁹.

Bu tarihi kökler, büyük oranda XV. yüzyılda son derece güçlenmiş Safavi Sufi-Derviş cemaatinin siyasi faaliyeti ve onun sürekli savunduğu şiiiliğin geniş biçimde yayılmasına dayanmaktadır¹⁴⁰.

Safaviler

Safavi hanedanlığının iktidarı ele geçirmesi 1502 de Şah İsmailin Nahçivanda Akkoyunlu ordusunu yenmesiyle başlar. XVI. yüzyılda Erdebil şeyhlerinden gelen ve Akkoyunlu Uzun Hasanın torunu olan Şah İsmail'in şiiiliği siyasi vasita olarak kullanması sadece Azerbaycan Türkleri için değil, bütün Türklük ve İslam aleminin kaderini değiştirmiştir¹⁴¹.

1501 de Genç İsmail Safavi, tebrizi ele geçirerek yeni oluşmakta olan Safaviler devletinin başkenti yaptı. Safavi imp. Kısa bir sürede kendi sınırlarını büyüttü.

---

¹³⁹ Saadettin Gömeç, Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi ,s. 13 - 14

¹⁴⁰ Nesib Nesibli, "Azerbaycan'ın Milli Kimlik Sorunu" Avrasya Dosyası ASAM, 2001 s. 135

¹⁴¹ Mustafa Kafalı, " Azerbaycan ve Azeri Türkleri", Töre Dergisi s. 16 Ankara 1992

Devlet sınırlarının güçlendirilmesi ve potansiyel tehdit kaynağı olan kabileleri zayıf düşürmek için daha Akkoyunlu hükümdarı döneminde Azerbaycan'a büyük zarar veren bazı politikaları olmuştur. Göç ettirme politikası Safaviler döneminde korkunç boyutlara ulaşmıştır. Bu dönemde şiilik temel idolojiiye dönüştü. Şiilik Azerbaycan Türkünün bilincinde başat unsura dönüştü. Yani Azerbaycan Türkü kendini ilk önce şii olarak tanımlamaya başladı¹⁴².

Ancak büyük devlet adamı ve muktedir bir şair olan Şah İsmail (1485-1524) devri Azerbaycan'ın tanınmasında mühim roller oynamış bir şahsiyet idi bu dönemde Azerbaycan sınırları alabildiğine genişlemiş ismi uluslararası şöhrete erişmiştir¹⁴³.

İran'da gündün güne güçlü bir Safavi hanedanlığının ortaya çıkışı iki Türk devletini Osmanlı ile Azerbaycan'ı karşı karşıya getirdi. Bu yüzden XV. yüzyıl ile XVIII. yüzyıl arasında Azerbaycan, Osmanlı-İran mücadelesine sahne oldu¹⁴⁴.

1514'te Şah İsmail Çaldıran'da yenilince Anadolu üzerinde ki bütün ümitleri söndü. Bu sayede Azerbaycan ve Anadolu Türkleri birleşmiş olmalarına rağmen, Şah İsmailden sonra Türkmenler, Türklükten uzaklaştılar.

16. yüzyıl da Kanuni Sultan Süleyman İran'a bir sefer düzenlemiş, 1534'te Tebriz tekrar ele geçirildi. Ancak buradaki Osmanlı hakimiyeti uzun sürmedi. 1588'de Ferhad Paşa Farşlıları yenerek Azerbaycan'dan Hazar Denizine kadar ilerleyince, Selçuklulardan sonra ilk kez Azerbaycan ve Anadolu Türklüğü birleşti.

Osmanlı yönetimi 1597 yılına kadar devam etti. 1635'te Tebriz ve Revan bir kez daha ele geçirildi. Ancak 1636'da tekrar kaybedildi¹⁴⁵.

---

¹⁴² Nesib Nesibli, "Azerbaycanın Milli Kkimlik Sorunu", Avrasya Dosyası ASAM, s. 136

¹⁴³ Ahmet Caferoğlu, "Kafkasya Türkleri", TDEK, Ankara 1983 s. 57

¹⁴⁴ Mustafa Kafalı, "Azerbaycan ve Azeri Türkleri", Töre Dergisi s. 16.

¹⁴⁵ Mehmet Saray, Azerbaycan Türkleri Tarihi, İstanbul 1993, s. 13-14.

Lala-Paşa'nın Tiflis yolu ile, 1573 de gence, bakü, derbent şehirlerini ele geçişi, iki komşu Türk devletini birbirine düşman etti. Osmanlıların Şirvan eyaletine 14, derbenti 7 paşalığa ayırmaları, kısada olsa, Osmanlı hakimiyetinin Azerbaycan üzerinde nüfuzunu göstermektedir¹⁴⁶.

Ferhat Paşa Erivan'ı işgal edinceye kadar, Gence dahil olmak üzere, Karabağ Safevilerin elinde idi; 1585'te sadrazam Özdemiroğlu, 200 bin kişilik bir ordu ile, Erzurum üzerinden yürüyerek, güney Azerbaycan'a girdi ve 12 eylül de Tebriz'i işgal etti. Böylece güney ve kuzey Azerbaycan, Murad III. Zamanında tamamen Osmanlı işgali altına alınmış oldu¹⁴⁷.

Azerbaycan'ın Osmanlı akınına uğraması, Azeri Türk'ü, iki kardeş Türk'ün ateşi arasında sıkışıp kalmıştır. İran ve Osmanlı İmparatorlukları arasında ki dinmek bilmeyen savaşlar, Azerbaycan'ın siyasi hayatı üzerinde, çok fena tesirler yaratmıştır¹⁴⁸.

Safevi Devleti Türkmen boylarına çok değer vermiştir. Bu dönemde Türkçe ve Türk edebiyatı büyük değer kazanmıştır¹⁴⁹.

Afşar ve Kaçar Hanedanlığı

XVI. yüzyıldan itibaren Rusya'nın Azerbaycan ve İran üzerinde emelleri vardı. 1723 yılında Rus filosu Bakü'yü işgal etmişti. Bu sırada ortaya çıkan, Horosan'daki Afşarların kırklı oymağından olan Nadir Şah'ın Azerbaycan tarihine önemli etkisi oldu.

---

¹⁴⁶ Ahmet Caferoğlu, "Kafkasya Türkleri", TDEK, Ankara 1983, s. 57.

¹⁴⁷ Z.Velidi. Togan, Azerbaycan, İ.A, C.1 s. 113.

¹⁴⁸ Ahmet Caferoğlu, "Kafkasya Türkleri", TDEK, Ankara 1983, s. 57

¹⁴⁹ Mehmet Saray, Azerbaycan Türkleri Tarihi, İstanbul 1993, s. 13-14

1722 de Safevi Tahtına çıkan Nadir Şah, ülke yönetimine hakim olmuş ve Osmanlı Devletiyle anlaşmak istemiştir. Hatta, Nadir Şah Azerbaycan'ın Osmanlı'nın elinde kalmasını, Irak'ın da İran'a bırakılmasını teklif etmiştir. Daha sonra ülkede istikrar bozulmuş, 1747'de Afşar ve Kaçar beğleri Nadir Şah'ı öldürerek yerine Ali Kulu Mirza'yı Şah ilan etmişlerdir. Sonuçta Afşar hanedanı karışıklıklar içinde yok olmuş ve İran yönetimi Zend hanedanına geçmiştir¹⁵⁰.

Zend hanedanının son hükümdarının ölümünden sonra Kaçar Aga Muhammed Han, Astarabad'da şahlığını ilan etti. (1779) Aga Muhammed Han da Şah İsmail gibi başta Kaçarlar olmak üzere, sadece Türk unsuruna dayanmıştır. Böylece İran ve Azerbaycan'da Kaçarlar devri başladı.

Kaçar hanedanlığı uzun müddet Ruslarla savaşlar yaptı. 1783'te Ruslarla Gürcülerin anlaşmaları üzerine Gence bölgesinden de yardım görerek Tiflis'i zaptetmiş ve Gürcistan'ı itaat altına almışlardır.

Ruslarla yapılan Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) antlaşmasıyla Aras'ın Kuzeyindeki Türk toprakları Rusların eline geçti ve Azerbaycan ikiye ayrıldı¹⁵¹.

Hanlıklar Devri

Azerbaycan'da Hanlıklar Dönemi Nadir Şah'ın ölümüyle başlar.

Şeki Hanlığı

XV-XVI. yy'da Şirvan Şahlığından ayrı küçük bir teşekkül olarak idare edilmekteydi. 1747'de Hacı Çelebi tarafından istiklali ilan edildi. Ruslar 1806 da kendi taraftarı olduğuna

---

¹⁵⁰ Saadettin Gömeç, Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, s. 17

¹⁵¹ Saadettin Gömeç, Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, Akçağ yay., Ankara, s. 18

inandıkları Cafer Kulu'yu han yapmışlar. Fakat onun Rus yanlısı olmadığı anlaşılınca 1815'te İsmail Han Şeki Hanlığı'nın başına geçirilmiştir. Ancak onda da istediklerini bulamadılar¹⁵².

1816 da Kafkas Genel valiliğine Ermeni asıllı General Yermelov'un başkumandan tayin edilmesiyle Rusya'nın Azerbaycandaki hanlık sistemine olan alakası yeniden değişti. Rusya'nın amacı Karabağ, şeki ve şirvan'da ki hanlıkları vilayetine çevirmektir. Çarında rızasını alan Yermelov maksadını gerçekleştirmek için fırsat beklemeye başladı ve bu fırsatı Şeki Hanlığında kendiliğinden ortaya çıktı. Şeki hanı İsmail Han'ın bu vazifeye layık olmadığı bildirilmiş, faaliyeti hayli sınırlandırılmıştır. 1818 yılının sonlarına doğru, Şeki hanlığını göz altında tutan Rus ordusu, İsmail Han'ın bütün hareketlerini izlemek ve onu izinsiz Şeki dışına bırakmamak için emir almıştı. Sonunda da İsmail han Ruslar tarafından zehirlendi. Ruslarda ortaya çıkacak herhangi bir hareketi önlemek için ordularını Şeki Hanlığına soktular ve hanlık usul idaresini lağv ettiler. Böylelikle 100 yıla yakın yaşamış olan Şeki Hanlığı ortadan kaldırıldı¹⁵³.

Karabağ Hanlığı

Penah Ali Han tarafından XVIII. yy'ın ortalarına doğru kuruldu. Rus istilasına karşı Osmanlılardan ilk yardım isteyen hanlıktır¹⁵⁴.

Penah Ali Han'ın Türkistandan gelmiş Cevaşir aşiretinin sarıcalı oymağına bağlı olduğu söylenir. Penah Ali Bey, İran baskısından kurtulunca bağımsız hareket ederek bir takım siyasi faaliyetlerde bulunmuştur. İranda Azerbaycan ve Karabağın güvenilir ellerde olması için buralara çeşitli Türk boylarına mensup Hanlar tayin etme politikası güderek 1747 yılında ona Hanlık rütbesi verilmiştir. Bu dönemde iç sorunların halledilmesi ve Türk aşiretlerinin Karabağa yerleşmesi Hanlığın komşu vilayetlere nazaran daha çok güçlenmesine neden oldu. Hanlık

---

¹⁵² Saadettin Gömeç, age s. 18-19

¹⁵³ Vidadi Umudov, "Yermolov Tarafından Şeki, Şirvan ve Karabağ Hanlıklarının lağvı, Tarihinden", T.Dünyası Tarih Dergisi, Kasım 1996, s. 27-28

¹⁵⁴ Saadettin Gömeç, Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi, s. 18-19

Osmanlı devletiyle de temaslarda bulunmuştur. Aga Mehmet Şah Kaçar Han Karabağa 2 sefer düzenledi. Kaçar Hanın amcası Azerbaycan'da gözü olan Rusya'ya burayı bırakmadı. O, Azerbaycanı hakimiyetine alarak Büyük İran Devletini tekrar kurmak istiyordu. Şuşa şehrini işgal etti, ancak bir suikast sonucu öldü. Ruslarda, Kafkasya'yı işgal etmek için Gürcü ve Ermeni asıllı komutanlar görevlendirmişlerdir. Sömürgeci politikasını zamanla uygulamaya sokarak 1822 da bu hanlığı ilhak ederek devletin vilayeti haline getirmişlerdir¹⁵⁵.

Kuba Hanlığı

Kuba bölgesinin 1726 yılında Ruslar tarafından Hüseyin Ali Han'a terk edilmesiyle ortaya çıkmıştır. Hüseyin Ali Han ömrünün son yıllarına doğru sayan topraklarına kattı. 1806 da Rusya tarafından ilhak edildi¹⁵⁶.

Gence Hanlığı

1722 de tamamiyle İrandan ayrılarak, bir Osmanlı tarzında idare olundu. 1747 yılına doğru Ziyadoğlu ailesine mensup Şahverdi tarafından müstakil hareket etmeye başlandı. Rusların ilk taaruz ettiği hanlık Gence oldu. Ruslar 1804 de Genceyi işgal etti. Birçok Türk insafsızca katledildi¹⁵⁷.

Şirvan Hanlığı

---

¹⁵⁵ Bilal Dedeyev, Karabağ Hanlığı, T.D.A sayı 136, s. 163-218

¹⁵⁶ Saadettin Gömeç, Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, s. 19

1722'de Osmanlı ordusu tarafından işgal edilerek ayrı bir hanlık şekline konulmuş, 1734 senesinde Nadir Şah tarafından ikiye bölünmüş ve Mustafa Han'ın bütün uğraşlarına rağmen hiçbir yerden yardım alamayınca İran'a yanaşmak zorunda kalındı¹⁵⁸. Şeki Hanlığıyla mukayese edildiğinde Rusların işi, Şirvanda istedikleri gibi gitmiyordu. Hanlıkdaki Çar askerlerinin faaliyet dairesi oldukça sınırlı idi ve Mustafa Han vaziyete tam hakimdi. Sonunda Şeki Hanlığı gibi olacağını anlamaya başlayan Mustafa Han geç kalmıştır. Ruslar tüm tedbirleri almışlardır. Ruslar, Şirvana ilerleyerek Han'ın tahttan gönüllü olarak vazgeçmesini ve bir defada Han'ın işini bitirmek istiyorlardı.

Vaziyetin ağırlığını anlayan Han ve ailesi 200 atlı ile kür ırmağını geçerken, Ruslarda sanki bunu bekliyormuş gibi Hanlığın Rusya'nın idaresi altına girdiğini ilan ettiler¹⁵⁹.

Bakü Hanlığı

1747 yılında Mirza Muhammed'in halk tarafından Han ilan edilmesiyle ortaya çıktı. Gence'den sonra Rus işgaline en çok direnen Hanlıktır. 1806 da baküye hücum eden Ruslar, müthiş bir mukavemetle karşılaşmışlardır. Ancak daha sonra 1807 de şehri teslim almışlardır¹⁶⁰.

---

¹⁵⁷ Saadettin Gömeç, age s. 19

¹⁵⁸ Saadettin Gömeç, age s. 19-20

¹⁵⁹ V. Umudov, Yermolov Tarafından Şeki, Şirvan ve Karabağ Hanlıklarının lağvı, 1996, s. 28-29

¹⁶⁰ Saadettin Gömeç, Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, s. 19 - 20

III. BÖLÜM

KAFKASYADA TÜRK HAKİMİYETİ DÖNEMİ

(II.- X.

YÜZYILLAR ARASI)

Selçuklulardan önce Kafkasya'ya gelen çeşitli Türk boyları, Kafkasya'nın Türkleşmesinde üzerine düşen görevi layıkıyla yerine getirmişlerdir. Türk kültürünün burada gelişmesine hizmet etmişlerdir. Biri güneyden diğeri kuzeyden Volga Irmağı yolu ile, Kafkasya'ya doğru gelen bu çeşitli kültür akımlarının, bugünkü Kafkasya Türkleri'nin hayatında ki tesiri, şüphesiz pek büyük olmuştur. Bunu onların yer adlarında, toplumsal hayatlarında dil ve edebiyatlarında görmek mümkündür¹⁶¹.

---

¹⁶¹ Z.V Togan "Azerbaycan Tarihi Coğrafyası", Azerbaycan Yurt Bilgisi Sayı 5, s. 35

Çeşitli zamanlarda Kafkasya'ya doğru akan Türk yayılışı bütün büyüklük ve ihtişamı ile kendini gösterir ve bunu sadece kitaplar ve kitabeler değil, Türklerin bütün yaşadıkları yerlerde dağların başına çekilen Kafkasya Türklerinin dilleri de bize bunu anlatmaktadır. Türklerin M.Ö. binli yıllardan beri yaşadıkları yerlerde ki yüzey araştırmaları ve kazılar, bu yörelerde ki insanların maddi kültür eşyalarını ortaya çıkarmaktadır. Bu insanların ürettikleri eşyalar arasında, mesela inanç alanında devamlılık gösterenler dikkati çekiyor. Ölülerin mezarına koydukları, ölüyü temsil eden balbal, Türk özellikleriyle bilinir. Ancak VI-VII. yy da doğrudan Türk adını taşıyanlar tarafından da çok kullanıldığı açık olarak bilinen balbalların benzerlerinin önceki bin yıllarda da Batı Asya ve Doğu Avrupa'da örneklerine rastlıyoruz¹⁶².

V. asır ortalarında muhtelif Türk kavimlerinin kuzey bozkırlarından Kafkasya'ya geçerek İran üzerinden saldırdıkları malumdur.

Derbent ile Daryal Geçitlerinde Sasaniler tarafından yapılan Sedler ve bunların etrafında iskan olunan İranlı muhafızlar bu akınları durdurmak için teşebbüs etmişlerdir. Güney Rusya steplerinde, Don ve Terek Nehirleri havzalarında yaşayan Türk göçebelere bazen de yerli halkın daveti üzerine Güney Kafkasya'ya geliyor. İran aleyhine zuhur eden isyanları takviye ediyorlardı. O devirde Türk kavimlerinin bir kısmı da Akhun veya Haladürükler diğer kısmını da Attila kumandasında gelen Agaçerililer teşkil etmişlerdir¹⁶³. Bunların dışında Kafkasya bölgesinde eski Ön Asyalı Kumanlar, Kumuklar ve içlerinde Karaçay, "Kara Nehir" veya "Kara Nehirliler" etnonimi alan kara nehir insanları olan Orta Asyalı Balkarların bir kısmı da tutunabilmiştir. İlk Türklerin Hunlar adı ile Kuzey Kafkasya Bölgesine ancak M. S. IV. yy. da, Arka Kafkasya bölgesine ise Oğuzlar adı ile ancak M. S. XI. yy. da geldikleri geleneksel tarih biliminin iddiaları gerçeğine aykırıdır. Kafkaslardaki Türk dilli yerleşim alanının varlığı bazı

---

¹⁶² Prof.Dr. Tuncer Baykara "Türkün Eski Zamanları" Yeni Türkiye Yay., s. 369-371

¹⁶³ Mehmet Emin Resulzade, "Kafkasya Türkleri" T.D.A.V Yayınları İstanbul 1993, s. 4-5

Türk kavimlerinin M.Ö. daha 4-3 bin yıllarında Ön ve Orta Asya'da yaşamaya başladığından beri söz konusudur.

Kafkasyalı bilim adamları İ. M. Mizigev ve K. T Laypanov, Türk kavimlerinin M.Ö. daha IV. Bin yılından beri İdil-Ural bölgesinde yaşadıklarını etraflıca kanıtlamıştır. Bundan dolayı bu bilim adamları İdil-Ural bölgesini Proto-Türklerin anavatanı diye ilan etmiştir¹⁶⁴.

1653 yılında Kuzey Kafkasya'ya 1665 Türkmen obası göçüp gelmiştir. Pyotr devrinde ise 200 evli Türkmen grubu gelmiştir. 1785 yılına kadar Kafkas eyaletine İğdirlerin, Çavuldurların ve Söyüncacıların 1400 evli obası göç yoluyla gelmiş bulunmaktadır.

Türkmenler, Kuzey Kafkasya'ya, Astrahan ve Stavropol düzlüklerine Orta Asya'dan başkalarının toprağını zorla basıp almaya gelen işgalciler olarak değil; aksine barış içinde göçerlikle işgal etmek isteyen ve hem kendilerinin hem de hayvanlarının güvenliğini sağlamak isteyen göçebeler olarak gelmişlerdir.

Arşiv malzemelerinin gösterdiği ve 1950'li yılların söylediklerine göre Kuzey Kafkasya'ya toplam olarak 18. 000 evli Türkmen göçüp gelmiş ve bunların nüfusu 90. 000'i aşmıştır.

Orta Asya'dan göçüp gelen Oğuz ya da Türkmenlerin çoğu üç büyük kardeş aşiret birleşmesinden olmuştur. (Çavdurlar, İğdirler ve Söyüncacılar)

Kuzey Kafkasya'ya ve Stavropol bölgesine göç eden bu Oğuzlar veya Türkmenler ilk olarak Astrahan bozkırlarında ve Volga eteklerinde, daha sonra Kuma ve Terek ırmakları boylarında ve Stavropol düzlüklerinde geçimlerini temin için göçebelikle meşgul olmuşlardır. Hayvancılık ve göçebelik onların en önemli işi olmuştur¹⁶⁵.

---

¹⁶⁴ Prof.Dr. Mirfatih Zekiyev, "Ön ve Orta Asya, Kafkasya, Karadenizin Kuzeyi, İdil-Ural ve Batı Sibiryadaki Eski Türkler", Türkler Ansiklopedisi Yeni Türkiye Yayınları C.1, s. 429.

¹⁶⁵ Sapar Kürenov, Kafkasya Oğuzları, İstanbul ., 1995 s. 11-13

Türkmenlerin göçebelik ettikleri asıl arazileri Kuma, Manıç, Aygur ve Kalaus ırmakları'nın kenarları olmuştur.

Hunlar

Türkler, Kafkasya'nın siyasi, etnik ve kültürel hayatında aktif rol oynamalarıyla bölgede cereyan eden etnik süreçlerde önemli bir yere sahipti. Yazılı kaynaklara dayalı, araştırmalar yapmış olan tarihçiler Hunların, Kuzey Kafkasya'ya ve Hazar sahiline göçlerini ve Kafkasya'da önemli askeri-siyasi güce dönüşmelerini, sosyo-ekonomik ve kültürel hayata hakaret gibi kabulederek yağmacılığın boyutlarının had safhaya ulaştığını yazarak alışıla gelmiş bir hatayı tekrarlamaktadırlar.

Türklerin Kafkasya'ya gelişi yazılı kaynaklar da milat öncesine tesadüf etmektedir. Hunlar, miladi Bulgarlar, Kafkasya'da meskunlaşmış ilk Hun boyu yılları civarında Merkezi Asya'dan Volga sahillerine göç ederek Alanlarla komşu olmuşlardır. Hazar ve Karadeniz civarındaki steplerde durum kısa sürede kökten değişmiştir¹⁶⁶. Bulgarlar Kafkasya'da meskunlaşmış ilk Hun boyu olmuştur. II. yy'da yaşamış Yunan tarihçisi Dionisi Parieget, Hazar Denizi'nin batı sahili boyunca meskunlaşmış boylardan söz ederken Kuzeyden güneye İskit, Hun, Kaspi, Alban onları takriben ise mardarı gösteriyordu. Bu da II. yy'ın ortaların da Hazar Denizi'nin batı kıyılarında, Albanların kuzeyinde Hunlar'ın yaşadıkları görülmektedir. Hunlar'ın Kafkasya'da yerleşmesine dair bir başka önemli bilgiye ise II. yy'ın başka bir Yunan alimi Klavdi Ptolemey'in eserinde rastlanmaktadır. Yazılı kaynaklar II-IV. yy da Kafkasya'nın askeri ve siyasi tarihinde Hunlar'ın önemli bir rol üstlendiğini göstermektedir. Onlar bu dönemde artık bölge'nin önemli gücü olarak varlıklarını ispatlamışlardır. V. yy da yaşamış Ermeni tarihçisi II. yy'ın başlarında Hazar'ın batı sahillerinde meskunlaşmış Hunlar'ın İran da baş gösteren olaylara aktif olarak katıldıklarını özellikle vurguluyor¹⁶⁷.

IV. yy'ın ilk çeyreğinde Hazar'ın batı sahillerinde meskunlaştıkları kesinlik kazanan Hunlar'ın, Azerbaycan arazilerine yaptıkları akınlar Mil Düzü'ne kadar ilerlemiştir.

Gürcü Salnamesinin verdiği bilgilere göre Hunlar, IV. yy'ın 30'lu yıllarında İberya ve Ermenistan'la ittifak yaparak hem kafkasya'da Sasaniler'in saldırılarının karşısını almış, hem de Fars topraklarına baskınlar düzenlemişlerdir. IV. yy'ın birinci yarısında Kartli III. Marian, Derbent yakınlığında kafkasya'nın dağ halklarına yardım eden Hazarlarla savaşmıştır. Burada Hazarlar olarak belirtilen bu boy muhtemelen Hunlardır. Çünkü Hazarların Derbent sınırlarında sahneye çıkmaları sonraki yüzyıllara ait bir olaydır. IV. yy da Hunlar'ın Kafkasya'nın Hazar

---

¹⁶⁶ L.N. Gumilöv, "Hazar Çevresinde Bin Yıl" Birleşik Yayınları İstanbul 2000, s. 131

¹⁶⁷ Doç.Dr. Tarık Dostıyev, "Kafkasya'da Hunlar", Türkler, Yeni Türkiye Yayınları C.1, s. 921.

boyu topraklarında meskunlaştığını ve onların güney sınırlarının Derbent geçidinden başlayarak güneye doğru uzandığı söylenebilir. Hunlar'ın, Derbent'ten de güneye, Beşparmak Dağı sınırlarına kadar Hazar boyu topraklarında yaşadıklarını söyleyebiliriz. Bu bölgelerde Hunlar'ın çoğunluk oluşturduklarını göstermektedir.

X. yy'ın Ermeni tarihçileri 337 yılında Meskut Şahı Şanesan'ın önderliğinde çok sayıda Hun ordularının Ermenistan'a baskın yaparak onun başkenti Valarşapat'ı tuttuğu ve bir yıl burada hüküm sürdüğünü anlatırlar. Bilindiği gibi, Maskutlar (Massagetler) M. S. ki ilk yy da Müşkür Düzünde kendi devletlerini kurmuşlardır¹⁶⁸.

Hunlar, Maskut Şahlığı'nın askeri, siyasi ve etno-kültürel hayatında önemli yer tutmaktadır. Maskut Şahlığı'nın önemli merkezlerinden birinin harabeliklerinin Müşkür Düzü'nde bulunmuş olması ve çevresindeki Ondan fazla tepeden birini yerli halkın 'Huna Tepe'olarak adlandırmaları Hunlar'ın bu bölgede yaşadıklarına dair önemli bir bilgidir. O ,Müşkür Düzü'nün en büyük ticaret ve kültür merkezine çevrilmişti. Dönemi yansıtan bu kültür, Hun maddi kültürünün karakteristik özelliklerini de taşımaktadır. Böylece, ister yazılı kaynaklar, istersede arkeolojik bulgular, Hunlar'ın IV. yy.'dan başlayarak Azerbaycan'ın kuzeydoğusunda yaşadıklarını kanıtlamaktadır.

Hunların 371 yılında kuzey Kafkasya'dan Tuna'ya göçmelerine rağmen Kafkasya'nın askeri ve siyasi tarihindeki etkileri hala sürmekteydi. 395 yılında Tuna Hunlar'ı, Kafkasya ve Ön Asya'ya büyük bir yürüyüş yapmışlar. Tarihçi Yusuf Caferov'un araştırmalarına göre 395-466 yılında Hunlar, Kafkasya tarihi'nin ikinci dönemini oluşturmakta ve bu dönem Onogurların aktifliği ile tarihte bilinmektedir. V. yy Ermeni tarihçi Yegişe'nin eserinde Hunların Kafkasya'da ki faaliyetlerine dair bilgiler yer almaktadır. O, eserlerinde Hun-Bulgar boylarını Haylandur diye

---

¹⁶⁸ Tarık Dostiyev, "Kafkasya'da Hunlar", Türkler, Yeni Türkiye Yayınları C.1 Ankara 2001s. 921-922.

adlandırır. Ermeni yazar, Hun boylarının meskunlaştıkları Hazar boyu çölleri ‘Hunların Vilayeti’ Haylandurların toprakları olarak adlandırmakta Derbent istikhamlarından ise ‘Hun Kapıları’ diye söz etmektedir¹⁶⁹.

V. yy da Kafkasya’nın askeri-Siyasi durumunda Hunlar’ın egemenliği, Hazar Denizi’nin batı sahilleri olan topraklarda Türk boylarının çoğunlukta olmaları, Hunlar’ın Sasani İmparatorluğu’na yaptıkları baskınların sıkışması, Türk silahının vahimliği Sasani Şahlarını, Kafkasya Albaniyası’nın kuzeydoğusunda, Büyük Kafkasya Dağları’nın Hazar Denizi yakınlarında ki beş bölgede dağ geçitlerinde savunma amaçlı yüksek duvarlar yapmak zorunda bıraktı. Hunlar’ın güneye ilerlemelerini durdurma amacı güden bu yüksek duvarların yapımı yüzyıldan fazla zaman almıştır.

V. yy’ın 60’lı yıllarında Kuzey Kafkasya’nın askeri-siyasi ve etnik durumunda esaslı değişiklikler meydana gelmiştir. Avarların sıkıştırdıkları Sabirler batı Sabir’den Kafkasya’ya göç ettiler. Onlar burada diğer Hun boyları, Saragur ve Onogurlarla karşılaştılar. V. yy’ın yeni güçlü hakimiyetlerini kurmuşlardır.

Sabirler Kafkasya’ya birkaç akını olmuştur. Yunan coğrafyacısı Strabon tarafından kayda alınmış ve onların topraklarının Hazar denizi ile Don nehri arasında yerleştiği belirlenmiştir. Dostiyev eserinde, yazılı kaynaklara dayanarak Sabirlerin Kafkasya’ya akınlarını 3 farklı merhaleye ayırmaktadır. Birinci merhale I. yüzyıldan V. yüzyılın 60’lı yıllarına kadar olan ve daha sabirlerin Kuma ve Terek nehirleri arasında yaşadıkları dönemi kapsamaktadır¹⁷⁰.

II. merhale Sabirlerin Derbent geçidi istikametinde güneye doğru hareketleriyle devam eder. V. yy’ın 60’lı yıllarında VI. yy’ın ilk yıllarına kadar ki dönemi kapsamaktadır.

---

¹⁶⁹ Tarık Dostiyev, “Kafkasya’da Hunlar”, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları C.1 Ankara 2001,s. 922-923

¹⁷⁰ Dostiyev, “Kafkasya’da Hunlar”, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları C.1,Ankara 2001,s. 922-923

III. merhale ise VI. yy'ın başlarından itibaren Sabirlerin güçlü bir toplum oluşturarak Derbent'in güneyinde ki topraklarda hakimiyetlerini güçlendirme çabalarıyla, Kafkasya ve Ön Asya'nın askeri-siyasi tarihinde Hunların çok önemli bir yer edinmeleriyle sonuçlanmaktadır.

Kaynaklar, VI. yy'ın başlarında Hunların Bizans İmparatoru ile müttefikliğini göstermektedir. Bizans tarihçisi Kayseriyeli Prokopi, Derbent'in hakimi Ambazuk hakkında önemli bilgiler vermektedir.

502 yılında Ağustos-Eylül aylarında Hunlar (Sabirler) Sasaniler tarafından Bizans'a karşı savaşarak fedesiopolü ele geçirip yağmalarlar. Apodona, Edessa, Harran şehirlerini de ele geçirmeye çalışırlar.

Sasani Şahları, Azerbaycan'ın Hazar boyu bölgesinde Türk halklarının etnik egemenliklerini her ne kadar engellemeye çalışsalar da bunu başaramamışlar. Alban tarihçisi'nin "Hun hükümdarları Alp-ilitverin adlı adamları ve çevresinde ki asilzadeler arasında Hursan dan olan iltegin de vardı". Cümlesi 7. yy'ın ilk çeyreğinde Azerbaycan'ın kuzeydoğu bölgesi'nin belli bir süre Hun hükümdarı'nın yönetimi altında bulunduğunu gösterir.

Azerbaycan'ın Hazar boyu arazileri'nin, karmaşık etnik süreçlere sahne olduğunu göz önünde bulundurarak çok uluslu bir bölge olduğunu ve burada Türk unsurunun, özellikle Hun boylarının (Onogurlar ve Sabirler) önemli rol üstlenmiş olduklarını söyleyebiliriz¹⁷¹.

Avrupa Hunları

Attila'nın İmparatorluğu Kafkasya'dan, Fransa'dan ve Danimarka'ya kadar uzanan sahayı içine alıyordu.

Hunların bu geniş coğrafyada yaşadığının ve yayıldığıının en büyük kanıtı Hunların kendine özgü sanatlarıdır. Hun sanatı büyük ölçüde geliştiği çevrenin tesiri altında kalmıştır. Hunların daha iyi tanınması amacıyla yapılan kazılarda pek çok arkeolojik miras ortaya çıkmıştır.

Kökleri VII. yy a kadar çıkan, çağdaş ve daha sonra ki Yunan yazarları'nın "İskit" toplu adı altında kaydettikleri step sanatı ve kültürü, Kuzey Kafkasya ile Güney Rusya'nın Dinyeper ve Karadeniz sahilleri ile Kırım yarımadasını içine alan bölgede yayılmıştır. Batıdan gelen ve M.Ö. 400-300 yılları arasında Kafkasya'ya kadar uzanan sahalarda etkisini gösteren Kelt sanatı dışında, miladın ilk yıllarından başlayarak Kuzeybatıdan bu mıntıkeya giren Cermen sanatı etkisi barizdir ve bu akın Hunların meydana çıkmalarına kadar sürer.

İskit sanatının izlerine, Volga ırmağının kollarından biri olan Kuma nehrine, batıda Macaristan ovasına, Silezya'ya kadar uzanan geniş bir saha da rastlanmaktadır. Hazar Danizi'nin kuzeyinden doğuya doğru ilerleyen Kervan yolu, münbit ve etrafı mahfuz bir bölge olan Minusinsk'te son bulur¹⁷².

Hunların yayılma sahasını arkeolojik malzeme ile de göstermek mümkündür. Hunların arkeolojik malzemesi gittikçe daha belirgin bir hal almaktadır. Hunların ilgili eserlerinin yayıldığı sahalardan doğudan batıya doğru bir zincir oluşturur. Hun eşyasının bulunduğu yerler yaklaşık 5-6 bin Km uzunluğundadır. Özellikle birkaç yüz km'lik sahalarda Hun eşyasının bulunduğu yerler daha sıklaşır. Tanınmış Hun buluntularından bir seri, meşhur Volga geçidinin bulunduğu Saratov bölgesindedir. Kuzey Kafkasya'nın orta bölgesinde Hasavyurt, Hazar Denizi yakınında Dağıstan'da Kışpek, Utamiş, İragi, Aşağı Dinyeper bölgesi ile Kırım Yarımadasına kadar uzanan Kersan Bölgesi (İrgen, Makartet, Tokmak civarı), Kırım Yarımadasında ve özellikle onun bozkır bölgesinde, Kerç'te birçok buluntu yeri olmak üzere, Aşağı Buğ, Prut, Dinyester sahili, Doğu ve Batı Moldovya ve Dobruca'da görülür. Bu arkeolojik buluntular arasında defin aletleri, büyük bir yer tutmaktadır. Kuzey Kafkasya'da ki Hun devri büyük Alan mezarlarının da bunlarla yakın ilgisi vardır ve bunlar Patigorsk, Maykop Novorossiysk v. s dir.

---

¹⁷¹ Dostıyev, "Kafkasya'da Hunlar", Türkler, Yeni Türkiye Yayınları C.1, Ankara 2001, s. 923-924

¹⁷² Prof. Dr. Şerif Başta, "Avrupa Hunları", Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları C.1, s. 632.

Zira, Hun elbise ve at takımlarının çoğu Alan mezarlarında ki veya diğer cesetlerin yardımı ile aydınlanabiliyor.

Ziynet ve teçhizat malzemesi, Hun devrinin kuyumcu mamülleridir ve bunlar Kafkasya'dan Alplere kadar yayılmıştır. Hun devrinde ok uçları genellikle demirden ve baklava biçimindedir. Ölü mezarlarına konulan okların sayısı her halde ölünün rütbesiyle orantılıydı. Kafkasya, Volga ve Don ırmağı boyunda ki Alan mezarlarına ok ve yay konulması münhasıran ve en başta gelen Hun adeti idi ve bu husus Hun devrinin özelliği sayılmaktadır (Obi bölgesinde yaklaşık 30-32 ok bulunmuştur.)¹⁷³.

Hakkında çok şey söylene fakat az şey bilinen Hunların daha iyi tanınması amacıyla yapılan kazılarda pek çok arkeolojik miras ortaya çıkmıştır.

Kazılarda, Orta Avrupa'da yanmış, terkedilmiş şehirler ve yerleşim yerleri, Karpatlar'da kül haline gelmiş yüzlerce köy ve kuleler de Hun Ordusu'nun varlığını gösterdi. Bunun yanısıra Hunların çanak-çömlekçilik, bronz işleri, altın eritme sanatı, camcılık gibi el sanatlarıyla da uğraştıklarını; yuvarlak, arkası kabarık geometrik köprücüklerle süslenmiş, iğne delikli büyük metal ayna, çengelli iğne gibi kullandıkları malzemenin, hareket sahalarında moda haline geldiğini gösteriri. Hun arkeolojik eserleri, şüpheli olanlarla birlikte milyon km'lik bir alana yayılı idi. Hepsi aynı zamana ait olmayıp, uzun bir zaman dilimini kapsıyordu. Hun arkeolojik buluntuları Volga'nın doğusunda, Ural ile Obi ırmakları arasında ki büyük düzlüklerde Volga'nın ünlü geçiş yerinin iki tarafında kurulmuş olan Saratov bölgesinde ve Volgograd'ın (Saray şehri) sınır bölgesinin güneyinde ortaya çıktı. Ayrıca Kuzey Kafkasya'nın Orta bölgesinde (Sdwishenskoje, Kudenetowa, Selenokumsk, Chasawjurt, Bylymosrukowo, Naltschik-Wolnij Aul, Kumbulta, Werchnaja Rutch, Galajty); Dağıstan'da Hazar Denizi yakınlarında (Kischpek,

---

Utamisch, Iragi) kırım yarımadası, Dinyester ve Purut kıyılarında, Doğu ve Batı Moldovya da kazılar yapıldı¹⁷⁴.

Bu kazılarda ele geçirilen Hunlara ait malzeme içerisinde en önemlisi ok ve yaylar idi. Hun askerleri'nin aksesuarları elastiki ağaçtan yapılmış, iki ucunun sonu ve ortası kemik levha ile sertleştirilmiş, bundan dolayı birleşikler yayı diye de adlandırılan, “mucize silah” ters hareket edebilen “reflex yayı” idi. Yaylar, Hunlar tarafından babadan oğul'a miras bırakılırdı. Ok ve yayın yanında kılıç da Hun süvarileri'nin temel silahı idi. İki ağızlı, oldukça dar saplı ve genelde güçlü, kırılmaz olan uzun kılıç; Altay, Doğu Urallar, Orta Asya ve Kafkaslar'dan, Güney Rusya, Ukrayna bozkırları üzerinden Orta Avrupa'ya kadar biliniyordu.

Mezar ve buluntularda çok sayıda Hun kılıcı çıkmıştır. Hun kılıçları püsküllü süs askıları ile süslü idi. Necef taşı, akik taşı, kalber taşı, kehribar taşı veya magnezyumdan itina ile kesilmiş, kenarları yuvarlanmış silindir yahut düz parçalarla süslüydü. Tschegem, Selenokumsk, Kerç-Glinischtsche, Bataszek, Pouan, Tournai buluntularında kılıçlar bulundu. Kılıçtan başka tek ağızlı bıçaklar, Hunlar'ın yakın muharebe araçlarından idi. Bunun yanında bir yada birkaç küçük bayrakçıkla süslü kargı, Güney Sibiryaya kaya resimlerinde ok ve yayla birlikte Hun süvarilerinin kıymetli silahı olarak gösterilir¹⁷⁵.

Büyük Hun devleti'nin M.Ö. 48 yılında, Kağanlar arasında çıkan mücadeleler sonunda parçalanmasıyla, Çje-Çje idaresindeki Hunların bir kısmının ili havzasına gittiği biliniyor. Fakat başbuğ Çje-Çje'nin Çinliler tarafından öldürülmesi üzerine, ona tabi olan Hunların batı istikametine yani Batı Türkistan'ın kuzeyine itilmeleri sonunda, Çje-Çje ile birlikte giden Hunların, daha önceleri batıya göç eden Hunlarla birleştikleri anlaşılıyor. M. S. 93 yılında, Siyen-

---

¹⁷³ Şerif Başatav, “Avrupa Hunları”, Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları C., Ankara 2001, s. 642-645

¹⁷⁴ Ali Ahmetbeyoğlu, “Avrupa Hun İmparatorluğu”, TTK Ankara, 2001 s. 7

¹⁷⁵ Ali Ahmetbeyoğlu, “Avrupa Hun İmparatorluğu”, TTK Ankara, 2001, s. 144

pi ve Çinlilerin ağır baskınları altında Batı Türkistan'da ki son Hun kitlesi de batı istikametinde hareket etmiş, Talas boyundaki otlaklardan, oraya daha önce gelmiş olan soydaşlarını çıkararak onları daha batıya, Cim (Emba) ve Yayık nehirleri boylarına itmişlerdir¹⁷⁶.

Avrupa Hunları, İç Asya'da 350 sıralarında meydana gelen olaylardan sonra batıya doğru ilerlemişlerdi. İç Asya'dan batıya gelen Hunlar önce Batı-Asya'nın Türkleşmesini sağlamışlardır¹⁷⁷.

Diyonyius de Charax, Hunların 330 tarihlerinde güney Kafkaslara kadar geldiklerini kaydetmiştir; fakat Hunların esas kitleleri'nin IV. yüzyılın ortalarında henüz İdil Nehri'nin doğusunda, Kama boylarına yakın bir saha da buldukları anlaşılıyor¹⁷⁸. Batıya doğru ilerleyen Hunlar önce 370'li yıllarda, Aral gölü ile Don ırmağı arasında hüküm süren ve İrani bir kavim olan Alanları yendiler. Ardından Don ırmağı ile Dnyester ırmağı arasında uzanan sahada yerleşmiş bulunan Ostragot hakimiyetine son verdiler. 363-373 yıllarında Kafkasya üzerinden (Derbent ve Daryal geçitlerinden) Ermenistan'a hücum ederek, Doğu Roma İmparatorluğu'nun Mezopotamya eyaletine akınlar yapan Hunlar, Urfa'ya kadar ilerlediler ve bu sırada Urfa'da bulunan Süryani Rahibi Saint Efraim, Batı'da Hunlar hakkında ilk görgü tanığı oldu.¹⁷⁹ Fakat bu Hunlar, Doğu Andolu'ya yaptıkları akınlardan sonra yeniden Kuzey Kafkaslar'a ve Aşağı İdil boyuna dönmüşlerdir. Bir müddet sonra da İdil-Kama sahasındaki esas Hun kütlesinin Batı'ya doğru büyük hareketi başlayacaktır¹⁸⁰. Genellikle Kafkasya üzerinden Anadolu'ya giren Hunların geçiş sahası Ermeni toprakları oluşturmuştur¹⁸¹.

---

¹⁷⁶ Akdes Nimet Kurat, "Karadeniz'in Kuzeyinde Türk Kavimleri ve Devletleri" TTK, Ankara 1972, s. 12

¹⁷⁷ Şerif Baştav, "Avrupa Hunları", Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları C., Ankara 2001, s. 597

¹⁷⁸ A. N. Kurat, "Karadeniz'in Kuzeyinde Türk Kavimleri ve Devletleri" TTK, Ankara 1972 s. 12

¹⁷⁹ Baştav, "Avrupa Hunları", Genel Türk Tarihi, Yeni Türkiye Yayınları C., Ankara 2001, s. 597

¹⁸⁰ Akdes Nimet Kurat, Age, a.17

¹⁸¹ Ali Ahmetbeyoğlu, "Avrupa Hun İmparatorluğu", TTK Ankara, 2001, s. 7

Hunların esas kitlesi ise 370-375 yıllarında İdil nehrini geçip, batıya Karadeniz'in Kuzeyi istikametinde harekete başlamıştı¹⁸². Alan ve Ostragot ülkesinin fethinden sonra Hunlar Romanya, Moldovya ve Erdel de yaşayan Vizigotlarla komşu oldular. Vizigotları da mağlup etmişlerdir. Hunların önünden kaçarak 410 yılında Roma'yı zapt ettiler¹⁸³. Bu olaylarla birlikte tarihte "Kavimler Büyük Göçleri" adı ile bilinen hareketler başlamış oluyordu; bunun neticesinde de Kafkaslar'ın ve Karadeniz'in Kuzeyinden başlayarak, hemen hemen bütün Batı Avrupada ki kavimler yer değiştirmişler ve "Batı Roma İmparatorluğu'nun çökmesini" hazırlayan darbeler birbirini takip etmiştir.

Hunlar'ın büyük bir kısmı Got hakimiyetine son verdikleri zaman dahi Don ırmağının doğusunda ki stepde oturdu. 391-392'de, Azak Denizi bölgesini aşarak düşmana saldırmışlardı. V. yy'ın başında hala büyük kağan'ın ordugahı Hazar Denizi civarında idi ve 442'de Hunlar'a giden Bizans heyeti tehlikeli bir deniz yolculuğundan sonra Hun karargahına varabilmiştir. Fakat 430'da artık, Hunlar'ın büyük karargahı Aşağı Tuna bölgesinde bulunuyordu. Hun imparatorluğu'nun Batı kanadı güneyde Tuna ırmağına, batıda ise Transilvanya'ya kadar ulaşmıştır¹⁸⁴.

Uldız Döneminde 376 yılında ki büyük fırtına ve kavimler hareketinden sonra Hunlar, aşağı yukarı 20 yıl boyunca Romalıların görüş alanından uzaklaştılar. Bu arada devletin teşkilatlanmasıyla uğraşp, diğer kavimleri rahat bıraktılar.

---

¹⁸² A.N.Kurat, "Karadeniz'in Kuzeyinde Türk Kavimleri ve Devletleri" TTK,Ankara 1972 s. 13

¹⁸³ Baştav, "Avrupa Hunları", Agm.s. 597

¹⁸⁴ Baştav, "Avrupa Hunları", Genel Türk Tarihi, Yeni Türkiye Yayınları C., Ankara 2001, s. 600

Hunların Avrupa önlerinde görülmeleri neticesinde Doğu Gotları ve Alanların bir kısmı ile, Batı Gotları'nın ise tamamına yakını yerlerinden sürülerek Roma imparatorluğu sınırlarına yerleştiler. Bu süre zarfında, coğrafi sebeplerden dolayı Kavimler Göçünün tüm sıkıntılarını hisseden devlet ise Doğu Roma imparatorluğu oldu¹⁸⁵. Yaklaşık 375-400 yılları arasında Hunlar, Doğu Roma İmparatorluğu'nun Avrupa'daki toprakları üzerinde direk bir harekette bulunmadılar. Fakat bu arada İmparatorluktaki olayları da yakından takip ettiler. Nitekim, Doğu ve Batı Roma imparatorluğunun birbirleriyle savaşa tutuştuklarını haber aldıklarında ilk saldırıyı gerçekleştirdiler. Doğu Roma imparatorluğu I. Theodosios birliklerini doğu bölgelerinden çekti. Hatta Tuna'nın güney kıyılarında oturan ve sınırlarını korumakla görevli Vizigotları da yanına aldı. Böylece doğu ve Tunada sınırlar korumasız kaldı¹⁸⁶.

390'lı yıllarda Hunlar Roma İmparatorluğuna karşı ilk hücumlarına başladılar ve 391 Aralık ayında, Tuna buz tuttuğu sırada Hazar denizinden Pannonia'ya kadar Roma hudutları boyunca oturan bütün barbar kavimler yerlerinden oynamış ve Bizans İmparatorluğu'nun Trakya ve Pannonia eyaletleri üzerine yığılmıştır.

Hunlar, iki koldan imparatorluk arazisine hücumla geçtiler. Önce Tuna'yı geçerek Moesia'ya girdiler ve oradan Alplere kadar varan büyük akınlar yaptılar¹⁸⁷. Balkanlar, İlyria ve Trakya'ya kadar ilerleyerek buraları tahrip ettiler¹⁸⁸.

Merkezi Don nehri civarında bulunan Doğu kanadı tarafından tertip edilen ve Basık ile Kursık adlı iki bey tarafından idare edilen bir kısım Hunlar ise Kafkasya üzerinden Anadolu ve Suriye'ye saldırdılar. Bu Anadolu akını sırasında Hunlar, bugünkü Erzurum, Karasu ile Fıratı geçerek Malatya ve Çukurova bölgesine kadar ilerlemişler, Urfa ile Antalya'yı kuşatıp, Suriye'ye

---

¹⁸⁵ Ali Ahmetbeyoğlu, "Avrupa Hun İmparatorluğu", TTK Ankara, 2001, s. 43.

¹⁸⁶ Ali Ahmetbeyoğlu, Age, s. 43

¹⁸⁷ Baştav, "Avrupa Hunları", Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi, Yeni Türkiye, C., Ankara 2001, s. 600

¹⁸⁸ Ahmetbeyoğlu, "Avrupa Hun İmparatorluğu", TTK Ankara, 2001, s. 43

gelerek Kudüs taraflarına varmışlardır. Orta Anadolu'ya Kayseri-Ankara civarına kadar gittikten sonra, Azerbaycan-Bakü yolu ile merkezlerine geri dönmüşlerdir. Bu akınlar planlı olmuş ve yerleşilerek vatan haline getirilecek en müsait toprakları bulma gayesi taşımıştır¹⁸⁹.

Bu sırada Büyük Kağan Karaton'un merkezi hal Don Irmağı'nın doğusunda bulunuyordu. Batı kanadı'nın reisi ise Uldin idi ve Karpatların ötesinde ki araziye fethetmişti. 90'lı yıllarda Karpatların ötesinde yaşayan kavimleri itaat altına almışlardı¹⁹⁰.

M. S. 433 tarihlerinden sonra "Avrupa Hunları" ve "Batı Hunların" ın başında, ortaçağ tarihinin en meşhur şahsiyeti olan Attila bulunacaktır. Attila'nın Hun İmparatorluğu, batı'da Ren nehrine, doğuda Kafkaslara'a kadar uzandığından, Karadeniz'in kuzeyindeki sahada bu Türk Hun İmparatorluğunun bir parçasını teşkil etmiştir¹⁹¹. Bu dönemde Hunların en kalabalık boyları Karadeniz'in kuzeyinde ve Kırım'da, özellikle Don nehrinin doğusunda bulunuyordu. Hunların başkenti 417 yıllarında Hazar Denizi kıyılarında iken 430 yıllarında bugünkü Bulgaristan'da Sofya civarına nakledildiğini biliyoruz¹⁹².

---

¹⁸⁹ Ahmetbeyoğlu, "Avrupa Hun İmparatorluğu", TTK Ankara, 2001, s. 43.

¹⁹⁰ Başta, "Avrupa Hunları", Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi, Yeni Türkiye C., Ankara 2001, s. 600

¹⁹¹ A. N. Kurat, "Karadeniz'in Kuzeyinde Türk Kavimleri ve Devletleri" TTK, Ankara 1972, s. 13

¹⁹² Yılmaz Öztuna, "Büyük Türkiye Tarihi", Ötüken yayınları, C. 1, s. 185

445'te Hunlar'dan mühim bir zümrenin Atilla'nın hayatında Kafkas dağları'nı Kuzeyden aşip Azerbaycan'a girip yerleştikleri malumdur. 465'te Hun Federasyonundan Ağaçeri kabilesi de Azerbaycan'da bulunan. Türk zümrelerine katılmışlardır. Bunun yanında Avrupa'ya göç etmemiş Sabir gruplarından bir zümre de 515'te Anadolu'ya girmiş, Ankara ve Kastamonu'ya kadar akın yapmışlardır. 527 ' de Anadolu'dan çekilip Azerbaycan ve Dağıstan'a dönmüşlerdir. Sabirlerin sayısı VI. yy da yarım milyon olup, bazen Bizans'ın, bazen İran'ın müttefiki olmuşlardır. Bu suretle 1. yy dan sonra tamamen Türk ülkesi olan Kuzey Azerbaycan'ın Türkleşmesi, Hunlar çağından başlamıştır¹⁹³.

Hüsrev Anuşirvan'ın Şehinşahlığı zamanında Sasani ülkelerinden geçen tahminen 50 bin kişilik bir Türk zümresi de (Bulgar ve Belencer boylarına mensup) Güney Azerbaycan'da yerleşmiştir. Aynı Şehinşah, Türkler'in yazar ve Sul boylarına mensup bir takım kabileleri, Horasan'dan getirip Azerbaycan'a iskan etmiştir¹⁹⁴.

Doğu-Batı Roma Devletleri başta olmak üzere bir çok kavmi hakimiyeti altına alan Attila, öldüğü zaman arkasında sınırları tam olarak bilinmeyen, fakat bir taraftan Atlas okyanusu üzerindeki adalara, diğer taraftan İran'a belki de Altaylara kadar uzanan büyük bir imparatorluk bıraktı¹⁹⁵.

Attila Hunları cihanın hakimi vaziyetine getirmek istemiş ve projesini tamamlamaya ramak kalmıştı¹⁹⁶. Attila'nın 453 te kendi düğün töreninde ölümünün ardından, kurduğu federasyon çöktü. German kabileleri ayaklanarak onun oğullarının ordusunu 454 te nedo nehri kıyısındaki savaşta yendiler¹⁹⁷.

---

¹⁹³ Yılmaz Öztuna, "Büyük Türkiye Tarihi" C. 1,s. 181

¹⁹⁴ Yılmaz Öztuna, s. 181

¹⁹⁵ Ali Ahmetbeyoğlu, "Avrupa Hun İmparatorluğu", TTK Ankara, 2001, s. 115

¹⁹⁶ Yılmaz Öztuna, "Büyük Türkiye Tarihi", Ötüken yayınları, C. 1,s. 185

¹⁹⁷ Ali Ahmetbeyoğlu, s. 115

Hunların batı istikametindeki ilerlemeleri, Balkaş Gölü'nün güneyinden Soğdiana bölgesine, oradan Kafkasya önlerine ve Don-Volga nehrinin aşağı mecralarına doğru idi buradan orta tuna merkezli Hun Fütühatı Ukrayna'nın bütün güney bölgesi, sonra Don-Volga arasındaki düzlük, kuzeyde Saratov ve Kuybişev'e kadar uzanan, güneyde ise Don nehrinin aşağı kısmı, Volga ve Kafkaslar tarafından kesilen açık, otlu Avrupa bozkırlarını kapladı. Bu stratejik ve verimli topraklar Hunların kısa sürede büyük zengin bir imparatorluk vücuda getirmelerini kolaylaştırdı¹⁹⁸.

Sabirler

M. V-VI. yy da Batı Sibiryaya ile Kafkasların kuzey bölgesinde mühim tarihi rol oynadığı, çeşitli yabancı kaynaklardaki dağınık bilgilerin yardımı ile tesbit edilebilen Türk topluluğu Bizans tarihlerinde Sabar, Sabeir, Saber; Ermeni, Süryani, İslam kaynaklarında sırasıyla Savır, Sabr, Sebir olarak adlandırılmaktadır¹⁹⁹.

Sabirlerin bilgisine erişilebilen en eski yerleşim yeri Sibiryaya'nın batı bölgeleri ve Orta İdil'in (Volga) kimi bölümleri olan ve muhtemelen bir Türk dili konuşan bu halk Hunlardan apayrı olmasına karşın, çoğu kez hun sabirler yada Sabir hunlar çift adıyla anılmıştır. Prikopios da "Sabir denilen Hunlar" dan söz eder²⁰⁰.

Doğu Sibiryaya'da yapılan dil araştırmalarına göre, Obi körfezi, Ural dağları, Tabolsk eyaleti, İrtişin orta mecrası boyunca uzanan mıntıka, yani Tura ırmağı arasından geçen hudut eski Sabirlerin yaşadığı yeri gösteriyor²⁰¹.

Sabirlerin, Bizans ufkunda ilk ortaya çıkmaları, 461-465 yıllarında ki bir göçle bağlantılıydı ve bu göç onları VI. yy da önemli bir güç haline geldikleri Kafkasyaya'nın kuzeyine getirmişti. Bu

¹⁹⁸ Peter B.Golden, "Türk Halkları Tarihine Giriş", çev.Osman Karatay, Karam Yayınları Ankara 2002 s. 73-74

¹⁹⁹ İbrahim Kafesoğlu, "Türk Milli Kültürü", Boğaziçi yay., İstanbul 1995, s. 148

²⁰⁰ Erken İç Asya Tarihi, Denis Sinor, s. 276

²⁰¹ Şerif Baştav, Sabir Türkleri, Belleten, 1941, s. 60

sıradağların üstünden sık sık akınlar yapmışlar, 508'de Ermenistan'ı yakıp yıkmışlar ve izleyen yıllarda da birbirleriyle savaşan İranlılarla Bizanslılardan birinin yanında yer almışlardır. Süryani ve Ermeni kaynakları buna VI. yy için "Hun" diyorlar ve Hunların mı? Sabirlerin mi? kastedildiği kesinlikle bilinmiyor²⁰².

Sabirlerin 515'doğru yayık ve İdil ırmaklarını geçerek Tabol'un yukarı mecrasında oturan Onogurlara hücum ettikleri kaynaklarda geçmektedir. Sadece Kafkas bozkırın'da değil, İdil boyunca ve sonraları Hazarlarla İdi Bulgarlarının eline geçecek olan bölgelerde de rastlanırdı. Müslüman kaynakları, hem İdil Bulgarları topraklarında hem de Kuzey Kafkasya'da bulduklarını kaydetmişlerdir²⁰³.

Sabirler hakkında ilk toplu malumat veren Howorth'a göre 508'de Daryol civarında Ambazuk Hunları bulunuyorlar ve bunlar şüphesiz Sabirlerdir. 516'da İranla birlikte Bizans'a karşı harp ederler.

Çeşitli kaynaklar 522 de Sabirlerden bahsedilir. Ancak bazı kaynaklarda Hun bazı kaynaklarada Sabir diye geçmektedir. Onlara göre; Hunlar Kafkas sahasında yollarını bekleyen Bo Ank'a fena halde yenildiler (Bank, Sabir kralı Balakh'ın dulu olan kraliçedir).

Bütün orduları esir edildi. Bu arada Bizans ve İran harbi devam ediyordu. Bu harpler sırasında barbarlar sık sık Bizans ve İran tarafına geçtiler. Bu esnada Hun Sabirler Hazar geçitlerini aşarak Roma kuvvetlerine hücum ettiler. Roma eyaletlerini ve Ermenistan'ı yağma ettiler²⁰⁴.

---

²⁰² Denis Sinor, Age, s. 276

²⁰³ Denis Sinor, Erken İç Asya Tarihi, s. 349

²⁰⁴ Baştav, Sabir Türkleri, Belleten, 1941,s. 60-61

Bizans kaynakları, Sabirlerin yüksek düzeyde bir teknolojileri olduğunu, 100. 000 kişilik bir ordu çıkartabildiklerini biliyordu. Bütün bunlar Kafkaslar'da egemenlik için Sasanilerle durmaksızın çekişen Bizanslıların onları kendi yanlarına çekmek istemelerini açıklıyor. Yan değiştirmekte sakınca görmeyen Sabirler, genelde Bizans yanlısı bir tutum sergilenmişlerdir²⁰⁵.

VI. yy ortasında hakimiyet münasebetleri esaslı inkişafa uğradı. Hazar denizi, Kafkas havalisinde VI. yüzyılın ortalarına kadar mühim rol oynayan Sabir hakimiyeti, İran kralı I. Hüsrev'in kuzey kavimlerine yaptığı (545) harpte mahvoldu. Sabir kavminin bir kısım bakiyeleri 545-55 yılları arasında Alanlar, Abhazlar, Zichlerin komşusu olarak Kür, Kaban, Terek ırmakları havalisinde, merkezi idareden mahrum kalarak, birçok kabile reisleri idaresinde yaşarlar, İran ve Bizansta ücretli asker olarak çalışırlar.

Kaynaklar, Baa nehri havalisinde birçok kavimlerin yanında Alan, Abhaz, Zich'lerin oturduklarını, bundan başka Sabir lakabı taşıyan Hunların da ikamet ettiklerini bildirir²⁰⁶.

Doğu Kafkas bozkırlarında, Hunlardan geriye kalanları buluyoruz; bunlar Avrupa'ya göç etmeyenler olmalıydı. V. yy ortalarına ait bir Ermeni kaynağı, bunlardan "Haylandur" lar diye söz eder ve bunların Derbent sınırı kalesi üzerinden Transkafkasya'ya baskın düzenlediklerini, Transkafkasya Albenyası'na boyun eğdirmek için sasaniler tarafından kullanıldıklarını bildirir²⁰⁷.

---

²⁰⁵ Deniz Sinor, Erken iç asya tarihi ,s. 349-350

²⁰⁶ Baştav, Sabir Türkleri, Belleten, 1941 s. 61

²⁰⁷ Deniz Sinor, Erken İç Asya Tarihi, s. 349 - 350

582-602 yıllarında Avarlar, içlerinde Sabirlerinde bulunduğu birçok kavimi korku içinde bırakmıştı. Ancak Sabirler Avar boyunduruğuna tahammül edemediler ve Şimale çekilerek büyük bir kısmı Bulgarların bir kısmını teşkil ettiler.

Avarlar Asya'dan bir tehdide maruz kaldılar ve birkaç yıl içinde Tunaya kadar uzanan hemen Avrupa'nın yarısına kadar olan bir sahada yayıldılar.

Onogurlar VI. yy da Ermenistan'a göçtükten sonra kendilerine katılan Sabir bakiyeleriyle, (Otuzogur) kabile birliği teşkil ettiler. Artık Sabir ve Onogur tesmiyesi kaybolur yerini Otuzogurlar alır. Hazar devletine tabi oluncaya kadar, burada Onogur-Bulgar devletinin reisliğini yaptılar

Sabirlerin yurdundan Avarlar çekildikten sonra buralar, Göktürk akıncılarının geçit sahası oldu. VII. yy da Göktürk İmparatorluğundan ayrılan Hazarlar burayı hakimiyetlerine alırlar.

568 den 620 ye kadar süren Gök-Türk hakimiyeti sırasında Sabirlerle birleşen Onogurlara Batı Gök-Türk kağanı tarafından gönderilen bir reis hükmeder²⁰⁸.

Göktürkler

Göktürkler Jou-Jan'lara karşı ayaklandılar ve I. Göktürk kağanlığını kurdular. "Büyük Yabgu T'u-wu'nun oğlu Bumin, İli kağan, devletli kağan ünvanını aldı.

---

²⁰⁸ Baştav, Sabir Türkleri, Belleten, 1941 ,s. 6

533 tarihinde Türk adı ile kurulan kağanlık süratle büyümüş, doğuda Kadırgan dağlarına, batıda da “Demirkapıya” yani Maveräünnehir’e ve hatta daha uzaklara Azak denizi kıyılarına kadar genişlemiştir²⁰⁹. Göktürklerin baskısı altında Avarların “Kavimler Kapısı” Ural Dağları ile Hazar Denizi arasından İdil Nehrine, oradan da Don-Dneper ve Tuna nehirlerini aşarak 568 de ta Adriyatik denizini sahillerine kadar ulaşmıştır. Bu defa İdil ve Don boylarında yaşayan bütün Türk menşeli kavimler, o arada Utigür ve Kutarigur Bulgarlar’da Göktürk kağanlığının hakimiyeti altına almışlardır²¹⁰.

Bumin kağan, ülkenin batı kısımlarının idaresini kardeşi İstemiye vermiştir. İstemide Yabgu ünvanıyla 552-576 yılları arasında devletin batı kanadını doğudaki büyük kağana bağlı olarak idare etti. Doğu Türkistanın doğu ucunda bulunan Hemi şehriden, Karadeniz’e kadar uzanan geniş saha İstemi Yabgunun idaresinde idi.

İstemi Yabgu, ağabeyi Bumin ve onun oğullarının doğuda devletin sınırlarını genişlettiği sırada, batı bölgelerinde büyük çapta fütühat hareketine girmişti. Önce Altay Dağlarının batısından başlayarak Hazar Denizi’ne kadar uzanan sahada dağınık vaziyette yaşayan Töles ve Onogur boylarını itaati altına aldı. Sağdluların yaşadığı bilinen Batı Türkistan şehirlerinin çoğunun İstemi Yabgu’nun eline geçmesiyle Çin’den Akdeniz’e ulaşan ipek yoluna Göktürkler hakim oldular. Meşhur ipek yolu ve bu yolda ticaret yapan Sağdlular İstemi Yabgu’nun eline geçmiştir. Batıda askeri harekete devam eden İstemi, sınırlarını hazar denizine kadar ulaştırdı.

---

²⁰⁹ Akdes Nimet Kurat, “Karadeniz’in Kuzeyinde Türk Kavimleri ve Devletleri” TTK, Ankara 1972 s. 110

²¹⁰ Akdes Nimet Kurat, s. 110

Akhunların ortadan kalkmasıyla Bizans ve Sasanilerle temasa geçmiştir. Hatta Sasani hükümdarı Anuşirvan, Batı Göktürklerine vergi vermeye başlamıştır²¹¹. Ancak 573 de Hüsrev Anuşirvan dar şehrini zaptetti. Hüsrev'in bu başarıları Türk hakanını hareketsiz beklemeye mecbur bırakmıştı. Avarlar ise Sav'dan Dona kadar uzanan stepleri ele geçirmişler ve bu, İstemi Hanı güneyden batıya çevirmeye mecbur bırakmıştı. 567 ve 571 de Türkler bütün Kuzey Kafkasları ele geçirerek Bospor civarında Bizans imparatorluğu sınırlarına ulaştılar. Artık dostları ve müsteşarları durumundaki Soğdlular bu güzergah üzerinden yeni bir kervan yolu açabilirlerdi²¹².

568 yılında İran karşı bir ittifak yapmak amacıyla Batı "Göktürk" lerinin bir elçisi Kostantiniyeye gitmişti.

569 yılında Zemarekos İstemi Hanın Şimali-Şarki hudutlarına doğru bir sefere çıktı. Tarihini bilmeksizin menaneler protektar Türklerin "medie" vilayetine kadar ilerlemiş olduklarını işaret etmektedir. Anuşirvan, Türklerin Horasana akınlar yaptıklarından şikayet eder. Bab-Al-Şul istilkamları İstemi Hanın İran'a geçmesine engel olmakla beraber, İtilden Kafkasya bölgesine kadar ki topraklar itaat altına girdi²¹³.

---

²¹¹ Prof.Dr Zekeriya Kitapçı, "Orta Asyanın Müslüman Araplar Tarafından Fethi" G.T.T Yeni Türkiye Yayınları C.2, s. 661-662

²¹² L.N Gumilov, "Eski Türkler" Birleşik Yayınları İstanbul 1999, s. 76

²¹³ Mario Grignaschi, Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler 8. Türk Tarihi kong. Ankara 1972

536'da Utrigurlar tarafından desteklenen Türkler (Utrigur Bulgarları'nın Kuban boylarında kaldıkları zaman Kafkasların kuzeyinde yaşayan Alanlar ile sıkı temaslarda buldukları ve bunların bazı kültür tesirlerine maruz kalmış olmaları mümkündür. Bulgarlardan bazı zümrelerin Kafkaslarda da kaldığı anlaşılıyor; belki bugünkü Balkarlar, Bulgarların halefleridir.) Bospor'u zaptederek "Böylece Rumlara karşı savaş açtıklarını" göstermişlerdir. Türklerin hücumu burada durmadı ve Kırım'a yöneldilerse de, görünüşe göre oradan da yer değiştirdiler²¹⁴.

Daha sonra Batı Kafkasya üzerinden Bizans'ı vurmaya denerler ama orda da Kafkas sıradağlarının Kuzey sınırında yer alan Eğirisi Hükümdarlığının karşı çıkışıyla yüz yüze geldiler. Kafkasların içlerine giremeyen Türkler 80'li yılların başında pek çok ganimet ve köleyle geri döndüler. Ama bu arada Derebent'e kadar olan Dağıstan ve diğer Kuzey Kafkas eteklerine iyice yerleşmiş oldularsa da, Bizans'a karşı oluşturdukları tehdit azaldı²¹⁵.

Bumin Kağan ülkenin batı kısımlarının idaresini kardeşi İstemi'ye vermişti. İstemi'de yabgu ünvanıyla 552-876 yılların arasında devletin batı kanadını doğuda ki Büyük Kağan'a bağlı olarak idare etti. Doğu Türkistan'ın doğu ucunda bulunan Hami şehriden, Karadeniz'e kadar uzanan geniş saha İstemi Yabgu'nun idaresinde idi.

İstemi Yabgu, ağabeyi Bumin ve onun oğullarının doğuda devletin sınırlarını genişlettiği sırada, batı bölgelerinde büyük çapta fütühat hareketine girişmişti. Önce Altay Dağlarının batısından başlayarak Hazar Denizi'ne kadar uzanan sahada dağınık vaziyette yaşayan Töles ve Onogur boylarını itaati altına aldı. Soğudluların yaşadığı bilinen Batı Türkistan şehirlerinin çoğunun İstemi Yabgu'nun eline geçmesiyle Çin'den Akdeniz'e ulaşan İpek yoluna Göktürkler hakim oldular. Meşhur İpek yolu ve bu yolda ticaret yapan Soğdlular İstemi Yabgu'nun eline geçmiştir. Batıda askeri harekete devam eden İstemi, sınırlarını Hazar Denizi'ne kadar ulaştırdı.

---

²¹⁴ Gumilöv, Eski Türkler, Birleşik Yayınları İstanbul 1999 s. 79

²¹⁵ Gumilöv, Eski Türkler, s. 79

576'da İstemi Han ölünce Kara Çurin Hakanlığın sınırlarını batıda genişleterek Tarduş-Han ünvanını aldı ve bunu daha uzaklara doğru yürüyüşler takip etti. Kırım ve Kafkasya'da hayat sürüp Bizans ve Ergisi (Laziki) hükümdarlığına karşı olan kabileler onun hakimiyetine boyun eğerek savaşlarda öncü rolü oynadılar²¹⁶.

“Kayser Heraklius Tarihi” adlı kitabında Sebeos 603 yılında “Kuşanlara” karşı İran başkumandanı olan Bagratuni'nin faaliyetleri üzerinde durur. Sebeosun Kuşanlar dediği grup Göktürlere tabi olan Eftalitlerdir. Bagratuni tarafından yenilen Eftalitler Büyük Kağandan yardım isterler. Kağan'ın idaresinde ki Türk ordusu Rey be İsfahan'a kadar ilerler. Ancak ordusunu birden bire geri çağırtmıştır.

Hazarlar Soğodyan civarında oturan Yabgu Kağan'a tabii idi. Kağan, Tiflis'i zaptettikten sonra, oğlu Şad'a Gürcistan ve Arran'ı işgal vazifesini devretti. Arranda haraç ve rüsumlar almak için büyük kağan adeta bir Türk idaresi kurdu. 629 yılının yazında Türkler Ermenistan'a hücum ettiler. Burada önemli olan şey Soğodyana'yı ihtiva eden bir Göktürk devletinin ilk defa olarak İdil ve Kafkasya göçmenlerini teşkilatlandırıp henüz VII. yy başlarında bir idare vermiş olmasıdır²¹⁷.

Tarduş Han döneminde 576'dan 583'e kadar Bizanslılarla sürekli savaşmıştır. Fakat bu savaş aktif katılımdan çok, hakanlığın batı ucundaki prensliğin başında bulunan amcazadesi Böri Han'ı desteklemek şeklinde devam etmiştir.

Türk-Bizans savaşları hakanlık içinde dahili didişmelerin başlama tarihi 584'e kadar devam eder. Kırım'da başarısızlığa uğrayan Türkler Kafkaslarla yetinmek zorunda kalırlar²¹⁸.

---

²¹⁶ Gumilöv, Eski Türkler, Birleşik Yayınları İstanbul 1999s. 132

²¹⁷ Mario Grinaschi, “Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler”, 8. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1972

²¹⁸ Gumilöv, Eski Türkler, Birleşik Yayınları İstanbul 1999,s. 136

582 yılında hakanlığın doğu kanadı ile ilgisini kesen Tardu, her iki tarafı kendi idaresinde birleştirmek için gayret sarf ediyordu. 600 yılında Tardu kağan batıda büyük başarılar kazanmış, Hotan bölgesini Hakanlığına bağlamış, Anuşirvan'ın oğlu olup, Gök Türk prensesinden doğan “Türkzade” diye anılan Ormuzd IV (579-590) zamanında, Bizans-Sasani savaşlarında, İran işlerine müdahale etmişti. Bir Türk başbuğu (Hazar Yabgusu) Derbend'i kuşatırken, diğer Gök Türk ordusu Heran, Badgis havalisine girmişti. Tardu kısa bir süre içinde olsa, her iki Türk kağanlığını kendi idaresi altında birleştirmişti. Tardu'nun sahnedan çekilmesinden sonra, Memlekette isyancıların sayısı arttı. Torunu T'ong Yabgu (Yabgu Kağan) devrinde huzur sağlandı. Bu zamanda Orhon, Tola ırmakları ile Aral gölü Kafkaslar arasına yayılmış bulunan bir Türk boyu Tölesleri kendine bağlamış, İranlıları mağlup etmişti²¹⁹.

626 yılında Batı Türk Hakanlığı Derbent'i geçip Kafkasları işgal ettiler. İmparator Herakliusun yardımıyla Tiflis'i kuşattılar ancak başarılı olamadılar²²⁰.

628 kışında Cabgu han yeniden TransKafkasya'ya saldırıp Tiflis surlarına dayandı. Kısa bir kuşatmadan sonra askerlerine hücum emri verdi. Tiflis'i yağmaladıktan sonra Cabgu han evine döndü. Oğlu Böri-Şad'ı en cesur kumandanlarının refakatinde Agvan'ın fethine gönderdi. 628 yılında Agvan da Batı hakanlığına ilhak oldu. 630 yılında da Çarpan Tarhan isminde ki komutan Ermenistan'ı işgal etti²²¹.

630 senesi Gök-Türk tarihinin karanlık yılıdır. Doğu hakanlığı bu sene Çin'e boyun eğmişti. Batı Kağanlığı da aynı akıbete uğradı²²².

---

²¹⁹ İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Boğaziçi yay., İstanbul 1995, s. 103

²²⁰ Gumilöv, age, s. 247

²²¹ Gumilöv, Eski Türkler, Birleşik Yayınları İstanbul 1999, s. 252

²²² İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Boğaziçi yay., İstanbul 1995, s. 103

Bulgarlar

Devlet teşkilatı düzeninde ki ilk Bulgar birliğin de Onogurların çoğunluk oldukları anlaşılmaktadır. Bunlar VI. yy dan itibaren Bizans, Ermeni ve Süryani kaynaklarında Kuzey Kafkasya'da gösterilmişlerdir. Ogurlar, Hunlar ve daha başka unsurlardan oluşan geniş bir topluluk olan Bulgarlar hakkında bilgi veren ilk yazılı belde 480 tarihlidir. Ayrıca, kaynaklarda Hun ve Bulgar olarak geçen Kuturgurlar ile Uturgurlardan da bahsedilir.

Adları pek çok boyun genel adı olarak geçen Bulgarlar, Kuzey Kafkas bozkırlarından Balkanlar'a kadar olan bölgede yaşamışlar, Kuturgurlar ise Don ile Dnyeper ırmakları arasında ki bölgede tutunmuşlardı. Bunların doğusunda ise, onların hasımı olan Uturgurlar Azak denizi'ne doğru yayılırlardı.

Onogurların ilk dönemleri hakkında ayrıntılı bilgi sahibi değiliz. Batıya göçlerinin başladığı yer, Kuzeyde ki Kazak bozkırları olmalıdır.

Bir depremde yıkılan şehirleri Bakath'ın Soğodca olan adı ve bağlantıları, Orta Asya ile ilişkileri olduğunu gösterir. Bunlar 460'lar dan sonra Kuzey Kafkasya bozkırların ile Kuban ırmağı yakınında birikmişlerdi. Göçebe oldukları halde, tarım bölgeleri vardı. Ticaretle özellikle samur derisi ticaretiyle uğraşırlardı ki, bu da, onların orman bölgesinde ki halklarla bağları olduğunu gösterir²²³.

Devletin kurucusu, başbuğ Kurt (Kourt) adında ki hükümdar sülalesine mensup idi. O. Piritsak'a göre bu hanedan Mo-tun (M.Ö. 209-174) dan beri Hun Tanhu'ları yetiştiren ünlü Tuku ailesidir.

Kurt'un dağınık ogur kabile birliklerini birleştirerek siyasi teşkilat meydana getirdiği ülkesine "Büyük Bulgarya" deniyordu. Fakat devlet uzun sürmedi; Hazar hakanlığının baskısıyla parçalandı. Çoğunluğu Otuz-Ogur olan bir kütle kuzeye çekildi. Kurt'un oğullarından Bat-Bayan,

Hazarlara tabi olarak, Macar'ların ve on-ogur Bulgarların başında Kafkasya'da ki yurttta kaldı. Balkarların halefi olduğu sanılıyor. Bat-Bayan'ın küçük kardeşi Asparuh kalabalık Bulgar kütleleri ile Tuna'ya yöneldi. Balkanlara geçti (668) ve elverişli toprakları zaptederek yeni Bulgar devletini kurdu²²⁴.

Attila'nın ölümünden sonra İmparatorluğun dağıtılması üzerine küçük oğlu İrnek, kendisine bağlı Hunlarla birlikte Karadeniz'in Kuzey bölgesine çekildi. Marguart'a göre Tuna nehri ağzı ile Dnyester nehri arasındaki bölgede hüküm süren İrnek 454 yılında küçük İskitya'ya gider, fakat orada kalamaz. Dengizik'in 469'da ölümünden sonra Hun birliklerinin liderliğini yapmıştı²²⁵. Bu arada Karadeniz'in kuzeyindeki bozkır alanlara çekilen Hunlar 463 dolaylarında oraya gelen Onogur, Ogur ve Şaragur halklarıyla karıştılar²²⁶.

Marguart'ın teorisine göre İrnek Doğu İmparatorluğu'nun hükümdarı olmalıdır. Onun birinci görüşüne göre, Zlatorski ve Detscheff, İrnek'in Tuna ağzının kuzey doğusuna yerleştiğini, ikinci görüşe göre ise yine Detscheff; İrnek'in Dengizik'in ölümünden sonra Tuna ağzından Kafkasya'ya kadar uzanan ve içinde Bulgarların hüküm sürdüğü büyük bir Doğu Hun İmparatorluğu vücuda getirdiğini söyler. Aslında bu görüşlerin esası şudur; Attila'nın küçük oğlu İrnek, Hun imparatorluğu'nun dağıtılmasından sonra doğuya çekilmiş ve orada Bulgar unsurlarının bulunduğu büyük bir devlet kurmuştur²²⁷.

Pontus boylarında ki steplerde yaşayan İrnek ve bazı Hun grupları buradan ayrılarak, Bizans İmparatorluğundan toprak rica ettiler. Ogur Türkleri ile aralarında sadece Don nehri'nin kalması üzerine aceleyle sınırların müdafaası karşılığında Tuna boyuna yerleştiler. Bu gelişmeler

---

²²³ Deni Sinor, Erken İç Asya Tarihi, s. 348

²²⁴ İbrahim Kafesoğlu, "Türk Milli Kültürü", Boğaziçi yay., İstanbul 1995, s. 190, Omeljan Pritsak, "Güneydoğu-Avrupanın Türk Göçebeleri", Türkler, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002

²²⁵ Ali Ahmetbeyoğlu, "Avrupa Hun İmparatorluğu", TTK Ankara, 2001, s. 123

²²⁶ Prof. Dr. İstvan Zimonyı, "Bulgarlar ve Ogurlar" Genel Türk Tarihi, Yeni Türkiye Yayınları s. 204.

karşısında Dengizik Bizans'a karşı savaş açtı ve 469 yılında harp meydanında öldü. Bunun üzerine İrnek, kendisine tabi Alanlarla birlikte 466 yılından itibaren Kuzey Dobruca'ya Bizans'ın tebası olarak yerleşti. İrnek 'in daha sonra ki siyasi faaliyetleri ve bağlı kitlelerin doğuya doğru çekildiğinden bahsetmektedir ki, bunun neticesinde kuzey-batı Karadeniz kıyılarında daha önce doğu Avrupa'ya göç etmiş olan Ogur Türkleriyle karışarak tarihte Bulgar diye bilinen Türk devletini oluşturmuşlardır²²⁸.

Ogurlar

Ogurlar, Batı Sibiry ve Kazak bozkırlarında yaşamaktaydılar. Ogur topraklarının M.Ö. 463 dolaylarında Sabirlerce istila edilmesi, bu kabilelerin bir çoğunu Batı Sibiry'dan Güney Rusya bozkırlarına getirdi. Diğerleri ise orada kaldılar. Yaklaşık 650-670 yıllarında Pontus bozkırlarında ki Ogur Bulgar devletinin çöküşüyle, bunların sayıları arttı. VII. yy sonlarında Hazarlara yenilmeleri üzerine Bulgarların Orta İdil'e çekilmeleri, genel olarak İdil Bulgaryası'nın tarihinin ilk sayfaları sayılmakla birlikte, bu süreç çok daha karmaşıktı²²⁹.

Ogurlar, Don-Yukarı Dinyeper arasında yaşayan Akatir Hunları'na saldırdıktan sonra Bizansın müttefiki sıfatıyla İranlılara karşı savaştılar ve bugün ki Gürcistan ile Ermeni topraklarını tahrip ettiler. Bunlardan Oturgur (Utigur=30 Ogur) adıyla bir Ogur grubu Kafkasya'da kaldı. Don ile Kuban nehirleri arasında On-Ogur, Don ve Dnyeper arasına Kutigur (9 Ogur) lar yerleşti. Ayrıca Bittugur (5 Ogur), Utingur (6 Ogur) lar, Saragur (Sarı-Ak Ogur) lar da mevcuttu. Ogur Türkleri miladın ilk yıllarında Orta Volga ve Kama çevresinde oturmakta idiler. M. S. II. yy da Volga ve Ural nehirleri çevresinde görünmektedirler. M. S. III-IV. yy dan itibaren Ogurlar artık Kafkasya'da görünmektedirler.

---

²²⁷ Ali Ahmetbeyoğlu, "Avrupa Hun İmparatorluğu", TTK Ankara, 2001s. 123

²²⁸ Ali Ahmetbeyoğlu, s. 125

²²⁹ Denis Sinor, Erken İç Asya Tarihi, s. 276

463 yılında Avar hücumu ortaya yeni bir durum çıkmıştır. Avarlar Volga-Ural nehirleri arasında yaşayan Sabir ülkesini ele geçirince, Sabirler Ogurlar üzerine hücum ettiler. Don-Volga ağzı ile Kafkasya arasında ki bölge de bulunan Ogurlar, Sabirler'in hücumu neticesiyle batıya doğru göç ettiler²³⁰.

İdil Bulgarları

İdil ve Kama nehirlerinin birleştiği sahada, daha VII. yüzyıl sonlarında kurulan bir devletti. Türk menşeli bir kavim olup, VII. yy da Hazarların tazyiki ile Don boyundan Kama mansabına gelmişler, yerleşik hayata geçtikleri gibi, İdil Nehri'nin büyük ticaret vasıtası olması sebebiyle, erkenden bir tüccar kavim olmuşlardı²³¹. Ayrıca Türk-Kıpçak unsurları ile birleşerek bugün ki "Kazan Türkleri" diye bilinen bir kavmi de meydana getirmişlerdir²³².

Macarlar

Kökenlerinde Ugor bir halk olan Macarlar, Batı Sibirya ormanlı bozkır bölgesine göçmüşlerdir. Tobol ve İşim ırmakları boyuna yerleşmişler, en çok da Ogur halklarla temas etmişler ve onlarla etkileşim sonucu bozkır göçebelerine dönüşmüşlerdir. Bu kabileler, Daha sonra M. S. 463'te Ogur göçüne kapılarak güneye, Kuzey Kafkasya-Pontus bozkırlarına yada daha özgül olarak söylemek gerekirse Kuban Irmağı Bozkırı'na gitmişlerdir²³³. Macarlar bu bölgelerde Onogurlar, Sabirler, Göktürkler ve Götürk-Hazarlarla temas içinde ve daha doğrusu onların siyasi vesayetinde bulunmuşlardır²³⁴.

²³⁰ Ali Ahmetbeyoğlu ,Avrupa Hun İmparatorluğu, TTK Ankara, 2001s. 126

²³¹ A.N. Kurat, Karadenizin Kuzeyinde ..... Ankara, 1992, İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü

²³² Z.V.Togan, Türk İli Türkistan Tarihi, İstanbul 1981, s. 371

²³³ Denis Sinor, Erken İç Asya Tarihi, s. 328-329

²³⁴ Peter B. Golden, Türk Halkları Tarihine Giriş, Karam Yayıncılık, Ankara 2002, s. 215

Batı Türk İmparatorluğu ve onun ardılı olan Hazar Kağanlığıyla ilişkilerinin bir yansıması olarak, Batı ve Doğu kaynaklarında onlara Türk adı da yakıştırılmıştır. İçinde bir takım Türk kabileleri yada Türk adları taşıyan kabileler de bulunan Macar kabileler birliği, Kuban bozkırlarından Pontus bozkırlarına doğru ilerledi. Biri 889 diğer 895 yılında olan Peçenek saldırılarıyla, her iki bölgeden de çıkarıldılar. Saldırıların sonuncusu onları bugünkü Macaristan'a sürüp getirdi²³⁵. Macarlar göçebe dünyası ile bağları korumuşlardır ve zaman zaman, bozkırlarda ki düşmanlarından kaçan Peçenek, Oğuz ve Kuman-Kıpçak topluluklarını kabul etmişlerdir²³⁶.

Kaynaklar Hazar hakanlığını Macar devletinin gerçek kurucusu olarak göstermişlerdir. Macarlar Ural dağlarının ormanlık yamaçlarında ki eski yurtlarından bozkır çizgisine inerek, burada ki Ogur Türkleri ile uzun bir müddet birlikte yaşamışlardır. M. 463'ler de Sabarlar'ın batıya göç hareketleri baskısı dolayısıyla Macarların kalabalık kısmı Ogurlarla birlikte Kuzey Kafkaslar'a, Kuban nehri dolaylarına gelmişlerdir.

Sabarlar'ın Kafkasya'yı işgalleri sırasında "Sabar" diye, daha sonra (Gök-Türk hakimiyeti Kırım'a kadar uzanınca ve sonra Hazar hakimiyeti dolayısıyla) "Türk" diye anılan Macarlar, 400 yıl kadar Türklerle bir arada yaşamının neticesi olarak, bozkır kültürünün derin tesiri altında Türk Kültür unsurlarını benimsemişler, ona göre teşkilatlanmışlardır²³⁷.

Hazar Kağanlığı

Altay'dan Don'a kadar bütün bozkır kabilelerini Kurt başlı tuğları altında toplayan Türkler, kervan yolunu felce uğratan baş düşmanları İranlılar'ın hakimiyetinde bulunan TransKafkasya'yı ele geçirmek için çetin savaşlar verdiler. Türkler'le birlikte Azerbaycan ve Gürcistan'ı yağmalamaya giden Hazarlar büyük çapta ganimetlerle geri döndüler. Türk hakanlığı, Tang

---

²³⁵ Erken İç Asya Tarihi, s. 328-329

²³⁶ P. B. Golden, s. 217

İmparatorluğunun darbeleriyle yıkılınca, serbest kalan Hazarlar kendi devletlerini kurdularsa da başlarında yine Aşina hanedanından hakanlar bulunmuştur²³⁸.

Batı Göktürk Kağanları, kimileri uzun süredir Karadeniz-Hazar bozkırlarında bulunan ve kimileri de buraya Göktürklerce veya onların faaliyetlerinin sebep olduğu göçlerle getirilen boylardan güçlü bir birliğe biçim vermişlerdir. Ancak VII. yy ortalarına doğru Batı Avrasyada ki Göktürk gücü yıkılışa geçti. Doğuya doğru çekildi. Arkasından gelen iki varis devlet bıraktı; Hazar ve Bulgar kağanlıkları. Bu iki göçebe siyasi yapı kısa süre sonra Karadeniz bozkır bölgesinde hakimiyet için mücadeleye girmişlerdir. 670'lerin sonlarına doğru bundan Hazarlar muzaffer çıkmıştır²³⁹.

Mesudi'ye göre, Hazar ismi Türkçe Sabir tesmiye olunan bir kavmin İranlılar tarafından kullanılan ismidir²⁴⁰.

558'de artık kurulmuş olan ve Büyük Göktürk devletinin batı kolu şeklini aldığı, Hazar hakan sülalesinin Göktürkler ile aynı asıldan geldiği, kendilerine bu münasebetle Hazar isminin verildiği gibi Türk de denildiği Tarihi bir hakikattir.

VII. ve X. yy da güçlü teşkilatı, ticari faaliyeti, dini hoşgörüsü ve iktisadi refahı sayesinde Kafkasya ile Karadeniz'in kuzey düzlüklerinde İdil'den (Volga) Dinyeper (Özi) Çolmana (Kama) ve Kiyef'e kadar uzanan sahada siyasi istikrar sağlayan Hazar hakanlığı doğu Avrupa tarihinde büyük rol oynayan ve düzenli bir devlet kuran ilk Türk kavimidir²⁴¹.

Hazarların Türk olup, Orta Asyadan geldikleri muhakkaktır. Hazarların bir müddet Hun devletine tabi zümreler arasında olmuş olmaları da ihtimal dahilindedir. Nitekim IV. yy ın ikinci

---

²³⁷ İ. Kafesoğlu, "Türk Milli Kültürü", Boğaziçi yay., İstanbul 1995, s. 164

²³⁸ L.N Gumilöv, "Hazar Çevresinde Bin Yıl" Birleşik Yayınları İstanbul, 2000, s. 208

²³⁹ P.B. Golden, "Türk Halkları Tarihine Giriş", Karam Yayıncılık, Ankara 2002, s. 192

²⁴⁰ Z.V.Togan, "Hazarlar" İ.A s. 397-398

²⁴¹ Yrd.Doç.Dr Mualla Uydu Yücel, "Hazar Hakanlığı" G.T.T Yeni Türkiye Yayınları C.1, s. 149

yarısında, Hunların hakim buldukları Güney Rusya bozkırları ile Kuzey Kafkasya ve Azak denizi arasındaki topraklar, V. yy da doğudan gelen Türk-Ogur kavimlerinin hakimiyeti altına girmiştir. Ogur kavimlerinin bu sahaya girmeleri ise 500 yıllık Hun hakimiyetinin sonunu hazırlamıştır. Bu Ogur kavimleri idili geçerek Karadenizlin kıyısı boyunca ilerlemişler ve Hunların oradaki arazilerini ellerine geçirip kuban nehri ile azak denizi arasındaki araziye yerleşmişlerdir. Miladi 460 sıralarında gobi çölü civarında oturan Juan-Juan'ların hücumu, Tiyenşan ile İli ırmağı bölgesinde oturan Sabirleri yerlerinden uzaklaştırmıştır, batı yönünde ilerleyen Sabirlerde bu bölgede yaşayan Ogur kavimlerinin bir kısmını ülkelerinden çıkarmışlardır²⁴².

Sabirler çok geçmeden daha da batıya ilerlemek zorunda kalarak, Ogurların arkalarından 506 yılında Kafkasya'nın kuzeyine yerleşmişlerdir. Sabirlerin, 558 yılında bu bölgeyi ele geçirerek Avar istilasına kadar Kafkasya'da hüküm sürdüklerini görüyoruz. Avarların bu topraklardaki hakimiyetlerine ise Göktürkler son vermişlerdir. Batı Göktürk ordularının 576 da Kafkasya'ya doğru yöneldiklerini öğrenen Avarlar bu bölgeyi terk etmişler, böylece Don-İdil ve Kafkas dağları arasındaki arazi Göktürklerin hakimiyeti altına girmiştir. Bu sırada Ogurların bir kısmı da kendi istekleriyle Göktüklere tabi olmuşlardır. Ancak Göktürklerin iç savaşlarla meşgul olmaları bu bölgeden kısa bir sürede olsa uzaklaşmalarına sebep olmuş ve ancak VII. yy ın başında yeniden Kafkasya'ya dönebilmişlerdir.

Göktürklerin batıdaki en uç kanadını meydana getiren Hazarlar ise, Sabirlerin bir devamı olarak tarih sahnesine çıkmışlar ve bundan sonra Hazar denizi ile Karadeniz arasında dağınık bir halde yaşayan ve aslen Sabir olan Semender ve Belencer adlı iki Hazar boyu ile Hakanlık topraklarında yaşayan diğer Saragur ve Onagur gibi bütün Türk kavimlerini kendi bünyelerinde

---

²⁴² Z.V.Togan, Hazarlar, İ.A, s. 397-398

eritmişlerdir. Ayrıca bu bölge doğudan batıya doğru gelişen büyük göç hareketlerinin yolu üzerinde bulunduğundan Hun, Oğur, Fin-Uğor ve Avarlardan kalan kütlelerde hayatlarını devam ettirmişlerdir²⁴³.

Hazarların Orta Asyadan çıkarak Hazar denizi ile Karadeniz arasındaki bölgeye yani idil boyuna ne zaman geldikleri kesin olarak bilinmemektedir. Ancak Hazarların ülkeleri önceleri Terek havalisinde iken, sonraları ağırlık merkezini aşağı idil boyu teşkil etmiştir. Burası İdil, Yayık, Don ve Kuban gibi 4 büyük nehrin havzasında bulunmakla beraber, devrin en önemli ticaret yollarının da kavşağında yer alıyordu. Kuzey Kafkasya'da bulunan geçitlerden en önemli ikisi Daryal Kapısı ile Derbent (bab'ül-ebvab) kapısıdır. Burası Avrasyalı barbarlara karşı büyük Çin Seddi veya bir hudud rolü oynamıştır. Kafkaslardaki yerleşik güç İran idi Kafkaslarda aynı zamanda, Bizans'ta dahil Roma ile İran arasında hakimiyet mücadelesi arenasıydı İstanbul imparatoru Herakliyus Sasanilere karşı bir müttefik arıyordu. Bu önder şüphesiz, 615 yılında Çin imparatorunu ezen Göktürklerin büyük kağanı Sihih-pi idi Göktürk-Bizans ittifakı, 626 yılında Sihih-pi'nin halefi, batı kağanı Tung Yabgu'nun en küçük oğlu olan şad ünvanlı yeğenini batıya gönderdi.

Tung Yabgu, 628 de Kuzey Kafkasya'ya geldi ve İranlıları yendikten sonra Orta Asya'ya döndü. Şad, kaynaklarda hazar kağanları olarak geçen kağanlar sülalesinin kurucusu oldu²⁴⁴.

Hazarların tarih sahnesine çıkışları kaynakların ifadesi ile kesin olarak M. S. II. yy ın sonlarına doğru olmuştur. M. S. 198 yılında Hazarlar Barsilialarla birlikte Ermenistan'a saldırmışlardır.

---

²⁴³ Mualla Yücel, "Hazar Hakanlığı" G.T.T Yeni Türkiye Yayınları C.1, s. 150

²⁴⁴ Prof.Dr.Omeljan Pritsak, "Güneydoğu-Avrupanın Türk Göçebeleri" Türkler, Yeni Türkiye Yayınları C.2, s. 509-522

Hazarlar, 5. yy da yani Attila'nın 434 yılında Hun imparatoru olması üzerine bir süre Hunlara tabi olmak zorunda kalmışlardır. Ancak Attilanın ölümünden sonra dağılan Hun imparatorluğundan ayrılan Hazarlar yeniden Sasani topraklarına saldırmaya başlamışlardır. Nitekim hazarlar 457 yılında Kafkasya'daki sasani savunmasını kırarak Kür ve Aras ülkesini ele geçirmişler, İberya, Gürcistan ve Ermenistan'ın içlerine kadar ilerlemişlerdir. Hazarlar ile Sasaniler arasında savaşlar sürekli devam etmiştir. Özellikle Sasani hükümdarı Kubad (448-531) dönemide Hazarlara karşı Derbent ve Kafkasya'daki geçitlerde bir dizi kaleler inşa ettirilmiştir. V. yy da ortaya çıkan Avarlarda bir süre Hazarların hakimiyetleri altına alınmışlardır²⁴⁵.

558 yılından sonraki yıllarda Kafkasların hakimi ve Sasanilerle savaşan bir kavim olarak bilinen Hazarlar, 576 yılında Kırım'daki Kerç kalesinin Göktürklerin eline geçmesiyle bu devletin sınırlarını Karadeniz'e kadar ulaştırmışlardır.

Hazarlar yine VII. yy da Batı Göktürk hakanının idaresiyle Sasanilere karşı Bizansa yardım etmişlerdir. Hazarların derbendi geçerek Gürcistana girip Tiflisi Karadeniz sahillerinde bulunan ve başkenti Sasani-Avar muhasarasına alınmış olan Bizans İmparatoru Herakleios, Tiflis önlerine gelerek Hazar Hükümdarı ile vardığı antlaşma sonucunda sağladığı 40 bin atlının desteği sayesinde İran içlerine kadar yürümeye muvaffak olmuştur. Hazar komutanı Çorpan Tarhan, Aras nehrine kadar bütün kuzey Azerbaycan'ı ele geçirerek bazı Ermeni kitlelerini itaat altına almıştır. Bu arada başkent Belencerden başka Güney Kafkasya'da kabale şehri kurulmuştur. 628 yılında kış mevsiminin başlaması yüzünden o yıl alınamayan Tiflis, ancak 629 yılında Hazar Kumandanı Çorpan Tarhan'ın başarı ile yürüttüğü hareket neticesinde Hazar yabgusu tarafından zapt edilmiştir.

---

²⁴⁵ Mualla Yücel, "Hazar Hakanlığı" G.T.T Yeni Türkiye Yayınları C.1, s. 150

Bu sırada Hazarlar henüz müstakil bir devlet değillerdi; fakat Göktürk devletinin 582 yılında batı ve doğu Göktürk devleti diye ikiye ayrılmasından ve daha sonrada Batı Göktürk devletinin yıkılmasından sonra, kendi başlarına bağımsız bir hanlık olarak tarih sahnesine çıkmışlardır²⁴⁶.

Hazarlar, 630 dolaylarında, sınır bölgelerindeki Batı Türkleri ortadan silinmeye yüz tuttuğu sırada, gitgide belirginleşen bir kimlikle ortaya çıkarlar.

En yakın komşuları ve başlıca rakipleri, yeni oluşan Onogur-Bulgar devleti idi. Aralarında çıkan savaş, 670'de Magna Bulgaryanın dağıtılmasına kadar sürmüştür. Hazarlarla Bulgarlar arasında savaş sürerken yeni bir tehdit belirmiştir; Araplar 642 den sonra ve Transkafkasyada gerçekleştirdikleri fütühatın ardından, Hazarların hakimiyetindeki Belencer'e akınlar düzenlemişlerdir²⁴⁷.

Bu dönem hem İslamiyetin hem de Hazarların hızla yayıldığı bir dönem olduğundan; bu dönemde Hazarlarla İslam orduları sık sık karşılaşmaya başlamışlardır²⁴⁸. Zaman zaman silah bırakmalarla kesilen, uzatmalı ve 737 yılına kadar süren bir Arap-Hazar savaşına yol açmıştır²⁴⁹.

Hız. Osman zamanında (651-652) İslam orduları Hazar topraklarına girip, derbendi aşarak Hazarların bu sıralardaki başkentleri olan Belencer'e kadar ilerlemiş, ancak Hazarlar tarafından geri püskürtülmüşlerdir²⁵⁰.

Arap istilası devrinde, Hazarlar arasında İslamiyet yayıldı. IX. yy.ın başında Musevilik devletin resmi dini oluncaya kadar, Hazarlar özellikle Hristiyanlık ile Musevilik arasında

---

²⁴⁶ Mualla Uydu Yücel, "Hazar Hakanlığı" G.T.T Yeni Türkiye Yayınları C.1 s. 151, İbrahim Kafesoğlu, "Türk Milli Kültürü", Boğaziçi yay., İstanbul 1995age, s. 158

²⁴⁷ Erken İç Asya Tarihi, s. 356-357

²⁴⁸ Mualla Uydu Yücel, "Hazar Hakanlığı", G.T.T, Yeni Türkiye Yayınları, C.1, s. 152

²⁴⁹ Erken İç Asya Tarihi, s. 356-357

²⁵⁰ İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Boğaziçi yay., İstanbul 1995, s. 159

sallandı. Hazarlar, Göktürklerin bir kolu olduğu için, Hazarların Sasanilerle ilişkisi hasmane ve Bizansla dosthane olmuştur. 627 de İran-Bizans savaşında Hazarlar Bizansın müttefiki idiler.

Anuşirvan zamanında derbende kadar ilerleyen Sasani nüfusu bu savaşlar sonunda kırılarak, Hazarlar Arasa kadar bütün Kuzey Azerbaycan'ı ele geçirdiler²⁵¹.

Esas merkezleri Dağıstan'da "Koy Su" üzerinde bugün Anderay denilen mevkide olduğu anlaşılan Belencer şehrinde olduğu halde, güney Kafkasya idare merkezleri Kabale şehri idi. Belazuri, bu şehri "Hazar şehri" olarak zikreder.

Ağaçeri ve Sabirler daha V. yy dan beri Güney Kafkasya ve Azerbaycan bölgesini ele geçirdikleri için, kendilerine halef olan Hazarlara 7. yy da buralarda kuvvetli bir idare kurmak mümkün olmamıştır.

Hazarların Güney Kafkasya ve Azerbaycan'da hakimiyeti ve aralarında Hristiyanlığın yayılması VIII. asır başında genişleyen Arap istilası ile sona ermiştir²⁵². Emevilerin ünlü kumandanı Mesleme B. Abd'il-Melik derbendi (714) zaptetti. Kendisinin İstanbul'a yürümek üzere Kafkaslardan ayrılmasından sonra, Hazar taarruzu karşısında Arap kuvvetleri geri çekildi²⁵³.

Ancak Araplar, 721-723 te Azerbaycan'ın işgalini tamamladıktan sonra Hazarların ülkelerine saldırdılar ve merkezleri berenceri işgal ettiler. Hazar hakanı idil nehri kenarında bulunan Arap kaynaklarda ismi ak-kale geçen şehre taşındı diğer ismi Etil veya Atıl'dır²⁵⁴.

---

²⁵¹ Z.V.Togan, "Hazarlar" İ.A, 397-398

²⁵² Z.V.Togan, "Hazarlar" İ.A 398

²⁵³ İ.Kafesoğlu, "Türk Milli Kültürü", Boğaziçi yay., İstanbul 1995, s. 159

²⁵⁴Z.V Togan, agm, s. 398

730'a kadar ki karşılıklı akınlar sonucunda Araplar tekrar Azerbaycan'a gerilediler. Emevi orduları 731 de Süleyman B. Haşimin idaresinde ve 732 de Ermeniye umumi valisi olan Marvan B. Muhammedin kumandasında yine Belencer'e kadar giderek, tahribat yaptılar ve debende Arap muhafız kuvvetleri yerleştirdiler. Marvan, etile doğru büyük ve tehlikeli bir sefer yaptı. Hazarların Dağıstan'daki 2. büyük şehri olan semender. Hedef olmak üzere, ordusunun bir kısmı derbent yolu ile, fakat büyük bir kısmı bizzat kendi idaresinde, daryal geçidi yolu ile, hareket edip Hazarlara ansızın saldırdı. Hazarlar burada karşı koyamadılar. Bütün ordusu ile, etil şehrine doğru yürüdü Marvan ve Hazar hakanını orada muhasara etti. Marvan buralardaki hazarlardan 20 bin aileyi esir edip, derbent tarafına gönderdi. Tarhan'ın kendisini ele geçirerek öldürdü. Hazar hakanı Arap hakimiyetini ve İslamiyeti kabul ederek, barış yapmaya mecbur kaldı²⁵⁵. Ancak Arap tehlikesi kalkar kalkmaz hakan İslamiyeti inkar yoluna gitmiştir. Savaşlar VIII. yy a kadar sürmüştür ancak hep aynı şiddeti korumamıştır²⁵⁶. Abbasilerin iktidara gelmesiyle mücadele hızını kaybetti. 760 lardan sonra hazarlar Tiflis'i tekrar ele geçirip ermeni bölgesine girdiler²⁵⁷.

---

²⁵⁵ Togan, "Hazarlar" İ.A.,s. 399-402

²⁵⁶ Erken İç Asya Tarihi, s. 356 - 357

²⁵⁷ İbrahim Kafesoğlu, "Türk Milli Kültürü", Boğaziçi yay., İstanbul 1995 s. 159

İslam hilafet imparatorluğunun en kuvvetli devrelerinde Arap ordularına karşı gösterilen bu çetin mukavemet hazar devletinin kudretini bir kere daha ortaya koyar. VIII-IX. yy da hakanlık, İslam müelliflerinin ifadelerinden de anlaşıldığı üzere, Çin ve Bizans ile denk ayarda olmak üzere, doğu Avrupa'nın en büyük siyasi teşekkülü durumunda idi. Sınırları bilhassa batı ve kuzey yönünde genişlemiş, kuzey Kafkaslarda "Serir ülkesi", Avarlar, Alanlar, On-Ogurlar ve Kafkasların dağlı kavimleri, Kırım'da Gotlar, İtil Bulgarları, Volga civarında Fin-Ugor Burtaslar ve başka çeşitli Fin Kolları, Desna Irmağı ile Orta Dnyeper çevresindeki Slav kütlelerinden Radimiçler, Vyatiçler, Polianlar, kuban havalisindeki Macarlar ve Kiyef ile dolayları hakanlığın idaresine girmişlerdir²⁵⁸. Her kavimden belli şartlara göre "vergi" alındığı anlaşılıyor. Hazar kağanlığının siyasi sınırları Yayık-Cim (Emba)'den başlayarak Dnyeper'e (Özü) kadar uzanmış ve dolayısıyla iki büyük ticaret yolunun üzerindeki çok geniş bir sahayı işgal etmiştir²⁵⁹.

IX. yy.ın ortalarına kadar genişlemesini sürdüren Hazar imparatorluğu çok geniş topraklara yayılmış bir devlet olarak bir çok milleti hakimiyeti altına almıştır. Ticarete önem verip, askeri disiplinden uzaklaşan hazarlar, önce doğudan gelen Türk kabilelerinin saldırıları ile karşı karşıya kalmışlar, daha sonra idareleri altına almış oldukları bir çok milletin isyan etmeleriyle de zor durumda kalmışlardır. Nitekim, IX. yy ortalarına doğru doğudan gelen Kuman-Kıpçaklar, uzlarla birleşerek hazarlara saldırmaya başladılar.

---

²⁵⁸ A.N Kurat, s. 32, Kafesoğlu, s. 160, Mualla uydu Yücel, s. 152-153

²⁵⁹ A.N. Kurat, "Karadenizin Kuzeyinde ....." Ankara 1972, s. 32

Hazar Hakanlığı'nın düşüşünde dıştan gelen hücumların en önemlisi doğudan gelen Peçenek saldırılarıdır. 889'dan önce Yayık (Ural) nehri çevresinde oturan Peçenekler, Hazar devleti topraklarına akın ederek sarkmışlardır²⁶⁰. Aşağı Sir Derya çevresinde ki muhtelif Türk kavimlerinin göç hareketleri ve mücadelelerinin tepkileri Hazar Hakanlığında da kendisini göstermekte gecikmemiştir²⁶¹.

Aşağı İdil bölgesinde ki Hazar Hakanlığı, bir taraftan Ruslardan ve diğer taraftan gayr-i müslim ve müslim Oğuzlar (Selçuklular) ile Kıpçaklar tarafından yediği darbeler neticesinde çöktü²⁶². Yıkıldıktan sonra Hazarların bir kısmı, 965'ten sonra Kırım'a; diğer bir kısmı da Hazar Denizi ile Kafkaslar arasında kalan bölgeye çekilerek varlıklarını bir müddet daha burada devam ettirmişlerdir.

Bu bölgeye daha sonra Peçenek, Oğuz ve Kıpçaklar gelip yerleşmişlerdir²⁶³.

Hazarlar, zayıfladıktan sonra Harezmi'ye bağımlı bir şekilde varolmayı sürdürdüler. Öte ki Hazar bölgeleri ise çevredeki Müslüman hükümdarlarının eline geçti. Kaynaklar Hazarların küçük bir devlet halinde Azak ve Kırım tarafında ikamet ettiklerinden de bahsetmektedir.

1064'te, 3000 kadar Hazar ailesi, Kuzey Kafkasya'da ki Kahtan'a yerleştirilir. Buralar, bugünkü Türk Kumukların yaşadıkları yerler olmalıdır.

---

²⁶⁰ Laszlo Rasgonyi, Tarihte Türklük, TKAE yay, Ankara 1993, s. 133

²⁶¹ Mualla Uydu Yücel, agm, s. 160-162.

²⁶² Togan, Hazarlar, İ.A, s. 399-402

²⁶³ Mualla Uydu Yücel, "Hazar Hakanlığı" G.T.T Yeni Türkiye Yayınları C.1, s. 160-162

1079 ve 1083'te, Tamatarhan'da Hazarların yaşadığı ve bunların yerel bir siyasal güçleri olduğunu öğreniyoruz²⁶⁴. Ayrıca bir kısım Hazarlar da XII. yy'ın sonlarına kadar Dağıtan ve özellikle Derbend çevresinde yaşamışlardır. Bundan başka, Rusların hizmetinde ki bazı Hazarlardan söz edilir²⁶⁵.

Hazarlardan bize kadar ulaşan tek hatıra "Hazar Denizi'nin" adıdır²⁶⁶.

VIII-X. yy.da Terek ve İdil nehirleri üzerinde inkişafını gördüğümüz Hazar Şehirleri, VI. yy da başlayan Türk şehir hayatının devamı olmuştur. Mukaddesi, diğer şehirlerden başka Bığındı ve Fisuy isminde Hazar şehirlerini zikreder. Semender, Belencer ve Saksın'ın yerleri malum ise de, başkent olan Etil'in yeri, tam olarak tayin edilmemiştir.

İbn Havkal, eserinde hükümetin bulunduğu batı kısmına Etil, büyük tüccarların, Müslümanların ve pazarların bulunduğu doğu kısmına da Hazaran adı veriliyor demiştir²⁶⁷.

Avarlar

Gürcü Kaynakları, Bizans İmparatoru I. Justinian'ın (527-565) devrinde doğudan gelen Türkmen boyları ile birlikte Avarların gelişini ve onların Hazar Denizi'nden Karadeniz'e kadar olan bütün araziye zapt ettiklerini kaydeder²⁶⁸.

---

²⁶⁴ Erken İç Asya Tarihi, s. 362

²⁶⁵ Erken İç Asya Tarihi, s. 362

²⁶⁶ Mualla Uydu Yücel, "Hazar Hakanlığı" G.T.T Yeni Türkiye Yayınları C.1 ,s. 162

²⁶⁷ Togan, "Hazarlar", s. 403

²⁶⁸ Dr. Seva A. Süleymanova "Kafkasya ve Avarlar", Türkler, Yeni Türkiye Yayınları C.2, s. 674-687

Hunlardan sonra Karadeniz'in kuzeyi, Balkanlar ve Pannonya'da hakim olan kavim Avarlar'dır. Avarlar da "Orta Asya'lı bir kavim olup", İdil'in batısına gelişleri, 552 tarihinde Gök Türk kağanlığının yükselişi ile bağlantılıdır. 535'lerden sonra, Aşina sülalesinden gelen Bumin ve biraderi İstemi'nin idaresinde ayaklanan Türk boyları, 552'lerde Juan-Juan (Avar)ların hakimiyeti altından çıkararak, bir "Gök-Türk Kağanlığı" kurmaya muvaffak olmuş ve Avarları batı istikametinde çekilmeye zorlamışlardır. Batıya doğru kaçanlar, yalnız hakiki Avarlar olmayıp, onlara tabi bazı zümreler de olsa gerektir²⁶⁹.

558 yılında Kuzey Kafkasya'da Avarlar boy göstermeye başladılar. Kafkasya'ya göç eden, Çin kaynaklarındaki Juan-Juanlar, Bizans kaynaklarında Avarlar olarak geçerler²⁷⁰.

Bizans Tarihçisi Theophylakt Simokattes (7. yy.ın 2. çeyreği) Avarlar hakkında "Hakiki Avar" ve "Sahte Avar" diye bir ayırım yapılmıştır. Bu kayıt üzerinde ki incelemelerde varılan sonuçlara göre, "Sahte Avar" denilen kütle, aslında Batı Türkistan-Kuzey Kafkasya arası ve Don-Til (Volga) nehirleri dolaylarındaki Ogur boylarına komşu olarak yaşayan ve Bizans kaynaklarında "Avar" adı ile anılan Var ve Hunlar'dır, Y'li Türk lehçesi konuşan bu iki Türk grubu önce 350 yılını takiben, bağı oldukları Juan-Juan idaresini terk edip, batıya yönelip, Türkistan-Afganistan-Kuzey Hindistan'da Ak Hun devletinin kuruluşuna katılan sonra da, Juan-Juanların 458-489 yılında Tabgaç orduları karşısında ki yenilgileri üzerine yine Moğolstanda ki yabancı hakimiyetinden koparak, Hazar-Aral kuzeyi sahasına gelen Var ve Hun adlı Türk kabileler birliği idiler²⁷¹.

Avrupalı Avarların, ilk olarak tarihin odağı haline gelmeleri, İstemi'nin batıya doğru ilerlemesinin bir sonucudur. Bu aşama, 554 yada 555'te İstemi'nin Aral gölüne ulaşması ve Eftalitlerle uzun süren bir mücadeleye başlaması olarak saptanabilir. Bu Türk baskısı İpek

---

²⁶⁹ AN.K urat, "Karadenizin Kuzeyinde ....." Ankara 1972, s. 24

yolunun merkezi kısımlarının kontrolü için ekonomik mücadelenin bir parçası olarak görülmüştür. 557’de öncelikle Eftalitleri yıkmak niyetiyle İstemi han, Sasani şahı Anuşirvan (531-579) ile ittifak yaptı. Eftalitlerin son direnişi 567 civarında sona erince takriben 20. 000 kişi (Eftalit) Orta Asya’yı terk etmiş ve Kafkaslar ile Karadeniz steplerinden geçerek, Avrupa tarihinde ki Avarlar olarak yer almak üzere Güneydoğu Avrupa’ya gelmişlerdir. Daha sonra Attila Hunlarının önderlik ettiği büyük kabile birliğinin bir parçası olmuşlardır²⁷².

Bizans kaynaklarında Kafkasların kuzeyi ve Hazar denizi çevrelerinde, Sabirlerden bahsedilmiştir; bu defa 558 yılında Sabirler’in Avarlar tarafından baskıya uğradıkları kaydedilmiş ve bir daha Sabirler’in adı zikredilmez olmuştur²⁷³. Avarlar tarafından baskıya uğrayan Sabirlerin bir kısmı Azerbaycan’a özellikle kuzeydoğu bölgesine çekilerek burada yerleşirler. Sabirlerin Azerbaycan’a çekilmeleri onların daha önce bu topraklarda yaşamış olmalarıyla ilgiliydi. Günümüzde Azerbaycan’ın kuzeydoğu bölgesinde ki bazı toponimler bir zamanlar Sabirlerin bu bölgede yaşamış olduklarını ispat etmektedir²⁷⁴. 560-565 yıllarında olaylar münasebetiyle Avarlar’ın adı sık sık geçmeğe başlamıştır.

Bizans Tarihçilerinden Theophylakt Simokattes de, İdil boyuna gelen Avarlar’ın hakiki Avar olmayıp, “sahte” Avar olduklarını yazmıştır. Halbuki başka bir kaynakta Sabirleri yerinden çıkaran Avarlar’ın “Hakiki Avarlar” olduklarını belirtmiştir. Şu halde iki cins Avar zümresi faaliyette bulunmuştu; biri Juan-Juan denilen Avarlar, diğeri de Sahte Avarlar. Bu ikinci zümrenin hakiki Avarların batısında yaşamış olan bir kavim olduğu anlaşılıyor.

---

²⁷⁰ Doç. Dr. Tarık Dostıyev, “Kafkasya’da Hunlar”, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002 s. 924

²⁷¹ İbrahim Kafesoğlu, “Türk Milli Kültürü”, Boğaziçi yay., İstanbul 1995, s. 152

²⁷² Prof. Dr. Emil Hersak, “Avarlar: Etnik Yaradılış Tarihlerine Bir Bakış” Türkler, Yeni Türkiye yay., c.2, s. 643

²⁷³ A.N. Kurat, Karadenizin Kuzeyinde Türk Kavimleri , T.T.K Ankara 1972, s. 24

²⁷⁴ Doç. Dr. Tarık Dostıyev, agm. “Kafkasya’da Hunlar”, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002 s. 924

552 de Gök Türklerin baskısı altında ya Juan-Juan (Hakiki Avarlar) veya “Sahte Avarlar” Talas boyundan kalarak İdil boyuna ve oradan da Kuzey Kafkasya ve Don boyuna gelmişti²⁷⁵.

Avarlar, Kuzey Kafkaslar’da ilk önce Alanlar’la temasa girdiler. Daha sonra Avarların Bizans İmparatorluğu ile dostça münasebetlere girişmek istemesi üzerine, İmparator Justinian Avarlar’ın İstanbul’a elçi göndermelerini kabul etti. 558 yılında Kandik adlı bir Avar elçisi İstanbul’a geldi. Bizans’a ait Balkan vilayetlerinin Kutrigur Bulgarları tarafından saldırılara uğradığından, Bizanslılar Avarlardan istifadeye karar verdiler. Bu suretle 558 yılında Avarlar ile Bizans arasında anlaşma hasıl olmuş ve dostça münasebetler tesis edilmiştir. Avarlar’ın saldırıları sonucu, Don ve Kuban arasında bulunan Utigur (Bulgar) ların daha kuzeye gittikleri anlaşılıyor. Don nehrinin batı tarafına geçen Avarlar’ın buralarda ki “Onogur” ve “Kutigur” (Bulgarlarını) hakimiyetleri altına aldıkları anlaşılıyor. Bu suretle Karadeniz’in kuzey sahası çok kısa bir zamanda Avarlar’ın eline geçmiş bulunuyordu. Batıya doğru ilerleyen Avarlar’ın çok geçmeden Tuna sahillerine kadar ilerledikleri görülüyor²⁷⁶.

Ayrıca Gürcü kaynaklarında, Justinian’ın Avarları Kafkasya geçitlerinde ve Hunzak’ta yerleştirdiği kaydedilir. Justinian’ın Avarları Gürcistan’da yerleştirmesinin nedeni siyasi durumla ilgilidir. Bu devirde Bizans ve İran aslında Gürcistan’da üstünlük için mücadele ediyorlardı²⁷⁷.

560 yıllarından itibaren Avarların başında Bayan Han bulunuyordu. Bayan Han’ın sevk ve idaresinde Avarlar, Orta Avrupa ve Balkanlar’da geniş fütühata giriştiler. Han 562 de Bizans imparatoruna elçi göndererek Avarlar’ın Bizans arazisinde yerleşmelerini istemişti. Ancak bu reddedildi. 565 de İmparator Justinian’ın ölümü üzerine, Avarlar hemen harekete geçerek, Pannonya istikametinde ilerlediler. 568’de Pannonya ve çevresi tamamıyla Avarların hakimiyeti altına girmiş ve Bayan kağan Orta Avrupa’da en kudretli devlet haline gelen Avar Kağanlığı’nın

---

²⁷⁵ AN.Kurat, Karadenizin Kuzeyinde Türk Kavimleri , TTK Ankara 1972, s. 24

²⁷⁶ A.N.Kurat, Karadenizin Kuzeyinde Türk Kavimleri , T.T.K Ankara 1972, s. 26-27

başına geçmiştir. Avarların bu faaliyetine karşı Gök Türk'ler taarruza geçmişler ve Don nehrinin batısında, Azak Denizi çevresi ve Kuzey Kafkaslar'dan ilerleyerek Gök-Türk kağanlığının sınırlarını Kırım'a kadar uzatmışlardır. Bu suretle Karadeniz'in kuzey sahasının doğu kısımları Göktürkler ve Batı kısımlarını da bir müddet için Avarların hakimiyeti altında kalmıştır.

Avarların baskısı VII yy başları Bizans İmparatorluğu üzerine yöneltilmiş ve Trakya'ya kadar Bizans ülkesi Avarların istilasına uğramıştır. Doğuda ise Gök Türklerin yardımını temin etmek suretiyle İmparatorluk çöküntüden kurtarılmıştır²⁷⁸.

Bu devirde, Bizans-Göktürk koalisyonuna karşı İran-Avar birlikteliği vardı. Göktürklerin, Avrupa ve Doğuyu birleştiren ticaret yolunu kontrol altına almak istedikleri görülmektedir. Avarları yenerek Sogd'a gitme imkanına sahiplerdi²⁷⁹.

Daha sonra ki devirlerde Avarlar, Farslarla 626 da İstanbul'u kuşattılar. Heraklios'un 622-626 da Kafkasya'ya yaptığı akınında görülüyor ki, Kafkasya da ki, Avarlar da ciddi bir mukavemet göstermişlerdir.

Avarlar, Kafkasya ve Altayı birleştiren yollarda muhtelif devirlerin, muhtelif medeniyetlerin ve halkların birikimini toplayarak onu bazı Asya, Avrupa ve Kafkasya halklarına aktardılar. Hatta çeşitli Asya halkları ile karıştırdıkları ve Uygur, Kırgız ve Kıpçak gibi boyların oluşmasına da iştirak ettikleri söylenir.

Kıpçaklar

Orta-Asya bozkırları ile bunun tabii bir devamı olan güneydoğu Avrupa bozkırları tarihin kaydettiği en eski devirden beri, Türklerin yaşadığı bir saha olmuştur. Burası muhtelif Türk kavimlerinin göç ve kaynaşmalarına sahne olduğu gibi, burada birçok Türk devletleri de kurulmuş ve Türk Kültür merkezleri meydana gelmiştir. IV. yüzyılın ortalarında Hunların bir kısmı, Alanların yurdunu işgal ederek, Hazar denizine geldiler ve İmparatorluğun merkezi buraya nakledildi.

---

²⁷⁷ Dr.Sevda A. Süleymanova, "Kafkasya ve Avarlar", Türkler, Yeni Türkiye yay., c.2 s. 674-687

²⁷⁸ AN. Kurat, age, s. 28

Attila (434-453)'nin kurduğu imparatorluk, bozkırın bulunduğu sahayı çok aşmıştır. VI. yy ortalarında bunları takip eden Avarlarda Orta Asya'ya kadar ilerleyerek Hunların yerini almışlardır. VIII. yüzyılda Avarların yerini Kurum Han'ın idaresinde birleşmiş olan Ogur kavimlerinin Bulgar birliği almıştır. Bir müddet Gök Türk devletine dahil bulunan bu sahanın daha çok ticaret yollarının birleştiği Don-İdil-Kafkas müsellesinde Hazarlar hakim olmuşlardır.

Bölgede bundan sonrada birçok Türk kavmi kendini çekmiştir. Bunlar burada bir devlet kuramamışlar ve daha çok kavmi esaslara göre birleşmiş olan birlikler halinde kalmışlardır. Bunlardan biri de evvelce Göktürk devletine dahil bulunan Peçenekler olup, yayık nehri havzasında oturuyorlardı ve Hazarlara hücumlarda bulunuyorlardı. Hazarlar, daha doğuda bulunan Oğuzlarla anlaşarak, 889'da Peçenekleri hezimete uğratmışlardır. Buna müteakip, Peçeneklerin büyük bir kısmı batıya doğru göç etmişlerdir.

Batıya doğru hareket eden Oğuzları takip eden Kumanlar-Kıpçaklar içlerinde muhtelif kavimlere mensup unsurlar bulunan bir kavmi birlik teşkil etmekte idiler. V-VII. yy da Uygur devletine dahil olmuş ve daha sonra ayrı bir teşekkül haline gelmişti. 1017'de Karahıtayların tazyiki ile batıya doğru göç eden Kumanlar 1050'de artık doğu Avrupa'ya gelmişlerdi²⁸⁰.

Kıpçak kelimesinin VIII. yy dan itibaren Türkler ve İslami tarih ve Coğrafya edebiyatında, Kuman kelimesinin de 1055'den itibaren eski Rus metinlerinde geçmeye başlamıştır²⁸¹.

A. Nimet Kurat, Kıpçakların Asyadaki ilk vatanlarından batıya doğru hareketlerini 916 tarihinde Kuzey Çin'de teşekkül eden Kıtay Devleti'nin ortaya çıkmasına bağlamaktadır. Ona göre; gittikçe büyüyen Kıtaylar bazı Türk kavimlerini batıya doğru itmiştir. Bunlar arasında Kıpçaklarda vardı. X. yy da İrtiş boyunda yaşayan büyük bir Türk boyu olan Kimeklerle Kıpçak-

---

²⁷⁹ Sevda Asüleymanova, "Kafkasya ve Avarlar", Türkler, Yeni Türkiye yay., c.2 s. 674

²⁸⁰ Reşit Rahmeti Arat, "Kıpçaklar", İ.A, s. 713

²⁸¹ Doç. Dr. Ahmet Gökbel, "Kıpçaklar ve Kumanlar" Genel Türk Tarihi, Yeni Türkiye Yay., C.2,s. 264-265

Kumanlar arasında taşımış oldukları isimlerden başka bir fark olmadığını belirtti. Kıpçakların Avrupa'ya giden kısmı da Kumanlar adı ile anılmıştır.

IX ve X. yy da İrtiş ve Ural arasında Kimek adlı bir Türk Kavmi yaşamıştır. Bunlar Kumanlardır. Bunların bir oymağı Kıpçak idi. X. yy dan başlayarak Kıpçak ismi yavaş yavaş bütün Kimeklere ad oldu. Kıtay devleti'nin kuruluşu bozkır halklarını harekete geçirdi. Kıpçaklar bu yolla güney ve batıya ulaştılar. Orta Ural ile Don-Dnyeper arasında ki geniş bir cephede vukua geldi. Kendi önlerindeki Oğuzları kovalayıp takip etmeleri yaklaşık Otuz sene devam etti²⁸².

Kıpçaklar, VIII. yy dan başlayarak IX ve XI. yy da tamamen tarih sahnesinde görünmüşlerdir. VI. yy da Bulgarlar, Macarları Karadeniz'in Kuzeyinden kovan Sabir Türklerini, Kök itibariyle Kıpçaklara dayanarak Kıpçakların ortaya çıkışını V ve VI. yy'a kadar geriye çekenler olduğu gibi, bu kavmin daha I. yy'dan itibaren Kafkasya dağlarının kuzeyinde yer alan stepler ülkesinde oturduğunu ve bu bölgeye de "Kumanya" denildiğini iddia edenlerde vardır²⁸³.

Kıpçakların, IX. yy'ın ortalarından itibaren Kiev Rus sınır boylarında zuhurundan Moğol istilasına kadar süren yaklaşık iki yüzyıllık bir süre Avrasya step bölgesine hükmettiği anlaşılıyor. Toprakları uçsuz bucaksız, batıda Tuna'dan doğuda Çin sınırlarına ve güneyde Müslüman Orta Asya'ya kadar uzanmıştır²⁸⁴. Bu kavim birliği Orta ve yeni çağın çeşitli Türk halklarının teşkilatında önemli roller üstlendiği gibi, etrafında bulunan Macaristan, Bulgaristan, Bizans, Rus, Gürcistan, Harezmşahlar devletleriyle sıkı siyasi iktisadi ve içtimai ilişkilere girmiş ve bu yerleşik toplumlar üzerinde büyük tesirler yapmıştır.

---

²⁸²Rasonyi, Tarihte Türklük, s,139-140, Rasonyi, Türk Devletlerinin Batıdaki Varisleri, s. 32-33

²⁸³ Ahmet Gökbel, "Kıpçaklar ve Kumanlar" Genel Türk Tarihi, Yeni Türkiye Yay., C.2, s. 267

Deşt-i Kıpçakta yaşayan bir kısım boyları Kıpçaklaştırmıştır. İslami kaynaklar, Kıpçakların oturduğu bölge'nin batı kanadına "Deşt-i Kıpçak" derlerdi.

Bu kavim Türk tarihinde önemli bir yer tutmasına rağmen büyük bir boy birliği olarak hiçbir zaman, belirli bir merkez etrafında toplanıp güçlü bir siyasi birlik meydana getirmemiş ve bağımsız bir Kıpçak devleti kuramamışlardır. Bunun en önemli nedeni Kıpçakların koyu göçebe olmaları ve göçebelik gelenek ve usullerini titizlikle korumalarıdır²⁸⁵.

Kıpçakların İdil istikametindeki ilerleyişi, geniş bir cephe üzerinde olduğu muhakkaktır. Kıpçakların bir kısmı İrtiş boyundan Uralları aşarak Kama-İdil sahasına sokulmuştur ve böylelikle İdil Bulgarları ile karşılaşmağa başlamışlardır. Orta İdil boyunun Kıpçaklaşması bu suretle başlamış olmalıdır. Kıpçakların diğer zümreleri Aşağı İdil boyuna girmiş ve Hazarların bir etnik unsur olarak ortadan kalkmasında, başlıca amil olmuşlardır. Kıpçaklar, Peçenekler ve Uzlardan boşalan yerleri işgalle Kuzey Kafkaslara, Kuban boyuna ve Aşağı Don boyuna ve Oradan da Dnyeper (Özü) istikametine girmişlerdir²⁸⁶. Kıpçakların Hazarlar ile münasebetleri daha çok Hazarların çöküş dönemlerinden biri sayılan Hazarlara karşı Bizans'ın politikasını değiştirerek cephe alması X. yy'ın 2. yarısından itibaren bu devletin iyice zayıflayıp çökmeye başlamasına neden olmuştur²⁸⁷.

Hazar Devleti yıkıldıktan sonra o bölgeye, Oğuz ve Peçeneklerin yanı sıra büyük ölçüde Kıpçak Türkleri yerleşmiştir. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Kıpçakların Yayık nehri'nin batısında İdil istikametinde ilerleyişi en geç XI. yy başlarına rastlar ve bu hareket çok geniş bir cephe üzerinde yapılmıştır. Hazarların, ortadan kalkmasında başlıca etken olan Kıpçaklar bu bölgede yaklaşık 2 yüzyıl hüküm sürmüşlerdir.

---

²⁸⁴ Omeljan Pritsak, "Güneydoğu- Avrupa'nın Türk Göçleri" Türkler, Yeni Türkiye, Ankara 2002, s. 517

²⁸⁵ Gökbil, "Kıpçaklar ve Kumanlar" Genel Türk Tarihi, Yeni Türkiye Yay., C.2, s. 265-266

²⁸⁶ A.N. Kurat, Karadenizin Kuzeyinde Türk Kavimleri, T.T.K Ankara 1972, s. 72

²⁸⁷ Şaban Kuzgun, Hazar ve Karay Türkleri, Ankara, 1993, s. 65

Hazarların bağımsızlığını kaybetmesiyle, Hazar Devleti zamanında Aşağı Volga bölgesinde kurulan şehirler, Şehirlerin etrafında bulunana tarlalar birden bire kaybolmamıştı. İşte Güney Rusya'da yayılan Kıpçaklar böylece zengin bir miras üzerine konmuşlardı. Kazan şehrinde İran'a kadar olan ticareti ellerinde tutan Hazar tüccarlarından çok şey öğrenmişlerdir. Hazarlar sayesinde yavaş yavaş bu hayatı benimseyen Kıpçaklar, dil ve kültür bakımından Hazarların Kıpçaklaşmasına neden olmuşlardır²⁸⁸. Ancak Kıpçaklar bu bölgeye hakim olunca onların arasında Hazarların hemen erimedikleri, bölgede belli bir süre ikinci derecede hakim unsur olarak varlıklarını sürdürdükleri görülmektedir²⁸⁹.

---

²⁸⁸ Bahaddin Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, 2. baskı Ankara,1984, s. 291

²⁸⁹ Gökbel, ,“Kıpçaklar ve Kumanlar”Genel Türk Tarihi, Yeni Türkiye Yay., C.2, s. 267

Kumanların, Kuban boylarında bulunan kısmı zamanla Kafkaslarda ki kavimlerle de temasa geçmiştir. Kumanlardan bir zümre başbuğları Atrak'ın kumandasında galiba Ruslar tarafından, bir yenilgiye uğradıktan sonra, Gürcü kralı'nın hizmetine girmiş ve bu suretle Maveray-ı Kafkaslarda Kumanların yerleşmesi başlamıştı. Doğu Anadolu'da ki Kıpçak zümreleri işte bu Kumanların bakiyesi olsa gerektir²⁹⁰. Gürcülerle irtibat kuran Kıpçaklar daha çok Don ve Kuban bölgelerinde bulunan kabilelerdir. Gürcü kralı Bagratlı David II (1088-1125), Selçuklu İmparatorluğu'nun en kudretli çağına tesadüf eden hükümdarlığının başlarında, Selçuklu baskısına karşı koyabilmek ve Abhaza ülkesini ve diğer Gürcü bölgelerini Selçuklulardan geri alabilmek için, Kıpçaklarla irtibata geçerek askeri destek arama yollarına başvurmuştur. 1109/1110'da Gürcü Kralı'nın ünlü Kıpçak kumandanı Atrak'ın kızı ile evlendiği ve ilişki kurmak istediği Kıpçaklarla Gürcüleri bu yolla yakınlaştırması üzerine 300 bini aşan kalabalık bir Kıpçak kitlesiyle Gürcistan'a gittiği zikrediliyor. Kral, Kayınpederi ve biraderlerini memleketin güzel bölgelerine yerleştirip onlardan 45 bin kişilik bir ordu kurarak askerlerini at, silah ve diğer malzemelerle donatmıştı. Kral David II, böylece Kıpçak-Gürcü ordusunun başında Azerbaycan'a, Karabağ'a, Şirvan'a ve Doğu Anadolu'ya akınlar yaparak Selçuklulara karşı önemli başarılar sağlamıştır. 1120'de Kral David II'nin oluşturduğu Kıpçak-Gürcü ordusu ile Gürcistan'da kışlayan Türkmenlere saldırmış ve onları kaçmaya mecbur etmiştir. Böylece yaklaşık 4 yüzyıl Müslüman Arap ve Türk fatihlerinin elinde kalan ilmi, dini ve hayır müesseseleri ile Türk-İslam medeniyeti merkezlerinden biri olan Tiflis'i 1121 veya 1122 de zapt ederek burayı Gürcü Karalığı'nın baş şehri yapmıştır²⁹¹.

---

²⁹⁰ A.N.Kurat, Karadenizin Kuzeyinde Türk Kavimleri , T.T.K Ankara 1972, s. 74

²⁹¹ Ahmet Gökbel, ,“Kıpçaklar ve Kumanlar”Genel Türk Tarihi, Yeni Türkiye Yay., C.2, s. 273

Kral David II. kazandığı zaferlerden sonra Karabağ ve Azerbaycan'a yönelmiş ve başında bulunduğu Kıpçak ordusu ile birlikte 1124 yılında İsipr ve Oltu'ya kadar ilerleyerek Şirvan şahları vergiye bağladı.

David II. Kafkas geçitlerini ele geçirmek üzere harekete geçmiş bulunuyordu. Ancak 1124 Temürkapı (Debent) kumandanı kendisine bağlı Kıpçaklar ile Kral David II'nin karşısına çıkmıştır. Böylece karşı karşıya gelen iki kıpçak ordusundan David II'nin emrinde bulunan Kıpçaklar, soydaşlarıyla savaşmak istemeyip isyan ettiler. David II. Geri çekilmek zorunda kaldı. Bu arada David II'in ölümünden sonra Kıpçak başbuğu Atrak'ın damadının daveti üzerine geldiği Gürcistan'dan tekrar kendi yurduna döndüğü anlaşılmaktadır. Ancak onunla birlikte gelen Kıpçaklardan büyük bir kısmının geri dönmeyerek orada kaldığı ve bugünkü Kür, Çoruh ve Çıldır gölü havalisinde yaşayan Türklerin atalarını teşkil ettiği anlaşılmaktadır.²⁹² Tamara devrinde Gürcü devleti, Kuzeyden Kıpçak başbuğunun kardeşi sevinç idaresinde yeni kütlelerin ülkeye gelmesiyle her yönden tarihinin en parlak çağını yaşadı.²⁹³

Bunun yanında Kumanların birçoğunun Kırım'da, Yerleşik hayata geçmekte olduğu ve hatta şehirlerde bile yaşadıkları bilinmektedir. Kırım sahillerinde Ceneviz ve Venedik ticaret faaliyeti başlamıştı ve dolayısıyla bu ticaretle Kumanlar'da ilgilenmekte idiler. Kumanların en çok Kırım'da yerleştikleri biliniyor. Don nehri'nin aşağısında Azak şehrinin de önemli bir ticaret yeri olmağa başlaması bu çevredeki Kuman-Kıpçaklara bir takım ekonomik imkanlar sağlamış oluyordu.

Cengiz Han, 1220-22 yıllarında Türkistan'ı zaptettiği zaman Kuman-Kıpçak illeri ile de ilgilenmişti. Nitekim 1223 yılı İlkbaharında Subutay ve Cebe Noyan adlı iki büyük kumandanın idaresinde iki tümen Moğol askeri Gürcistan üzerinden Kafkasları aşmış ve Kuman-Kıpçaklara

---

²⁹² Ahmet Gökbel, "KıpçakTürkleri" s. 57-58

²⁹³ İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 179-180

rastlamıştı. Ancak Moğollar ve Kıpçakların karşılaşması bu tarihten çok önce olmuştu. Türkistan seferinden önce Cengiz'in büyük oğlu Cuci'nin irtiş boyunda Kıpçaklarla savaştığı biliniyor.

Bu iki tümen Subutay ve Cebe Noyan'ın kuvvetleri Kafkaslarda Derbend geçidi çevresinde, Moğollarla Kıpçaklar'ın aynı soydan olduklarını, dolayısıyla Kıpçakların Alanlarla birleşmemeleri gerektiğini, Moğolların Kıpçaklara hiçbir şey yapmayacaklarını bildirmişler ve Kumanların başında duran Konçak oğlu Yuyde buna kanarak, Alanlardan ayrıldı, bunun üzerine Moğollar Alanlara saldırmış ve mağlup etmişlerdir. İleri hareketlerine devamla Kuban boyunda ki Kumanlar üzerine yürümüşlerdir. Konçak Oğlu Yuriy Moğollar tarafından yakalanıp öldürülmüştü. Bunun üzerine Kafkas eteklerinde ki Kuman boyları arasında büyük telaş baş gösterdi ve Moğollar onları Azak denizi kıyılarına doğru takip ettiler. Alanlar, Abazalar ve Çerkes zümreleri Moğollara boyun eğdi. Kuba boyunda ki Kuman-Kıpçaklardan birçoğu kaçarak Rus arazisine girdiler²⁹⁴. Böylece Kumanlar, Rusların Dnyeper nehri boyunca Karadeniz'e inmelerini kat'i olarak durdurmuşlar ve Deşt-i Kıpçak'ın bir Türk ülkesi olarak devam etmesini sağlamışlardır.

Kumanlardan bir çoğu Kuban boylarından ve Kafkas Dağları eteklerinden ta Dağıstan'a kadar sokulmuşlardı. Gürcistan'a ücretli kıtalar olarak gitmişlerdir; Dağıstan ve Terek ile Kuban çevrelerindeki Türk zümrelerinden birçoğunun, yukarıda da belirtildiği gibi işte bu Kıpçak boylarından kalmış olduğu da biliniyor. Bu suretle Kafkasların Türkleşmesinde Kuman-Kıpçaklar mühim rol oynamışlardır²⁹⁵.

Kıpçakların rehberliği altında büyük bir kavmi birlik meydana gelmiş olmakla beraber, tam bir siyasi birlik haline gelememiş olduklarını görüyoruz.

Orta Asya

---

²⁹⁴ Akdes Nimet Kurat, Karadenizin Kuzeyinde Türk Kavimleri , T.T.K Ankara 1972, s. 92

²⁹⁵ A.N.Kurat, s. 98

İdil-Yayık

Donets-Don

Aşağı Dnyeper

Tuna

Bölgelerine ayrıla bilen Kıpçak sahasında ki ayrı gruplar vakit-vakit müşterek hareket için birleşmişlerdir.

Kıpçak grupları, ayrı ayrı çok büyük hamleler yapabilecek güçte olmakla beraber, bir idare altında ve muayyen merkezler etrafında toplanamamışlardır.

Kıpçak hanlarından birinin merkezi bugünkü Sunak-Kurgan harabelerinin yerinde bulunan Suğnak idi. İgor destanı ve İpatius vakayinamesinden anlaşıldığına göre, Kıpçaklar muharebe ve yangın makinaları ile ağır maddeleri uzağa fırlatan aletlere sahip bulunuyorlardı ve maden işleme sanatında da hayli ilerlemişlerdi.

Bugün, Özbek ve Kırgızlarda birer büyük kabile ile Başkırt ve Nogaylarda ise daha küçük zümreler Kıpçak adını taşırlar.

Kıpçakların asıl dil ve edebiyatlarına ait mühim kaynaklardan birini Venedik'te S.t. Marcus kütüphanesinde muhafaza edilen Codex Cumanicus teşkil eder. Bu eserde bir taraftan Kıpçaklar ile ticari münasebetlerde kolaylık olmak üzere en zaruri dil bilgisini bir araya getirmek gibi, bir gaye gözetmiş olduğu halde, diğer taraftan Türkler arasında Hıristiyanlığı yaymak için çalışan misyonerlerin faaliyeti görülmektedir²⁹⁶.

---

²⁹⁶ R.R.Arat, "Kıpçaklar", İ.A., s. 715

IV. BÖLÜM

XI. YÜZYIL SONRASI KAFKASYA'DA TÜRK FÜTÜHATI

Selçuklulardan önce Kafkasya ya gelen çeşitli Türk boyları, Kafkasya'nın Türkleşmesinde üzerine düşen görevi layıkıyla yerine getirmişler. Türk kültürünün burada gelişmesine hizmet etmişlerdir. Biri güneyden, diğeri kuzeyden Volga ırmağı yolu ile, Kafkasya'ya doğru gelen bu çeşitli kültür akınlarının bugünkü Kafkasya Türklerinin hayatındaki tesiri, şüphesiz pek büyük olmuştur. Bunu onların yer adlarında, toplumsal hayatlarında, dil ve edebiyatlarında görmek mümkündür²⁹⁷.

Selçuklu hakimiyetinin başladığı sıralarda, Doğu Anadolu ve Azerbaycan'da Yönetimleri Bizans'a bağlanan Ermeni ve Gürcü halklar ile Müslüman Şirvanlılar (Derbent ve Hazar denizi kıyılarında), Şeddahoğulları (Nahçıvan ve Dübeyl ve Gence illerinde) ve Caferoğulları (Tiflis'te) Beylikleri bulunuyordu²⁹⁸.

Selçukluların Kafkasya seferleri ve bölgenin Türkler tarafından fethi, Türklerin batıya doğru yürüyüşlerinin en büyük hareket noktasını teşkil etmesi itibariyle oldukça önemlidir.

XI. yüzyıla girmeden çok önceleri göçebe Türklerin büyük kitleler halinde Horasan ve Azerbaycan bölgesinde kontrolü elinde tuttıkları, bölgelere gelen bu Türkmenlerin büyük bir kısmının İslam dünyası içersinden geldikleri bilinmektedir. Fetih ve gaza niyetiyle Bizans'a karşı aşağı Türkistan bölgesinden kitleler halinde Azerbaycan ve Doğu Anadolu bölgesine gelen bu Türkmenlerin Müslüman oldukları bilinmektedir. Bu Türkmenler Selçuklulara bağlı Türkmenler

---

²⁹⁷ Z.V. Togan, "Azerbaycan Tarihi Coğrafyası" Azerbaycan Yurt Bilgisi, sy-s s. 35

²⁹⁸ Bedirhan, "Selçuklular ve Kafkaslar", Konya 2000, s. 128

ile birlikte hareket ederek bölgenin Selçuklu Türkleri tarafından hızla fethedilmesinde önemli rol oynamışlardır.

Selçukluların Kafkasya'ya yöneldiği sıralarda orta idil ve aşağı idil boyu ile Karadeniz'in kuzeyi kuzey Kafkaslar ve aşağı tuna boyları da tamamıyla akraba Türk boylarının elinde idi. Bunların en mühim olanı da İdil Bulgarlarıydı. Ayrıca Batı Sibir'den başlayarak Kafkasların kuzeyi ve don boylarını 1030 yıllarında ele geçirmiş olan Kıpçaklarıda görüyoruz²⁹⁹.

Selçukluların Kafkasları fethi sırasında Bulgarlar, tarihinin en parlak devrini geçirmekte idi³⁰⁰. Ayrıca Kıpçaklarında bu bölgede bulunduğundan bahsetmiştik. Batı Sibir'den başlayarak Kafkasların kuzeyi ve don boyları 1030 yıllarında Kıpçak-Kumanların eline geçmiş, 1060'lı yıllardan sonrada bu kavim batı istikametinde yayılarak Kırım ve Özi boylarını işgal etmişler ve 1071'li yıllarda Aşağı Tuna'ya kadar yayılmışlardı. Müslüman Selçukluların Kafkasya bölgesinde geliştikleri fetih hareketleri sayesinde, kuzeyden Kafkasları aşarak Selçuklularla karşı karşıya gelen Kıpçaklar ve Hazarlar kendi ırkdaşları olan Türkmenlerden İslam dinini öğrenme imkanı bulmuşlardır. Zira ileri ki dönemlerde Kıpçakların Müslüman bir devlet (Altın Orda) kurduklarını görüyoruz³⁰¹.

IV.1. Selçukluların Kafkaslardaki İlk Faaliyetleri

Selçuklular, Türklerin İslam dünyasına hakim olmalarına ve yayılmalarına, İslam medeniyeti ve kavimleri tarihinde yeni bir devir açmalarına amil olan kavim ve hanedanın adıdır.

Selçukluların 24 Oğuz kabilesinden Kınık boyuna mensup bulunduğu kaynaklar birleşmekte ve bu hususta hiçbir tereddüt kalmamaktadır.

Selçuklu ailesinin mensup bulunduğu Kınık boyu sır ırmağı ve Aral-Hazar denizleri kıyılarına kadar uzanan geniş bir ülkede yurt olmuş, oğuzlar arasında ve sır suyu kavşağına yakın bir bölgede oturuyorlardı.

Selçuk'un Oğuz Yabgusu yanında Sü-Başı (ordu kumandanı) olarak bulunması bu Kınık boyu ve beyinin daha başlangıçta mühim bir mevkiye sahip olduğunu gösterir

---

²⁹⁹ Yaşar Bedirhan, s. 85, A.N Kurat, Karadenizin Kuzeyinde Türk Kavimler ve Devletleri, ank 1992, İ-Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, İstanbul 1984

³⁰⁰ A.N. Kurat, Karadenizin Kuzeyinde Türk Kavimleri , T.T.K Ankara ,s. 311

³⁰¹ A.Yu Yakubovskiy, Altın Orda ve Çöküşü, Kültür Bakanlığı Yayınları, 226. (çev H.Eren) Ankara 1976

Dukak'ın ölümü üzerine oğlu Selçuk'un genç yaşta sürbaşı olduğu, süratle kuvvet ve şöhret kazandığı söyleniyor onun Oğuz Yabgusu ile bozuşması ve ondan ayrılmasından bu artan kudreti rol oynamakta ve özellikle yabgunun hatununun tahriki belirtilmektedir. Bu durumda tehlikeyi gören Selçuk, kabilesi ve mahiyetiyle birlikte, gizlice yurdunu terk etmiştir³⁰².

Selçuk beyin ölümünden kısa bir süre sonra bütün Selçukluların Cend'den Maverâünnehre-Buhara civarına indiklerini görüyoruz. Evvelce ölmüş olan Mikail'in çocukları Tuğrul ve Çağrı'da bunların arasında bulunuyorlardı. Bunlar Maverâünnehir'de şahıslarına bağlı kuvvetler edinmeye başladılar ve kısa zamanda mühim bir kuvvete sahip oldular Maverâünnehir'de tamamıyla hakim olmak isteyen, Karahanlı Maverâünnehir hükümdarı İlek Nasr. Buharaya 20 fersah mesafede bulunan bu Selçuk oğullarının kuvvetlenmesinden endişe ediyordu. Onlarla bazen ittifak yolunu tutuyor, bazen de ihtilafa düşüyordu. Nihayet hükümdarlığının son yıllarında (1015-1016) onları Maverâünnehir'den çıkarmaya karar vererek büyük bir ordu hazırladı bunu duyan Tuğrul ve Çağrı beyler çekindiklerinden mahiyetleriyle birlikte İlek Han'ın memleketinden uzaklaşarak, Batı Karahanlı hükümdarı Buğra Han'ın ülkesine iltica ettiler ve kendisine bir elçi gönderdiler³⁰³.

Kendilerini görünüşte iyi karşılayan hükümdar esasen Selçukluların kendi memleketine gelmelerinden memnun değildi. İki şefi eline geçirip onlardan kurtulmak istiyordu. Buğra Han'ın, Tuğrul Beyi esir alması üzerine Çağrı Beyle yapılan savaşta Han'ın ordusu müthiş bir mağlubiyete uğradı.

Bundan sonra iki kardeş, Buğra Han'ın ülkesini terk edip, Semerkant tarafına doğru yola çıktılar, yersizlik sebebiyle mahiyetleri Türkmenler oldukça sıkıntı çekiyorlardı. Nihayet içinde buldukları şartları müzakere etmek için toplantı yaptılar ve Çağrı beyin teklifiyle şu karara vardılar: Çağrı bey, Rum gazasına gidecek; Tuğrul bey ise geçilmesi güç uzak çöllere çekilecekti. Kendilerini düşmandan korumak için, nitekim Çağrı bey 3000 kişilik bir kuvvetle Ermeniyeye gitmek üzere yola çıktı (1016). Çağrı bey, süratle horasanı baştan başa katetti. Uca varınca,

³⁰² Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, İstanbul 1999 s. 64-68

³⁰³ M.Altay Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi, TTK, Ankara 1989 s. 31

buralara daha evvel gelmiş olan Türkmenlerde kendisine katıldılar. O ilk önce Vasprakana Ermeni krallığına hücum etti ve yaptığı savaşlarda muvaffak oldu. Bir çok ganimetlerde elde ettikten sonra Şeddatoğulları devleti arazisine girdi. Oradan Gürcü arazisine geçti. Gürcü kralı, onunla savaş yapmaya bile cesaret edemedi ve arazisi oğuzların istilası altında kaldı. Son olarak Ani Ermeni krallığına giren Çağrı Bey ile muvaffakiyetsizliğe burada uğradı. Bundan sonradır ki geri dönmeye karar verdi³⁰⁴. Selçuklu Türklerinin Kafkasya bölgesinde bilinen ilk ciddi akını bir keşif mahiyetinde olmak üzere Çağrı Bey tarafından yapılmıştır ve bu seferi dolayısıyla da Türklerde Anadolu'ya ilk defa girmek şerefi de Çağrı Bey'e aittir.

İmparatorluk Devrinde Selçuklu Sultanlarının Kafkasya Faaliyetleri

1040 Dandanakan savaşından önce uzun süre devam eden Kafkasya'ya yönelik Türkmen akınları, Tuğrul beyin devleti kurmasından sonrada uzunca bir süre devam etmiştir. Bu akınlar önceleri başı bozuk çapul ve yağma akınları mahiyetinde olup, bölgede bulunan halkı epeyce tedirgin etmiş ve hatta bu hususta Abbasi halifesi tarafından Tuğrul Bey uyarılmıştır. Fakat bundan sonra düzenli Selçuklu orduları tarafından Kafkasya'nın fetih zamanı gelmişti. Dandanakan zaferini müteakip Büyük Selçuklu Devletinin kurulmasından hemen sonra kararlaştırılan fatih politikası gereği, batı yönündeki fetihleri yürütme görevini bizzat üstlenen Sultan Tuğrul, devletin başkentini Nişabur'dan Bağdat ve Kafkasya yollarının kesiştiği noktada bulunan Rey şehrine nakletti (1043). Böylece Selçukluların Kafkaslara yönelik düzenli seferleri ve dolayısıyla fetihleri başlayacaktır³⁰⁵.

Selçuklular, göçebe ve kalabalık sürüleriyle geçimlerini temin etmeye çalışan Türkmenleri, Abbasi halifeliğinin sınırları içersinde yer alan İran, Irak ve diğer İslam beldelerine yerleştirme imkanı bulamadıklarından; İslam şeriatine göre, Müslüman'ın mülkünü ve malını elinden alıp, kendi ırkından da olsa başkasına mal edemezlerdi. Ancak bu işi gerçekleştirmenin dini, ve milli tek yolu vardı: "Hıristiyan Bizans İmparatorluğuna bağlı ülkelerin fethi böylece, hem dini" gaza,

³⁰⁴ Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi, TTK, Ankara 1989 , s 32-33

³⁰⁵ Bedirhan, "Selçuklular ve Kafkasya" Konya 2000 s.125, C.Cahen, "Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi" s. 1382

cihad farızası” yerine getirilerek İslam dünyasında ve halifenin gözünde itibar kazanmış olacak, hem de soydaş ve yurtsuz kalmış olan, geçimi daralmış yüz binlerce Türkmen obalarına, yerleşebilecekleri ülke sağlanmış olacaktı.

Kafkasya ve Batı Memleketlerinin fethi görevini bizzat yeni başkent Rey’den yürütmeye başlayan sultan Tuğrul Bey, yanına aldığı genç ve dinamik Selçuklu şehzadelerini görevlendirerek kafasında oluşturduğu fetih politikalarını bir bir gerçekleştirme yoluna gitmiştir³⁰⁶. 1043 yılında Rey şehrine gelerek karargahını buraya kuran Tuğrul Bey, kendi yanına aldığı Selçuklu prenslerinin her birini bir bölgenin fethine gönderirken, amcası Aslan Yabgu’nun oğulları Kutalmış ve Resul Tekin ile Bizans müverrihlerinin Abu Mâlik diye kaydettikleri üç kardeşi de Hazar Denizi sahillerinde ki ülkelerin fethi için görevlendirmişti. Aynı zamanda diğer amca oğlu Hasan ile kendi kardeşi ve Horasan Hükümdarı Davud Çağrı Bey’in oğlu Yakuti’yi de Azerbaycan, Arran, Ermenistan, Ebher ve Zencan gibi bölgelerin fethi için görevlendirmişti³⁰⁷. Ancak, buraların hakiki sahipleri Selçuklu valileri olmuşlardır. Azerbaycan ve Arran’da ki Türkmen beylerinin çoğu dirlik sahibi idiler. Gürcüler ile yapılan savaflara daima katılıyorlardı. Azerbaycan’da ki Türkmenler özellikle Erdebil, Hoy, Urmiye ve Nahçıvan yörelerinde yaşıyorlardı. Herbirinin emrine vezir, divan erkanı ve muhtelif Türkmen boy ve oymakları verilmişti³⁰⁸.

Sırasıyla Tuğrul bey, Alp Arslan ve Melik-şah zamanlarında Türkistan’da Horosan, İran, Irak ve Azerbaycan istikametinde ilerleyen ve bir kısmı bu ülkelerde kalan Türkmen grupları Anadolu’ya sevk edilmişlerdir. Çağrı Bey’in 1018 de yaptığı keşif seferinden sonra Arslan Yabgu Oğuzları Sultan Mahmut ve Mes’üd’un takiplerine uğrayarak Anadolu ve Kafkasya’ya girmişler; 1028 de, türlü maceralar ile dolu, bir sefer ile ve pek çok kayıp vererek Azerbaycan’a,

---

³⁰⁶ Mükrimin Halil Yinanaç, Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, İstanbul , 1944,s. 45

³⁰⁷ Yinanaç, s. 45

Ermeni ve Bizans beldelerine ve Diyarbekir havalisine kadar yayılmışlardır. 1038'de de Selçuklular, Gazneliler ile uğraşırken Yabgular da Anadolu ya üçüncü bir akın daha yapmışlardır³⁰⁹.

Kaynaklara göre 1045 yılında Tuğrul bey tarafından Kafkasların fethi için görevlendirilen Kutalmış, Geylan ve Tarım kıtalarını itaat altına almış ve daha sonrada Aras Nehri'ni geçerek Bizans ve Ermeni müverrihlerinin Albania ve İberya dedikleri Arran, Gürcistan ve Ermenistan ülkelerine girmiş bulunuyordu. Azerbaycan bölgesinin fethine memur edilen diğer Selçuklu prensleri de Urmiye gölü kenarlarına geldiler daha önceleri bu bölgelere gelmiş ve bir çok faaliyetlerde bulunmuş olan Türkmen oymaklarının reisleri ile iş birliği yaptılar³¹⁰.

Arran bölgesi ve merkezi Gence'ye ilk zamanlarda Muhammet Tapar, oğulları Tuğrul ve Mes'ut meliklik etmişlerdir. Bunlardan sonra burası da Memlük asıllı valiler idare olunmuştur. Bu valiler aynı zamanda Azerbaycan'ın bir kısmını da idareleri altına almışlardı. Bunların geniş ve zengin bir bölgenin sahibi olmaları ve hudut valileri sıfatıyla, kalabalık orduları vardı. Karasungur, Çavlıcandar ve İl-deniz bu valilerin en tanınmışları idiler. İl-deniz ve oğulları, bilindiği üzere atabek sıfatı ile Selçuklu devletine hakim olmuşlardır.

1044 senesinde yeni gelen göçler ile çoğalan bu Türkmenler büyük bir kitle halinde şarka Anadolu'ya girdiler. Oğuzların bir kısmı da birbirlerini sıkıştırarak hazar sahillerinde Taberistana, bir kısmı da Kafkasya da Şirvana girdi bunlara karşı "Şirvan Şah" 1045 de pay-i tahtı Yezidiye şehrini yontma taştan surlar ile demir kapılar ile çevirdi.

Bizans'ın kudretli imparatoru Basile II. ise şark hudutlarını emniyete almak ve İslam ülkelerine doğru siyasetiyle küçük Ermeni krallık ve prensliklerini kaldırarak mühim bir Ermeni

---

³⁰⁸ Faruk Sümer, "Oğuzlar", TDAV, İstanbul , 1999, s. 153

³⁰⁹ Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, İstanbul 1999 , s. 119

³¹⁰ Yinanç ,Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, İstanbul , 1944 s. 45 Bedirhan,"Selçuklular ve Kafkasya" Konya 2000 s. 126-127

nüfusunu Orta Anadolu'ya ve Sivas'a nakletmiş; Bizans sınırlarını Azerbaycan ve Kafkasya'ya kadar uzatmıştı. Bu durum Selçuklular ile Bizanslıları komşu yapıyor ve karşılaştırıyordu³¹¹.

İmparator Konstantin Monomakhos Ani ve Dvine kadar ordu sevk etmişti buna karşılık Tuğrul bey Kutalmış'ı büyük bir orduyla Azerbaycan'a yolladı. Bu ordu 1046 da Gence önünde Bizans ordusunu mağlup etti. Sultan Tuğrul bey tarafından kardeşi Çağrı beyin oğlu Yakuti ile beraber Kafkasya bölgesinin fethine memur edilen Hasan Pasinler'in fethine girişerek güneye indi. Ancak burada Gürcü kralı Liparit kumandasındaki Gürcü-Ermeni-Bizans ordusunca pusuya düşürülerek şehit edildi. O sırada Tuğrul Bey tarafından Dicle boylarının ve Şehrizar taraflarının fethi ile görevlendirilen İbrahim Yınal'a "Azerbaycan umum valiliği" tevcih edilerek Kafkasya seferine gönderildiği gibi Arran kıtasının bir kısmının feth etmiş bulunan Kutalmış da onunla birleşmeye ve birlikte hareketle Bizans üzerine sefer yapmaya memur edildi.

İbrahim Yınal yanına Kutalmış'ı da alarak Ermeniyeye ve Gürcü memleketine yürüdüler. Şiddetli bir hücumdan sonra Türklerin eline geçen şehirler harabe haline gelmiştir. Büyük bir kuvvetle ilerleyen Türklere karşı Vaspuragon ve Gürcistan Bizans valileri imparator IV. Konstantin'den yardım istediler. Gelen yardımla 30 bin kişi olan Bizansla yapılan Pasinler savaşı sonunda ilk kez Türkler Bizans'a karşı büyük bir zafer kazandılar. Ordu, Tuğrul beyin yanına dönerken Van gölü yakınlarından Trabzon'a kadar Türkler yayılmıştı. Bu zafer üzerine Monomakhos da 1049 da antlaşma yapıldı. Esir edilen gürcü kralı Liparit serbest bırakıldı. İmparator Tuğrul Beyin şartlarından biri olan vergi vermeyi kabul etmedi. Selçuklunun iç durumu imparatorun red cevabına hemen karşılık vermeyi engelliyordu. Bizans da karşı hücumla geçerek Tuğrul Beyin tabii Ebu'l-Asvar üzerine bir ordu göndererek ağır bir sulhü kabule mecbur etti. Ancak dış siyasette bir süre sonra Fatimilerle mücadele ağır basmış, Tuğrul İmparator

---

³¹¹ Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, İstanbul 1999, s. 120-121

Konstantin'den Bizans topraklarından geçme izni istemişti. İmparator bu izni vermedi (1053). Bunun zerine Tuğrul Bey, Bizans'ın doğu sınırında bulunan ve ileri karakol vazifesi gören bölgelere karşı tekrar bir sefere ıktı.

Bu seferin başlangıcı olarak Kutalmış tekrar Gence'yi kuşattı. İmparatorun Gürcü kralı Bagrat tarafından desteklenen bir orduyu bölgeye göndermesi zerine Kutalmış Tebriz'e çekildi. Daha sonra Kutalmış 1054'te Korsa hücum etti³¹². Revadilerden Mansur ve Vahsuzan ile şeddadi Ebulasvarı itaate aldı, Bargiriyi zaptedip Malazgirt kalesini kuşattı. Bir yandan kuşatma sürerken diğer yandan Erzurum'a kadar ilerledi. Ancak Malazgirt alınamadı ve Tuğrul Bey Reye döndü. Yakuti'yi Anadolu'ya karşı memur edip Azerbaycan'a yolladı Yakuti'nin kuvvetleri Anadolu'ya akınları sürdürerek kışları Azerbaycan'a dnyordu³¹³.

1054'te Tuğrul Beyde büyük bir orduyla Azerbaycan gelerek Tebriz'e girdi. Gence ve Tebriz'i de kendi adına hutbe okuttu³¹⁴.

Tuğrul bey kuvvetlerini 3 yönden Kafkasya içlerine gönderir. Kendisi Van Glnn kuzeyindeki ilerleyişine devam ederek Malazgirt önlerine gelip karargah kurarak kuşatmaya bařladı³¹⁵.

---

³¹² M.H.Yinanç, "ağrı Bey", T.A. 3.cilt, s. 327, m.a.köymen, "Tuğrul Bey", İ.A., 12.cilt, s. 35, Konuralp Ercilasun, "Selçukluların Kafkasya Politikası", s. 420-424 T.Kültürü, sayı 387 1995

³¹³ M.H.Yinanç, "ağrı Bey", T.A. 3.cilt, s. 327, m.a.köymen, "Tuğrul Bey", İ.A., 12.cilt, s. 35, Konuralp Ercilasun, "Selçukluların Kafkasya Politikası", s. 420-424 T.Kültürü, sayı 387 1995

³¹⁴ Fahrettin Kırzıoğlu, Ani şehri Tarihi, Ankara 1982 s. 25

³¹⁵ M.H.Yinanç; Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, İstanbul 1944 s. 50

1057-1058 yıllarında Bizans'ta baş gösteren iç karışıklık esnasında Doğu Anadolu tamamıyla kendi kaderine terk edildi. Bundan istifade eden Gürcistan prensi İvane -Liparit'in oğlu-Bizans arazisini istila ile Erzurum'a geldi. Bu bölgede Ani Valisi Katakalon'un karşı taaruzuna muhattap olan İvane, Selçuklular'ı yardıma çağırdı. Türklerin bölgeye gelmesi üzerine Katakalon Ani'ye sığındı. Ani'ye saldırmayan Türkler bölgeyi yağma edip geri döndü³¹⁶.

1058 yılında Irak-ı Acem-Cibal ve Kafkasya'nın güney kısımlarını idaresi altına almış olan Tuğrul Bey, İbrahim Yınal ve ona tabi olan diğer Selçuklu şehzadeleri ile ve bunların müttefiki olan Besasire galesi ve iç isyanların bastırılması meselesiyle meşgul olmuştu. Kutalmış'ın Kafkasya bölgesinde kendini sultan ilan etmesi; Tuğrul Beyi dış düşmanlarla uğraşmaktan ve Kafkasya'nın fethini tamamlamaktan alıkoymuştur.

1062 de Curcanda çıkan bir hadiseyi bastırdıktan sonra Azerbaycan'a gelen ve bölgenin yerli hükümdarlarını ve Arran ümerasından Halil oğlunu itaat etmek şartıyla yerinde bıraktıktan sonra Nahçıvan, Hoy ve Rumiyye şehirlerine uğrayan Tuğrul Bey Kafkasya'nın fethini tamamlaması için Yakuti'yi yeniden görevlendirdi ve bu bölgeden ayrıldı.

1063 senesi eylülünde Tuğrul bey öldüğü zaman Kafkasya bölgesinde fatihlerle görevlendirilmiş olan Yakuti'nin nezaretinde bulunan Türkmen beyleri Kafkasya ve Bizans ülkesine taarruzlarda bulunuyorlardı³¹⁷.

Tuğrul Bey'in ölümü sırasında Horasan valisi olan Alp Arslan (1063-1072) Selçuklu beyleri arasında çıkan taht mücadelesini kazanarak Rey'de tahta çıktı.

İlk iş olarak amcası Tuğrul Bey'in yarım bıraktığı batı seferini tamamlamak için yönünü batıya çevirdi. Sultan Tuğrul Bey'in ölümünden sonra aynı kudret ve cesaret ile saltanat için mücadele eden rakiplerini ezerek Selçuklu İmparatorluğunun hakimiyetini ele geçirmiş ve

---

³¹⁶ M.A. Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi, s. 252

³¹⁷ Yinanaç, Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, İstanbul 1944, s. 51

devletin iç nizam ve intizamını sağladıktan sonra 1064 yılında Horasan'dan Kafkasya istikametine doğru sefere çıkmıştır³¹⁸.

1064'te Alp Arslan Azerbaycan'a hareket ederek Arran'da Lori küçük Ermeni krallığını itaate aldı. Sonra Gürcistan'a yöneldi³¹⁹; Kangarni, Kartlı ve Javakhet (Tiflis-Çoruh arası) bölgelerini istila ile bir çok şehir ve kaleleri fethetti. Ahalkelek üzerine yürürken Melikşah ve Nizâm ül-mülk de kendisine yetişti. Ahalkelek kalesinin önünde 1064 Haziranın da ordu kuran Alp Arslan şiddetli hücumlar ile kaleyi aldı. Alp Arslan, Ahalkelek fethinden sonra Bagrat krallarının merkezi olan Ani üzerine yürüdü. Türk akınlarının başlaması dolayısıyla Bizans İmparatorluğu, şarka doğru genişleme siyasetine devam ile, 1045 yılında bu hudut şehrini almıştı. Kutalmış'ın Kars fethinden sonra yakınlarına kadar geldiği bu şehri kuşatan Alp Arslan surlarının metaneti dolayısıyla hayli uğraştı. 16 Ağustos 1064 'de kaleyi fethetti³²⁰. Prens Gagik tabiiyet arz etti. Onunla beraber Alp Arslan Kars'a girdi. Taşir-Dzoraget Çarı 2. Kürike de bu sefer sonunda kendisini Selçuklular'ın vassalı ilan ederek haraç verme taahhüdü altına girdi. Ani fethinden sonra Selçuklular'la anlaşma teşebbüsünde bulundu³²¹.

---

³¹⁸ Bedirhan, "Selçuklular ve Kafkasya" Konya 2000, s. 153

³¹⁹ Yinanaç, "Alp Arslan", İA, C.1, s. 384, Rauf Hüseyinof, "Malazgirt ve Kafkaslar", TAD, s. 67

³²⁰ Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, İstanbul 1999, s. 155-156

³²¹ İ.Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, 43-44, Yinanaç, Alp Arslan, s. 384, Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi, s. 255-256

Sultan Alp Arslan zamanında, Anadolu'nun Doğu kilidi sayılan ve ana göçlerle istilalar yolu üzerinde bir kapı olan bu bölgelerin fethiyle Kafkasya tamamen Türk hakimiyeti altına alınmakla kalmayarak, ilerde Anadolu'ya yapılacak olan akınlara da yol açmış olmuştur.

Yıllarca devam eden akınların tek gayesi Kafkasya'yı Bizans'tan koparmak ve onu Türk yurdu haline getirerek asıl hedef olan Anadolu ve Bizans topraklarının fethinde üs olarak kullanmaktı. Alp Arslan 4 ay süren bu ilk seferinin sonunda 7 şehir, 20'den fazla kale zaptetti. Sultan bölgeyi tamamen Türk hakanlığının hakimiyetine almıştır.

Selçuklu Sultanı İran'da ve doğu da ortaya çıkan bazı karışıklıkları ortadan kaldırmak için İsfahana dönmüştür³²².

Bu sırada Balkanlarda ve Kafkaslarda Selçuklular dışında çeşitli Türk boyları görüyoruz. Balkanlar'da Doğu Roma'yla savaş halinde bulunan Peçenekler kontrol altına alınarak Bulgaristan'da iskan edildi. İmparator K.Dukas esir Peçeneklerden 15.000 kişilik bir süvari alayı vücuda getirerek Gürcistan'a sevk etti. Ancak onlar geri dönerek Tuna boyunda ki eski yurtlarına ulaştılar. 1065 yılında da Kıpçakların baskısına uğrayan ve Peçeneklerin arkasında ilerleyen Oğuz'lar 600.000 kişi halinde, Tuna'yı geçtiler. Böylece Anadolu'da Müslüman Oğuzlar, Balkanlarda da Şamani Uzlar ve Peçenekler, birbirinden habersiz Bizans'ı bir kıskaç içine alıyorlardı. Aynı şekilde büyük Türk muhaceratı Kafkaslarda da baskısını hissettiriyor; diğer Türk kavimleri Türk Kumuklar (Gamikiyya) ve Hazarlar 1064'de güneye inmeğe başlamış; devletlerinin yıkılışından sonra Hazarlar 3000 hane bakiye halinde Derbend'i aşyp Kahta'da yerleşerek orasını imar etmiştir.

---

³²² Bedirhan, Selçuklular ve Kafkasya, Konya 2000, s. 155

Daha sonra büyük Kıpçak (Kuman) kavmi de, Kafkaslara ve Balkanlara yayılacaktır. İki taraftan sıkışan Bizans imparatoru bu durumda Alp Arslan'a ve halifeye, 1065'te mektup ve hediyeler göndermiş ve cevap almış ama bir anlaşma yapıldığına dair işaret yoktur³²³.

IV.2. Alp Arslan'ın İkinci Kafkasya Seferi

Alp Arslan'ın 2. kez Kafkasya'ya sefere çıkmasına sebep olan asıl olay, kuzeyden gelen ve Büyük Selçuklu İmparatorluğunun kendi nüfusu ve hakimiyet sahası olarak gördüğü bölgelerin, Alanların istilası altına girmesi olmuştur(1067) Alanlar kuzeyden Kafkasya bölgesine inmişler ve Selçuklulara tabiyetini bildiren Müslüman Şeddat oğulları Devleti'nin topraklarını istila etmeye başlamışlardı. Hiçbir engelle karşılaşmadan ilerleyen ve her tarafı yağmalayıp, yakıp yıkan Alanlar Gence'ye kadar ilerlediler.

Alp Arslan, Kafkaslar'da Bizans'ın müttefiki durumunda bulunan Hıristiyan beyliklerine boyun eğdirmedeği ve arkasında güçlü bir Hıristiyan birliği bıraktığı sürece, Bizans'ın tecavüzlerinin önünü alamayacağını çok iyi biliyordu. Alp Arslan Azerbaycan'da dahil, Kafkaslar'da öncelikle Hıristiyan güçlerin bertaraf edilmesi gerektiğinin farkındaydı ve bunun için de, 1071'e kadar Kafkasya'ya bir çok seferlerde bulundu³²⁴.

---

³²³ Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, İstanbul 1999, s. 157

³²⁴ Bedirhan, "Selçuklular ve Kafkasya" Konya 2000,s. 171-172

Alp Arslan'ın Kirman seferi ile meşgul olduğu zamanda, Kafkasya'da durum karışık. Alp

Arslan'ın tahta çıkmasında yardımcı olan ve Kazvin'e hakim bulunan El-basan Türkmenlerin

akınlarına karşı Şirvan'ı himaye maksadı ile Şirvan Şah'ı yıllık 300.000 dinar vergiye bağlamış ve 1067 şubatında adamlarını göndererek bu parayı istemişti. Bu ihtiraslı şehzade tatmin olmadığı için Kavurt'un isyanına iştirak etmiş; onun mağlubiyeti ve Alp Arslan'ın hareketi üzerine Kazvin'den uzaklaşmıştır. İşte Alp Arslan, Kavurt ve Fazlunun isyanlarını bastırdıktan sonra bu sebeplerle Kafkasya seferine çıkmak zorunda kalıyordu. Nizam ül-mülk ve Kafkasya fatihi Sav Tekin beraberinde idi³²⁵. Alp Arslan ikinci 1068'de ikinci defa Aras'ı geçip Gürcistan'a girdi ve Şeki üzerine yürüdü. Selçuklu ordusunun öncü kuvvetlerini bu sırada Emir Savtegin kumanda etmekte idi. Ahal-Kelek Kalesi'ni alarak yağmalamıştı³²⁶. Gürcistan Kralı Bagrat, Alp Arslan'ın tabiiyetini kabul etti. Şeki Kralı olan Aqsartan teslim oldu ve Müslüman olmak istedi³²⁷. Şiddetli bir Kış hüküm sürdüğü için Sultan bir müddet Kars'ta kaldı. Oradan Gürcü Kralı'nın aldığı Tiflis'i kurtardı ve şehirde yeni bir cami inşa etti. Kral Bagrat meşhur Liparit'in oğlu İvane'yi sulh teklifi için sultana gönderdi. Dağlara çekilen ve takibi güç olan kralın, vergi ödemek şartı ile tabiiyeti kabul edildi. Tiflis ve Rustov şehirleri Gence hükümdarı Fazluna verildi³²⁸. Alp Arslan Kafkasya dönüşünde Derben halkı reisleri Ağleb b. Ali'nin Şirvanşah Feriburz b. Salar'ın elinde tutuklu bulunmasından şikayetçi olmuşlardı. Sultan'ın araya girmesiyle Ağleb b. Ali serbest bırakıldı. Alp Arslan, Savtegin idaresinde bir grup Selçuklu askerini, beraberinde Ağleb b. Ali bulunduğu halde, Derbed'e gönderdi. Selçuklu ordusu önce el-maskat'ı ele geçirmiş, sonrada Şirvanşahlardan El Bab (Debend) kalesi'ni almıştı. Savtegin, Ağleb b. Ali'yi naibi olarak El Bâb'a bıraktıktan sonra Sultan'ın yanına döndü. Bu, Selçukluların Derbend'de hakimiyet tesis etmeleri için ilk teşebbüsleri olmuştur³²⁹.

---

³²⁵ O. Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, İstanbul 1999, s. 163-164

³²⁶ Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklu Tarihi", G.T.T., Yeni Türkiye Yayınları s. 123

³²⁷ Yinanaç, "Alp Arslan" İ.A, C.1 İstanbul 1940, s. 384-385

³²⁸ Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, s. 164, Bedirhan, s.174-175

Bu sırada Sultan Alp Arslan, bölgede askeri faaliyetlerine devam ederken Derbentlilerle, Şirvanşahlar arasında çıkan anlaşmazlık ve savaşlardan istifade eden IV. Romenos Diogenes'in deniz ve karadan yardım ve teşvik ettiği Gürcü kralı IV. Bagrat, 1064'ten beri tabi olup haraç verdiği Selçuklulara bağlılıktan çıktığı gibi; Selçuklulara tabi olan Gence Şeddadlı emirliği topraklarına 1068 ilkbaharında saldırarak Tiflis'i yeniden ele geçirmiş Emir Fazlun'u da tutsaklıktan kurtarmıştır. Bundan sonra Kral Bagrat, Sultan'a elçiler göndererek affedilmesini diledi. Sultan da kabul etti. Bu sırada Gürcü Zadeganlarının büyük bir kısmı Müslümanlığı kabul ederek Türk ümerası yanında yer aldılar. Bu Selçuklu sultanlığını güçlendirdiği gibi, Gürcü kralı Bagratı da oldukça sarsmıştı. Bu sırada İran'ın bazı bölgelerinde çıkan karışıklıklar sonucu Sultan 1069 Haziran sonlarında Kafkasya seferini yarıda bırakarak Şiraz'a gitti³³⁰.

Aslında Alp Arslan için Kafkasya'nın fethi birinci derecede önem kazanıyordu. Esas amaç Bizans ile karşılaşma ve kesin sonuç alınacak bir savaş olunca, bir zamanlar Bizans'ın hakimiyetinde olan bu bölge şimdi Selçuklular için askeri ve stratejik yönden önemli bir üs haline gelmiş olacaktı. Şimdi Selçuklular Bizans topraklarına rahatça akınlar yapıyorlar, sonunda Bizans'a büyük darbeyi yine bu bölgede vuruyorlardı. Esas amaç; bütün Gürcü ve Abhaz memleketlerinin fethiyle Selçuklu hakimiyeti altına almak ve böylece Kafkasya'nın fethini gerçekleştirmektir.

1070'te Azerbaycan'a gelen Sultan, Van gölünün kuzeyinden geçip Malazgirt önüne vararak vaktiyle Tuğrul Bey'in alamadığı bu yerleri bir bir ele geçirdi³³¹.

---

³²⁹ Merçil, agm, s. 124, Turan, age, s. 164

³³⁰ O. Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti s. 164, Bedirhan, "Selçuklular ve Kafkasya" Konya 2000, s. 174-175

³³¹ Bedirhan, s. 176

Alp Arslan'ın yaptığı seferler üzerine Romen Diogenes 1071'de Selçuklu başkentini ele geçirmek maksadıyla yola çıktı. Rauf Hüsainof'a göre imparatorun planı Kafkaslar'a girip burada Gürcü çarlığına yardım ederek Azerbaycan'da sefere nihayet vermektir.

Böylece Türk kuvvetleri sadece stratejik bir üssü kaybetmekle kalmayıp yığınak yerlerini de yitireceklerdi. Ancak Bizans güçleri Malazgirt civarında karşılanarak Selçuklularca mağlup edildi. Bu yenilgi üzerine mukavemeti kırılan Bizans, Kafkasya üzerindeki planlarından büyük ölçüde vazgeçmek zorunda kaldı³³².

Alp Arslan zamanında Kafkaslara yapılan seferlerde, birçok şehir ve yerel hanedanlık Selçuklu Devletine bağlanmıştır. Kafkaslar adeta bir üs haline getirilerek ilerde Bizans'a karşı yapılacak fetih hareketlerinin ana kumanda merkezi olmuştur. Ani, Kars ve Tiflis gibi büyük şehirler fethedildikten sonra, Türkleşme ve İslamlaşma faaliyetleri hızla yaygınlaştırılmıştır. Sultan Alp Arslan'ın Kafkaslar'da sürdürdüğü bu fetihler sonucunda, Bizans doğuda ki topraklarını yeniden elde etmek istemiş ancak Malazgirt yenilgisiyle Bizans artık doğudan tamamen silinmiştir³³³.

IV.3. Melikşah'ın Kafkasya Faaliyetleri

Sultan Alp Arslan'ın ölümünden sonra devletin Kafkaslar yönelik faaliyetleri bir süre aksamıştır. Taht mücadelelerinden dolayı Selçuklu Devleti yönünü batıdan iç meselelere yöneltmişti. Alp Arslan'ın ölümünden sonra devlet ileri gelenleri toplanarak Melikşah'ı sultan ilan edip cülus töreni yaptılar.

Sultan Melikşah, Gürcü Kralı II. Giorgi'nin itaatsizlik göstermeye başlaması üzerine sefere çıktı. Kart'li ye kadar ilerleyerek Gence'yi Şeddadi Emiri III. Fazl'dan aldı ve bütün Kafkasya'nın idaresini Emir Savtegin'e verdi(1076). Arran ve havalisine Türkmen yerleşmesi bu

tarihten itibaren büyük bir hız kazanmıştır. Emir Savtegin idaresinde gelen çok kalabalık Türkler, Arran (Gence-Karabağ) ülkesinin bütün ova, dağ ve kalelerine yerleştiler³³⁴. Kaynaklarda bu dönemde Türkmenlerin bölgeye yerleştiklerini teyid eder ve Derbend-Namenin bu kaydını da tasdik etmişlerdir. İbn Azrak'ın Tarih-i Meyyafarikin adlı eserinde 1175'Atabey İldeniz'in askerleri beyanında "Gence Türkmenleri" zikredilmiştir. Bu Türkmenlerin sultan Tuğrul Bey'den itibaren sistemli bir şekilde batıya gönderilen ve öncelikle bu bölgelerin vatan yapılması için teşvik edilen Türkmenler olduğunu biliyoruz³³⁵.

Melikşah'ın Kafkasya seferinden dönmesinin ardından Emir Savtegin, Kral Giorgi üzerine yürüdü. Yapılan savaşta Sav Tekin ve diğer Arran Emirleri bozguna uğrayıp çekildiler. Eski Ani kralı Gagik de tekrar tahta çıkmak teşebbüsünde bulunuyordu. Bu durum Sultanın bir kez daha Gürcistan'a girmesine sebep oldu. Melikşah bu bölgeyi itaat altına alıp, Savtegin'in durumunu sağlamaştırdıktan sonra geri döndü (1078-1079)³³⁶.

---

³³² Konuralp Ercilasun, "Selçukluların Kafkasya Politikası", s. 420-424 T.Kültürü, sayı 387 1995, s. 426, Rauf Hüseyinof, "Irak Selçukluları ve Kafkaslar", 7.TTK Kongresi Bildirileri C.1 Ankara 1972,s. 67-68

³³³ Bedirhan, Selçuklular ve Kafkasya, Konya 2000,s. 178

³³⁴ Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklu Tarihi", G.T.T., Yeni Türkiye Yayınları,s. 134, İ. Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, s. 65-66, Kafesoğlu, İ.A., C.7., İstanbul , 1957, s. 670-671

³³⁵ Z.V. Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, I. Baskı, İstanbul , s. 199.

³³⁶ Merçil, "Büyük Selçuklu Tarihi", G.T.T., Yeni Türkiye Yayınları, s. 135

Ancak Sultanın bölgeden ayrılması üzerine Oltu, Erzurum, Kars şehirleriyle civarının Bizans kumandanı Giorgi Bakurian'ın tahakkümüne düşmesi ve Giorgi'nin onu metbu tanıması, buraya üçüncü bir seferi davet etmiş oldu³³⁷.

Melikşah, bu kez Emir Ahmed'i bölgeye gönderdi. (1080). Emir Ahmed önce Gürcü kralı II. Giorgi'yi mağlup etti. Sonra Kars'ı kesin olarak Türk idaresi altına soktu, Oltu ve Erzurum şehirlerini geri aldı. Ayrıca Emir Ebu Yakub ve İsa Böri adlarında ki emirler, beraberlerinde ki Türkmenler ile Şavşat, Acara, Karthili, Ardanuc ve Kutayıs havalisini, ertesi yılda Karadeniz sahiline kadar uzanan Çoruh vadisini ele geçirdi. Hatta onun Trabzon'u dahi zapt ettiği rivayet olunur. Yine bu seferde Derbend vilayeti ile Derbend ve Daryal geçitleri ele geçirildi. Bu durumda Giorgi İsfahan'a gelerek tabiiyetini teyit etmiş, Kral Agasthan da sadakatini tekrarlamıştır. Sultan Melikşah, Arran bölgesinin idaresini Azerbaycan umumi valisi Selçuklu ailesinden Kutb ed-din İsmail'e verdi³³⁸. Emir Ahmed'in zaferleri sonucunda bölgeye akın akın gelen Türkmen göçleri, hemen hemen her tarafı ıssız kalan bu bölgelere toptan yerleşmişlerdir³³⁹.

Sultan Melikşah, 1086 yılının başında bölgedeki küçük karışıklıklardan dolayı tekrar Kafkaslara sefere çıktı. Bu sefer neticesinde Ani Emiri Menuçehr Ebu'l-Fazl ve Şirvan Meliki Feribuz da itaatlerini bildirdiler ve yıllık haraca bağladılar. Bu sefer sonunda Emir III. Fazl idaresinde ki Gence şehri de Emir Bozan tarafından zapt edilerek merkeze bağlandı³⁴⁰.

Urfalı Mateos'un dediğine göre; "O, böylelikle hiç muharebe yapmadan birçok Eyalet ve şehre sahip oldu. Sultan bu yıl içinde baştan başa bütün Ermeniyeye sahip oldu ve onun kanunları kaim oldu"³⁴¹.

---

³³⁷ İ. Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, s. 65-66, Kafesoğlu, Melikşah, s. 670-671

³³⁸ İ. Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, s. 65-66, Kafesoğlu, Melikşah, s. 670-671, Merçil s, 135

³³⁹ Fahrettin Kırzioğlu, Kıpçaklar, Ankara 1992, s. 75-77

³⁴⁰ Merçil, "Büyük Selçuklu Tarihi", G.T.T., Yeni Türkiye Yayınları, s. 135

³⁴¹ Urfalı Mateos, Urfalı Mateos Vakayinamesi (925-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162) Türkçeye çeviren, H.D. Andrcayan, TTK Ankara 1987, s. 171

Otuz Sekiz yaşında ölen Melikşah, geride Kaşgar'dan Bogaziçine, Kafkaslardan Yemen ve Aden'e kadar ulaşan büyük bir İmparatorluk bırakıyordu. Sultan Melikşah Hıristiyanlara ve Musevilere karşı da çok iyi davranmıştı. Nitekim, Ani Ermeni Başpiskoposu Barseg bir heyetle şikayet ve durumlarını anlatmak maksadıyla İsfahan'a Sultanın huzuruna gitti. Melikşah bu Ermeni heyetini çok iyi karşıladı, "Bütün kilise, manastır ve rahiplerin vergi dışı tutulmaları" hakkında bir ferman verdi. Bu sırada Azerbaycan valisi olan Kutbeddin İsmail b. Yakuti bu fermana uyararak derhal vergileri kaldırmış ve Ermenilerin oturdukları bölgeleri imar ettirmişti. Sultanın bu davranışı Hıristiyan kaynaklara da aksetmişti. Ermeni müellifi Urfalı Mateos, Sultanın ölümü dolayısıyla şunları yazmıştır. "Aynı yılda herkesin babası ve bütün insanlara karşı merhametli ve hüsnüniyet sahibi bir zat olan büyük Sultan Melikşah öldü. Melikşah'ın ölümü, bütün dünyayı büyük bir matem içine düşürdü."³⁴²

Bu dönemde Azerbaycan, Selçuklu melikliği kurulmuştur(1084). Sultan Melikşah Kafkasya ve Arran'ın idaresini Yakuti'nin oğlu ve Azerbaycan umumi valisi olan Kutbüddin İsmail'e vermesiyle Azerbaycan Melikliği de kurulmuş oldu. Diğer taraftan Kafkasya harekatı Melikşah zamanında diğerleriyle olduğundan daha fazla önem kazanmıştır. Böylece Devletin Batı siyaseti de bir esasa bağlanmıştır³⁴³.

Melikşah döneminde Kafkasya'da, Kafkasların en büyük Hıristiyan beyliği ve Bizans'ın ileri karakolu olan Gürcistan tamamen Selçuklu Devletine bağlanmıştır. Şirvanşahlar devleti, Selçukluların vasalı olup, Başkenti Gence olan Şeddadiler hanedanlığının siyasi varlığı sona ermiştir. Melikşah'ın oğlu Muhammede buranın yeni hakimi olmuştur.

Fatihler, Derbent de dahil Daryal geçitlerinden Dağıstan'a kadar olan bölgeyi fethettiler. Bu dönemde, Türk aşiretlerinin Kafkaslara toplu olarak süratle aktıkları ve bölgede toplandıkları zaman olmuştur. Böylece Azerbaycan'da dahil olmak üzere yerli halkın belli kısmı sosyo-

---

³⁴² Merçil, "Büyük Selçuklu Tarihi", G.T.T., Yeni Türkiye Yayınları s. 138-139

³⁴³ İ. Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, s. 65-66, Kafesoğlu, Melikşah, s. 670-671

kültürel açıdan Türklerin lehine değişmeye başlamıştır. Anadolu'nun çok kısa bir zaman zarfında Türk vatani haline getirilmesin de Kafkasların kesin olarak Türkleşmesinden kaynaklanmaktadır.

Sultan'ın vakitsiz ölümü Selçuklu Devleti'nin içerisinde karışıklıkların çıkmasına ve devletin süratle gerilemesine neden olmuştur³⁴⁴. Melikşah'ın ölümü ile başlayan saltanat mücadelesinde, Şam meliki Tâcüd-devle Tutuş derhal saltanatını ilan etmiş ise de asıl siyasi buhran merkezde vuku buluyordu. Çünkü, sonsuz bir siyasi ihtirasla tutuşan, Terken Hatun beş yaşındaki küçük oğlu Mahmud'u Sultan ve torunu Câfer'i halifenin veliahdı yapmak için bütün kuvvetlerini seferber etmişti. Küçük yaşı dolayısıyla onun Sultan olamayacağına dair, devrin büyük âlim ve müctehidi Gazali tarafından verilen bir fetvaya karşı Terken Hatun da başka âlimlerden mukabil bir fetvâ çıkarmış ve böylece Melikşâh'ın ölümünden altı gün sonra, küçük Mahmud'un saltanatını ilan etmiş ve namına hutbe okutmaya muvaffak olmuştur. Bu neticeyle derhal veliahd Berkyaruk'u yakalamak maksadıyla emir Gür-buğa'yı İsfahan'a göndermiş ve kendisinde ordu ile arkadan hareket etmiştir.

---

³⁴⁴ Bedirhan, , Selçuklular ve Kafkasya, Konya 2000 s. 198-199

Lâkin, Nizâm ül-Mülk fırkası da boş durmayarak, Rey'e kaçırdıkları veliahd Berkayaruk'u orada Sultan ilan ettiler. Terken hatun da bu durumda başka bir tedbire daha başvurdu. Gerçekten Melikşâh'ın amcazadesi ve Yakuti'nin oğlu olan Gence meliki İsmail'e adam gönderip, evlenme ve saltanata iştirak vaadi ile onu iktidara getirmeye çalıştı³⁴⁵. Ancak, İsmail, Berkyaruk'a yenildi ve devreden çıktı. Berkyaruk; Tutuş, Tekiş, Kılıçarslan ve Arslan Argunla uğraşırken İsmail'in yerine kendi kardeşi Muhammed Tapar'ı Azerbaycan meliki olarak tayin etmişti. Ancak, 1099'da Tapar da isyan etti ve melik Sanca'la birleşerek İsfahan'ı aldı. Sonra Hamedan civarında Sancar mağlup oldu. 1101'de üçüncü kez Berkayaruk'la karşılaşıldığında halife aracılığıyla uzlaşıldı. Buna göre; Berkyaruk'un sultanlığı kabul edildi, Sancar yerinde kaldı, Azerbaycan meliki olan Tapar Elcezire ve Diyabekir'i aldı. Ancak Tarap, Azerbaycan'da topladığı kuvvetle yine isyan etti. Hoy'da mağlup olmasına rağmen diğer isyanlarla devlet baş edemeyince 1104'de Kafkaslardan Suriye'ye kadar olan bütün topraklarda hakim oldu. Bir sene sonra da Berkyaruk'un vefatı neticesinde Sultanlığa Muhammed Tapar tahta geçti. Artık başlarında Selçuklu soyundan bir hükümdar bulunan devletler merkezden Serbest hareket etmeye başlamışlar, Kafkasya'da bunlardan biri olan Irak Selçuklularının sahasına girmiştir³⁴⁶.

Bu dönemde Kafkaslarda iç karışıklılardan faydalanan Gürcü ve Ermeniler yavaş yavaş merkezi yönetime karşı ayaklanmışlardır³⁴⁷. Artık Kafkasya batıya yapılacak akınların üssü olmaktan çıkarak saltanat mücadelesine giren prenslerin ve asi devlet adamlarının sığınağı olmaya başlamıştır³⁴⁸.

---

³⁴⁵ Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti s. 228-289

³⁴⁶ Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, s. 72-74

³⁴⁷ Bedirhan, , Selçuklular ve Kafkasya, Konya 2000 s. 210

³⁴⁸ Kırzioğlu, Kıpçaklar, s. 106

Berkyaruk'un ölümünden (1104) sonra kardeşi Muhammed Tapar tahta geçti. Devlet iç isyanlarla sarsıldığı sırada Ortodoks Aphaz Bagratlı Kralı II. David Selçuklulardan topraklarını geri alma hevesine düştü³⁴⁹. Bununla beraber siyasi parçalanma ve sarsıntı ne derece olursa olsun küçük Gürcü milletinin böyle bir hareketi yine de kolay olamazdı. Fakat, Kral David'in büyük Kıpçak kavmini ittifakına almasıyla Gürcü istilası mümkün oldu. Çünkü Orta Asya bozkırlarından Balkanlara kadar geniş sahalara işgal eden, Oğuz ve Karluklar kadar kalabalık olan Kıpçakların bir kısmı, Kafkasya'da Gürcüler ile komşu idiler³⁵⁰.

XII. yüzyılın başlarında (1109-1110) Gürcü kralının ünlü Kıpçak Hükümdarı Atrak'ın güzelliği dillere destan kızı Guran Dukht'la evlenmesi neticesinde, Kıpçakların yanına çekmeyi başardığı ve bir türlü baş edemediği Selçuklulara karşı Kıpçakların desteği ile karşı koymuştur. David, 1104 yılından itibaren, Selçuklu hakimiyetinden çıkmak için çareler aradı³⁵¹.

Kral David, Atak'ın kızı ile evlendikten sonra Kıpçakları memleketine davet etti. Kafkaslardan inen Kıpçaklar aileleri ile birlikte Gürcistan ve civar bölgelerde yerleştirildi. Kral David bunlardan teşkil ettiği 40.000 kişilik bir ordu ile kuvvetlendi; Gürcü sarayında yerleştirilen 5.000 Kıpçak çocuğu da merkez kuvvetinde hizmete başladı. Bu münasebet dolayısıyla, Şamani Kıpçaklar arasında Hristiyanlık yayılmaya başladı. İşte Selçukluların bu buhran devresinde idi, ki Gürcü-Kıpçak kuvvetleri de istilaya girişti ve Kafkasya'da yaşayan göçebe Türkmenler, 1110 yılında, kitleler halinde Anadolu'ya göçmeye mecbur kaldılar³⁵².

---

³⁴⁹ Kırzioğlu, Kıpçaklar, s. 107

³⁵⁰ Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, s. 234

³⁵¹ Kırzioğlu, Kıpçaklar, s. 107, Kırzioğlu, Kars Tarihi, s. 376-377, Ahmet Gökbel, age, s. 64-65.

³⁵² Mateus, Urfalı Mateos Vakayinamesi, s.304-305, O.Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, s. 234

Gürcüler, vaktiyle Oğuzları Sır-Derya boylarından püskürten Kıpçaklarla birlikte istilalarını genişleterek Gence kapılarına kadar gelince Sultan Tapar 1110 yılında Gürcüler üzerine mühim bir kuvvet göndererek onları perişan etti ve memleketleri işgal edildi³⁵³.1117 yılında Sultan Muhammed Tapar'ın ölmesi üzerine, David'le ittifak yapan Kıpçaklar Daryal geçidinden geçerek Gürcistan'a göçüp, eski rakipleri Müslüman-Oğuzlar/ Selçuklular ile savaşmaya başlamışlardır³⁵⁴.

1117 yılında Muhammed Tapar'ın ölümü üzerine yerine meşru varis olarak Büyük Selçuklu İmparatorluğu tahtına çıkan oğlu Mahmud'un saltanatına amcası Sancar itiraz etmiştir. Yapılan savaş sonucunda galip gelen Sancar kendisini imparator ilan ederken, Büyük Selçuklu İmparatorluğu tahtından indirilen Mahmud, Irak Selçuklu Devleti adını alan vassal siyasi bir teşekkülün başına geçirilmiştir³⁵⁵.

---

³⁵³ O.Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, s. 234

³⁵⁴ Bedirhan, Selçuklular ve Kafkasya, Konya 2000s. 213

³⁵⁵ Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi, s. 116-117

Sultan Sancar İslam dünyasının kaderini tâayin edecek gayri Müslim şark kavimlerin ve göçebelerine karşı Cand ve Man-kışlag uçlarında kurduğu üsler ve müdafaa teşkilatı, onlara karşı kazandığı zaferler sayesinde Türk-İslam dünyasını istilalardan korumuş, bu sebeple büyük Kıpçak kavmi şarkta Müslüman ülkelerinde değil Kafkaslarda, Güney Rusya'da ve Balkanlarda yayılma imkanını bulabilmiştir. Nitekim Kıpçaklar Kafkaslarda Müslüman ırkdaşlarına karşı Gürcülerle birlikte 1122 ve 1124'te Tiflis'i, Azerbaycan ve Doğu Anadolu bölgelerini istila ediyorlardı. Doğuda ki Kıpçaklar tedricen İslamlaşırken, Batıdakiler Gürcistan, Güney Rusya ve Balkanlarda Hristiyanlık dinine giriyordu. Codex Cumanicus adlı Türkçe-Latince eser bu Hristiyanlaştırma faaliyetleri neticesi vücuda geldi. Bununla beraber yine de Kıpçakların çoğu Müslüman olmuş ve Altınordu devletinin esasını teşkil etmişken bir kısmı yakın-Şark ülkelerine varıp ırkdaşlarına karıştılar³⁵⁶.

Sultan Sancar, devletin içersinde bulunduğu parçalanmışlığı ve taht kavgalarını önlemek, devletin birlik ve beraberliğini sağlamak için uğraşırken, Kıpçaklara ve Gürcülere karşı Irak Selçukluları Devletinin güçlerini takviye ederek Kafkasya bölgesine gönderiyordu. Ancak, Kafkasya'da üst üste başarısız olan Selçuklu kuvvetleri 1123 sonlarında Abhaz-Kartel Kralı'nın ordularını bozguna uğrattılar. Ertesi ay haziranda David, Şirvan ülkesine girerek, merkezi Gülistan kalesini ve diğer beldelerini ele geçirdi. Bundan sonra da Selçuklu kuvvetleri Kral David'e karşı zaman zaman başarılı oldularsa da Selçuklular içinde bulunduğu dahili karışıklıklar ve Arran-Azerbaycan Atabeyliklerinin güçlenerek devreye girmesi, Büyük Selçuklu Devletini bölgeden el çekmeye zorlamıştır. Bundan sonraki yıllarda bölgede Irak Selçuklu Sultanlığı ile Azerbaycan Atabeylerinin mücadeleleri görülecek ve Irak Selçuklu Devleti'nin yıkılışına kadar Kafkaslar'da devletin hakimiyeti altında kalacaktır³⁵⁷.

IV.4. Irak Selçukluları

Sultan Sencer'in ölümü ile Selçuklu İmparatorluğunun şark ülkeleri tam bir siyasi teşekküller muvaffak olamamış; Harezmsahların Horasan'a ve İran'a hakim olmalarına kadar buhran devam etmiştir. Irak Selçukluları başlangıçtan yıkılışlarına kadar (1118-1194) saltanat mücadelelerine kurban gitmişlerdir.

³⁵⁶ O.Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti s. 239-240, Kırzioğlu, Kıpçaklar, s. 117

³⁵⁷ Bedirhan, Selçuklular ve Kafkasya, Konya 2000, s. 215

Irak Selçukluları, Sultan Mahmud (1117-1131) ile ve onun Sultan Sancar'ın metbuğluğunu kabulü ile başlar. Selçukluların buhranından faydalanarak Tiflis ve başka yerleri işgal eden Gürcü-Kıpçak kuvvetlerine karşı, Gence Meliki bulunan kardeşi Tuğrul'a iltihak etmek üzere, Artuklu hükümdarı İl-gazi kumandasında Şarki Anadolu beylerini sefere memur etti³⁵⁸. 1121'de Didgor savaşı sonunda Gürcü Kralı IV. David Tiflis'i ele geçirdi ve başkent yaptı. Ancak Müslümanların şehirde etkisi devam ettiğinden onlara bazı kolaylıklar sağladı³⁵⁹. Bunun üzerine 1121'de Tiflis'i kuşatan il-gazi ani bir baskına uğrayıp yenildi. Sultan Mahmud bu netice üzerine 1123 yılında bizzat sefere çıktı. Sultan Mahmud ve kardeşi Tuğrul ile birlikte Şirvan'a geldiler. Şirvan meliki'nin kendisinden özür dileyip ayağına yüz sürüp şefkat beklemesine rağmen, ihanetinin bedeli olarak Şirvan Meliki Anuşirvan'ı hapsedirmiş ve Şirvan'ı harap etmiştir. Çünkü, Şirvan Emiri her defasında Selçuklu Devletine karşı ihanet içersinde olmuş ve Gürcülerle işbirliği yapmaktan çekinmemiştir. Şirvan'da karışıklıklar çıkması ve halkın ricası üzerine sultan Mahmud bir müddet burada kalmıştır. Sultan Şirvana geldiği için kral David geceleyin bozguna uğramış ve Şaburgan'dan çekilmiştir. Kıpçak askerlerine Kartli'de kışlık mahalleler inşa etti. Mütakiben Kür Ve Çoruh havzasında kışlayan Türkmenlere saldırdı; Ahalkelek'i işgal etti, Oltu'yu yaktı ve nihayet 1125'te öldü³⁶⁰. Bu arada Gürcüler ile Kıpçaklar arasında çıkan bir ihtilaf sayesinde onları barışa zorladı. Fakat iç meselelerin baş göstermesi Sultanın dönmesine ve Gürcülerin tekrar Şirvan'a, Derbend ve Doğu Anadolu'da Pasinler'e kadar akınlarına sebep oldu³⁶¹.

---

³⁵⁸ O. Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti s. 24-250

³⁵⁹ Rauf Hüsaynof, Irak Selçukluları ve Kafkaslar,. TTK Kongresi Bildirileri, I.Cilt, Ankara, 197 s. 396-402

³⁶⁰ O. Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, s. 271

³⁶¹ O.Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti ,s. 250

Mahmud'un ölümü (1131) ile başlayan saltanat mücadelelerinde Sultan Sancar, Mesut'a karşı Tuğrul'u tutup sultanlığa geçirdi. Tuğrul'un ölümünden sonra emirlerin bir kısmı kardeşi Mesut'u desteklerken Azerbaycan feodalleri Davut'un arkasına geçtiler. İki taraf arasında yapılan bir anlaşma sonucunda Mesut tahta çıktı ve Davut da varis ilan edildi³⁶².

Bu karışıklık zamanlarında Selçuklu Devleti ve Kafkasların tarihinde Kıpçak Türklerinden olan Şemseddin İldeniz'in Azerbaycan ve Arran bölgesinin valiliğine getirilmesi ile (1133-1172) Kafkaslarda Selçuklu Devletine bağlı büyük bir atabeylik olan İldeniz oğulları Atabeyliği kurulmuş ve bundan sonra Selçuklu Devleti Kafkaslarla münasebetini bu Atabeylik vasıtasıyla yürütmüştür.

IV.5. Azerbaycan Atabeyliği: İl Denizliler (1146-1225)

Aslen Kıpçak Türklerinden olup, Irak Selçuklu Sultanı Mes'un zamanında bu devlette vazife olarak, kudreti sayesinde idare kademelerinde yükselen Şems'üd-din İl Deniz, Azerbaycan umumi valisi iken, Gürcü ve Abhaz saldırılarına karşı koruduğu Arran ve Şirvan havalisini Selçuklular'a bağladığı bu bölgeyi, 1146'dan itibaren müstakil idare etmeye başladı ve bir sülale kurdu. Sultan II. Tuğrul'un dul kalan zevcesi ile evlenerek Selçuklu ailesine giren İl-Deniz'in merkezi Tebriz idi. Nahçıvan ve Gence de buraya bağlı idi³⁶³. O sırada İl Deniz'in kendi adına para basması onun büyük serbestliğine delalet eder³⁶⁴.

Sultan Muhammed devrinde (1152-1160) İldeniz'in Irak Selçuklu Devleti'nin aleyhinde ayaklandığını görüyoruz. Amacı 1135-37 tarihleri arasında iktidarda bulunmuş olan Sultan Tuğrul'dan olan üvey oğlu Arslan Şah'ı tahta çıkarmaktı. Bu teşebbüsünden başarılı olamadı ve İldenizoğlunun başlatmış olduğu isyan şiddetle bastırıldı. İldeniz, oğlu Cihan Pehlivan'ı rehine olarak saraya gönderdi.

---

³⁶² O.Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, s. 250, Hüseyinov, Irak Selçukluları ve Kafkaslar, s. 396-402

³⁶³ İ.Kafesoğlu, Azerbaycan Atabeyliği, TDEK, Ankara 1992, s. 295

³⁶⁴ Hüseyinov, Irak Selçukluları ve Kafkaslar, s. 396-402

Sultan Muhammed ölünce meydana gelen taht kavgasında Süleyman Şah'ın kısa süreli idaresinden sonra İldeniz'in desteklediği Aslan şah tahta çıktı (1160). Bu tarihten itibaren İldeniz ve ahvadı devlete üstünlük teşkil etti. Kaynakların aktardığı haberlerden anlaşıldığı kadarıyla Şemseddin İldeniz aktif bir politika yürütüyordu. Emri altında bulunan birçok şahısı kendi emaretinde işbaşına getiriyor, kendisine hizmette ve bağlılıkta kusur etmemeleri için onlara toprak ve paye veriyordu. Irak Selçuklu ordusunun başkomutanı idi. Atabey, Sultanın imzasıyla yan yana kendi imzasını atıyordu³⁶⁵.

1161 yılında Artuk hükümdarı Ani'yi kuşattı. Bunu haber alan Gürcü kralı III. Giorgi ordusu ile şehri kuşatmaya koştı. Türk orduları mağlup oldu. Gürcüler pek çok ganimet ve esir aldılar. Bu galibiyetle iyice cesareti artan Giorgi, 1162 yılında daha kalabalık bir ordu ile Düvin şehrini zapt etti. Bundan sonra Gence yöresinde bir çok tahribat yaptı. Gence ve Düvin şehri'nin düşüşünü duyan Büyük Atabey İldeniz, Sultan Arslanşah'ın Irak askerlerini de alarak sultanla birlikte Gence 'ye gittiler. Gürcülerin barış istemesine rağmen barış teklifi reddedildi. 13 Temmuz 1163'te Gag-ovasında iki ordu karşılaştı. Gürcüler müthiş bir yenilgiye uğradı. Gürcü hükümdarı dağlara ve ormanlara kaçarak kurtuldu. Kafan vilayeti ile Sünik eyaleti alındı. Düvin alınarak Kafkaslar'dan gelecek karşı hareketler için bir üs haline geldi. Bu şekilde Gürcü genişlemesine son verildi³⁶⁶.

1167 yılında Selçuklu orduları, Harezmşahlar ile uğraştığı bir sırada, Arran bölgesi koruyucusuz kalmıştı. 1167'de Arran ülkesine saldıran Kıpçak-Gürcü ordusunu, Atabey İldeniz Düvin ovasında bozguna uğrattı. III. Giorgi tekrar orduların başına geçerek, 1174 Ekiminde Ermeni ahalinin yardımı ile Ani'ye baskın yaptı ve "Emir Şahenşah'ı" yakalayıp Tiflis şehrine götürerek, ülkesini zaptetti.

---

³⁶⁵ Ercilasun, "Selçukluların Kafkasya Politikası", T.Kültürü, sayı 387 1995, s. 428.

³⁶⁶ Hüseyinov, "Irak Selçukluları ve Kafkaslar", s. 396-402, Kırzioğlu, Kıpçaklar, s. 127

Atabey İldeniz, Gürcülere karşı başarı gösteremeyince çevredeki Müslüman ülkelere haber gönderdi. Sultan Arslanşah, İldeniz, oğulları Pehlivan Muhammed ile Kızıl Arslan ve Ahlatşahi II. Sökmen de, Nahçıvan'da toplandılar. Ancak Arslanşah burada hastalandı. Neticede, Atabey İldeniz ve öteki Türk emirleri sefere devam ederek Gürcistan'da Ak-şehir (Ahal-Kelek)'e ve Tiryalis ovasına kadar ilerlediler. Gürcü kralı, bu müttefik Türk ordusuna karşı çıkmaya cesaret edemedi ve kaçtı. Türk ordusu da Nahçıvan'a döndü³⁶⁷. Atabey İldeniz 1175 yılında ölmüştür. Bu ölüm Irak Selçuklu Devleti için büyük bir kayıptı. Yerine oğlu Cihan Pehlivan büyük Atabey unvanıyla geçti.

Cihan Pehlivan yalnız Azerbaycan'ın değil, bütün Irak Selçuklu Sultanlığının en kudretli adamı haline geldi³⁶⁸. Gürcü Bagratiler'e karşı Ermeni feodallerini destekleyen Cihan Pehlivan, 1177'de Ermenistanda ki birçok toprağı kendi mülkiyeti ile birleştirerek bu tarihten itibaren Arran ve Ermenistan'dan Gürcü prensliğine karşı akınlar düzenledi.

1186'da Cihan Pehlivan ölünce yerine kardeşi Kızıl Arslan geçti. Sultan II. Tuğrul ona karşı cephe aldı. Kızıl Arslan, bu mücadele sonunda sultanın galip gelmesi halinde bu durumun halife için iyi netice vermeyeceğini söyleyerek Halife Nasır'ın desteğini elde edip halife ve diğer devletler tarafından tanınarak sultan oldu. Ancak tahta çıktığı yıl öldürüldü. Tekrar II. Tuğrul tahta geçti.

---

³⁶⁷ Bedirhan, "Selçuklular ve Kafkasya" Konya 2000, s. 240-241

³⁶⁸ Kafesoğlu, Azerbaycan Atabeyliği, TDEK, s. 295, Yrd.Doç. Dr. Hüseyin Kayhan, Azerbaycan Atabeyleri (İldenizliler), G.T.T., Yeni Türkiye Yayınları C.3, s. 269-273

Irak Selçuklu Sultanlığı'nın 1194'te sona ermesi, Azerbaycan Atabeyliği'nin zayıflaması, Kafkaslar'da ki Selçuklu etkisini sona erdirdi. Bu da Gürcistan'a büyük fırsatlar vermiş ve Gürcü devleti yeniden Kafkaslarda hakimiyet kurmaya başlamıştır³⁶⁹.

Beylik 1200'e doğru Hamedan'a, hatta İsfahan'a kadar nüfuzunu genişletmişti. Fakat 1211'de Azerbaycan atabeyi Özbek Harezmşahlar'a bağlandı. Celaleddin Harezmşah Tebriz'i zaptetti (1225) atabeylik sona erdi.³⁷⁰

Kara-Kıtayların hareketleri yeni göçlerin doğmasına sebep olmuştur. Bunun sonucunda Türk göçleri artmıştı. Azerbaycan, Arran (Karabağ) da göçebe Türkmenler çoğaldı. Gürcistan'a karşı akınlar yapıyor; bazen galip, bazen de mağlup olarak Doğu Anadolu'ya göçüyorlardı; Komşu Türk devlet ve beylikleride Gürcü-Kıpçak istilalarına karşı birleşip intikam alıyorlardı³⁷¹. 1200 yılında, Ani Kıpçak-Gürcü kuvvetleri tarafından fethedilip Şeddadlı hükümeti sona ererken, Tamara'nın orduları Kars ve Erzurum bölgelerine akınlar yaparak İspir, Kars ve Surman şehirlerini zapta çalışıyorlardı. Tamara'nın kocası David idaresinde ki ordu 1195'de kapılarına kadar hücum etmiş Saltuklu Nasireddin'in askerleriyle dövülmüş ancak çekilmişlerdi³⁷².

Kraliçe Tamara zamanında (1184-1211) "Ovalar, yaylalar, dağlar ve denizler kum gibi Türkmenler ile doldu". Türkmenler Gürcistan'a devamlı akın ve istilalar yapıyor; esir ve ganimetler alıyorlardı. Bu arada Kıpçak hanı kardeşi Sevinç kumandasında mühim bir kuvvet gönderince taarruzlar şiddetlenmişti. 1185 yılında, büyük Türkmen kitleleri harekete geçti ve Doğu Anadolu'ya göç ettiler³⁷³.

---

³⁶⁹ Ercilasun, "Selçukluların Kafkasya Politikası", s. 420-424 T.Kültürü, sayı 387 1995s. 428, Bedirhan, , Selçuklular ve Kafkasya, Konya 2000s. 241-242

³⁷⁰ İ.Kafesoğlu, Azerbaycan Atabeyliği, s. 295

³⁷¹ O. Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti s. 271

³⁷² Bedirhan, , Selçuklular ve Kafkasya, Konya 2000 s. 245-246

³⁷³ O. Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti , s. 272

Bu dönemde Anadolu'da, Anadolu Selçuklu devleti Tahtında II. Kılıç Arslan'ın (1155-1192) oğlu II. Rükneddin Süleyman Şah (1196-1204) bulunuyordu. O Mengücekler ve bazı Artukluları tabiiyetine aldıktan sonra Erzurum'a geçerek 1201'de Saltukluları ortadan kaldırmak suretiyle Gürcistan'la komşu oldu.

İslam memleketlerine istilalarda bulunan ve bir defasında da Erzurum'u muhasara eden Gürcüler'i ezmek maksadıyla Gürcistan üzerine yürüdü.

Fakat Sarıkamış yakınlarında kendisinden çok emin bulunan Süleyman-Şah ordugahında bulunurken Gürcü-Kıpçak ordusunun ani bir baskınına uğradı ve hayatında mağlubiyet görmemiş Sultan mühim esirler verdi. Kardeşi Muhiddin Mesud ile uğraşmaya mecbur kalması onun Gürcistan'a seferini geciktirmesine neden olmuştur. Bazı kaynaklara göre Sultan ikinci kez çıktığı Gürcistan seferine giderken 1204'de yolda öldü³⁷⁴.

Alâaddin Keykubat döneminde Moğol istilası cereyan ediyordu. Bu yüzden doğu sınırlarını emniyete almayı lüzumlu görüyordu. Celaleddin Harezşah'ı bozguna uğrattıktan sonra, Selçuklu sınırlarını Tiflis'e kadar genişletirken Ahlat, Bitlis, Van, Malazgirt ve Adil cevaz şehirlerini İlhak etti. Gürcistan'a gönderdiği bir ordu ile kraliçeyi tâbiyetine sokarak amcası Süleyman-Şah'ın intikamını aldı.

IV.6. Selçukluların Kafkasya Politikası

Oğuz yahut diğer adlarıyla Türkmenler, Selçuklu İmparatorluğunun kurucuları olarak, Maveraünnehir'den hareketle Akdeniz kıyılarına kadar gitmişler ve geniş imparatorluğun muhtelif yerlerine dağılmışlardır³⁷⁵.

---

³⁷⁴ Turan, s. 297, Bedirhan, Selçuklular ve Kafkasya, Konya 2000, s. 247-258

³⁷⁵ Faruk Sümer, "Azerbaycan'un Türkleşmesi Tarihine Umumi Bakış", s. 429-447

“Cihan hakimiyeti Ülküsünün” büyük savunucuları olan Selçuklu hükümdarları “Hazar sahillerini dolaşan hükümdarlar cihangir olur”³⁷⁶ sözünü çok iyi biliyorlardı ve özellikle Tuğrul Bey, Sultan Alp Arslan ve Melikşah için Kafkasların fethi büyük öneme sahipti. Dandanakan Savaşı, Selçuklulara intizamsız yürüyüşlerden daha teşkilatlı bir şekilde batıya gitme imkanı verdi. Devlet kurlunca Tuğrul Bey’in ilk işi batı fetihlerini teşkilatlandırmak oldu. Bu hususta üvey kardeşi İbrahim Yinal, Çağrı Oğlu Yakuti ve Arslan Yabgu Oğlu Kutalmış’ı memur etti.

Bu sırada Orta Doğu ve Kafkaslar şehir devletleri denilebilecek küçük siyasi teşekküllere bölünmüştü³⁷⁷.

XI. yüzyılın ilk yarısında Bizans Kafkasları genişleme alanı olarak hedef almıştır. Bunun bir sonucu olarak da Bizans doğrudan doğruya Ermenistan’ı ilhak etmek istedi. Bu sırada bölgede Bagrat hanedanı, Azerbaycan bölgesinde de Şirvanşah Kasraniler bulunuyordu.

Kafkasya kilit bir noktaydı ve Selçuklu Kafkasya’ya hakim olduğu sürece Bizans’ı baskı altında tutmuştur. Selçuklular 1040’tan sonra hemen her yıl Kafkaslara geldi. 1040’lı yılların ikinci yarısında ise Azerbaycan’ın güney vilayetlerini ele geçirerek burayı Anadolu’ya akın için stratejik bir askeri üs haline getirdi.

Tuğrul Bey döneminde Azerbaycan Yakuti’ye tevcih edilerek burası birinci derece bir vasal devlet statüsüne girdi. Ancak Yakuti’nin ölümüyle bölgenin bu statüsü ortadan kalkmış, Azerbaycan merkeze bağlanmıştır³⁷⁸.

Malazgirt savaşından sonra bölgedeki denge iyice bozulmuş ve Selçukluların Kafkasya’daki yerleri kesin olarak sağlamlaşmıştır.

---

³⁷⁶ Osman Turan, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi, s. 276

³⁷⁷ M.A. Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi, s. 232

³⁷⁸ M.A.Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi, s. 232

Selçuklular, devleti kurduktan sonra kendi devletleri içindeki Müslüman halk ve ülkeleri istila ve asayişsizlikten korumak maksadı ile Türkmenleri Kafkasya ya ve Doğu Anadolu'ya sevk etmiştir.

Gerçekten kuruluşundan beri Selçuklu İmparatorluğunu uğraştıran en önemli problemlerden biri kendi irsi beyleri idaresinde müstakil hareket eden, yurt bulmak ve sürülerini beslemek zorunda kalan Türkmen göçleri idi.

Devletin en önemli dayanağı Türkmenlerdi, ancak Selçuklu hükümdarları giderek artan sayıda ki Müslüman beylikler ve vasal devletler tarafından “Başbuğ” olarak tanınmak istiyorlarsa, Türkmen göçlerine ve yağmacılığına bir çözüm bulmak zorunda idiler. Türkmenlerin yurtsuz ve itaatsiz hareketleri dolayısıyla Selçuklu hükümdarlarını çok uğraştırmıştır³⁷⁹.

Türk göçleri ve akınları o kadar şumullu ve devamlı olmuştur ki, yarım asırdan fazla sürdüğü halde Bizans'ın devamlı karşı vermesi ve göçebeler için zaptı güç olan kalelerin çokluğu dolayısıyla boy beylerinin idaresinde bulunan Türkmenler, Bizans'a ait Anadolu topraklarında emniyet bulamamış ve yerleşememişler; bunun içinde öncelikle Kafkasların fethi şart olmuştu. Çünkü Kafkasya bir bakıma Bizans için doğu sınırlarının korunmasında özel bir öneme sahipti.

Türkmenlerin Kafkasya'yı alarak burayı Anadolu'nun fethinde üs olarak kullanmaları gerekiyordu. İleride Türkler Anadolu'ya girdikleri vakit, Bizans'ın sıkıştırmalarında ve tehlike zamanlarında süratle geri dönerek Kafkaslara sığınacaklar ve böylece yeniden güçlenerek Bizans üzerine akınlara devam edeceklerdir³⁸⁰.

---

³⁷⁹ Bedirhan, , Selçuklular ve Kafkasya, Konya 2000, s. 288

³⁸⁰ Bedirhan, , Selçuklular ve Kafkasya, Konya 2000, s. 290

Selçuklular, Bizans'ın Kafkaslar'da yürüttüğü siyasete karşılık, Kafkaslarda fethettikleri yerlerdeki yerli halka inançlarını değiştirmeleri konusunda hiçbir baskı yapmadılar. Yerli halkın sadece itaat ve devlete sadakat istediler. Bu da bir bakıma Selçukluların Türkmenleri bölgeye yerleştirmelerine yardımcı oldu³⁸¹.

Ermeni Tarihçisi Urfalı Mateos, Melikşah için “Hristiyan ve Ermenilerin hamisi ve koruyucusu” diye bahseder³⁸². Böylece Selçuklu hükümdarları halkın güvenini kazanarak bölgeye hakim olmuşlardır.

Kafkasya bölgesi sadece istila ve göç için seçilmiş bir yer değil, aynı zamanda İslam'ın Hristiyanlarla karşı karşıya geldiği bir bölgeydi. Selçukluların istila dışında İslam'daki gaza ve cihad anlayışını gözönüne alarak bölgenin Türkleşmesi ve İslamlaşmasına da katkıda bulunduğunu görmekteyiz.

Bu dönemde Türkmenlerin özellikle Kuzey Azerbaycan'da Arran, Muğan, Derbent denilen bölgelerde, Güney Azerbaycan'da, Ümraniye gölünün batısında kalan yerlerde ve İran Kürdistanı ile Şehr-i zar havalisinde yaşadıklarını biliyoruz. Türkmenler Arran'da Güney Azerbaycan'a nazaran çok kalabalıklardır. Bunun nedeni ise bu bölgenin bir uç vilayeti olmasıdır³⁸³. Artık bölgenin Selçuklu Devleti'nin sınırları içinde kalmasıyla XI ve XII. yüzyılda Türkleşme ve İslamlaşma hız kazandı.

Osman Turan'ın bir Gürcü kaynağına dayanarak bize aktardığı bilgilere göre “Türkler Tiflis'ten Berdeo'ya kadar bu güzel yerlerde çadırlarını kurmuşlardı. At, deve ve koyunlar sayısızdı. Onlar buralarda çok güzel bir hayat sürüyor; avlanıyor, eğleniyor, dinleniyor ve hiçbir mahrumiyet görmeden yaşıyorlardı. Şehirlerde ticaret yapıyor, bu esnada da Ermeni ve Gürcü

---

³⁸¹ Bedirhan, Selçuklular ve Kafkasya, Konya 2000, s. 294

³⁸² Mateos, Urfalı Mateos Vakayinamesi (925-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162) Türkçeye çeviren, H.D. Andrcayan, TTK Ankara 1987s. 172

³⁸³ Faruk Sümer, “Azerbaycan'un Türkleşmesi Tarihine Umumi Bakış”, s.429-447

memleketlerine giriyor; birçok esir ve ganimet elde ederek dönüyorlardı. Bahar mevsiminde yaylalara çıkıyorlardı. Türkler dünyanın her tarafından sanki bu memlekete randevu verip buralara geliyorlardı. Sultan da dahil kimse onların buralardan çıkaramaz ve kendilerine zarar veremezdi”

Bütün bu ifadeler Türklerin Kafkasya’da nasıl yaşadıklarını ve yayıldıklarını, Türklerin doğudan ne şekilde göçüp geldiklerini çok güzel anlatır³⁸⁴.

13.yy’ın ilk yarısının ortaların da, özellikle Arran’daki Türk nüfusu çok fazlalaşmıştır³⁸⁵. Türkleşmenin ilk aşamaları kuzeyde (Şirvan hariç) XI. yy’da, uçlarda ve sonra güneyde ise XII. yy’da başlamıştır³⁸⁶. Artık bu yüzyılın sonunda İran, Azerbaycan, Suriye ve Mezopotamya’da çok sayıda Türkçe konuşan aşiretlerin bulunduğu bahsedilmektedir. İktidar sisteminin uygulanmasıyla da göçebe Türkmenler yavaş yavaş yerleşik hayata geçirilmiştir.

F. K. Kienitz, Selçukluların Kafkasya’daki fetih hareketleri için şunları demiştir. Selçuklular Kafkasları fethettikleri zaman, orada yaşayan ve çok değişik etnik yapıya sahip bir halk kitlesinin kısa zamanda Türk kültürüne adapte olmaları, Türklerin hakimiyetini benimsediklerinin, İslamiyet’in ve özellikle Selçuklu Türklerinin gösterdiği toleransın büyük etkisi bulunduğunu kabul etmek gerekir.”³⁸⁷

Bu da bize orada yaşayan milletlerin Türklerle sosyo-kültürel anlamda ilişkiler kurduklarını bir biriyle etkileşimleri hakkında fikir vermektedir.

Bugün hala Eski Kafkas ve İrani dillerin adacıklarını, eski nüfusun dinsel izleri bulunsa da, Azerbaycan Selçuklu devrinde büyük ölçüde Türkleşmiştir. Oğuzlar öncü bir rol oynamışlar ve Azeri Türkçesi bir Oğuz Dilidir.

---

³⁸⁴ Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, Boğaziçi Yayınları İstanbul 1995, s. 38

³⁸⁵ Faruk Sümer, , “Azerbaycan’un Türkleşmesi Tarihine Umumi Bakış”, s. 429-447

³⁸⁶ Peter. B.Golden, Türk halkları Tar. Giriş. Çeviren, Osman Karatay ,Ankara 2002 s. 189

Yer isimleri Kanglı, Karluk, Kıpçak gibi boy kökenlerini yansıtır.³⁸⁸

IV.7. Moğol Akınları

XIII. yy'a dek Moğol istilası diğer kavimlerden çok fazla Türklerin felaketine ve kurtulanların göçlerine sebep olmuştur. Harezmsah Muhammedi takip eden bir tatar ordusu Azerbaycan'ı ve Gürcistan'ı süratle yağmalayıp Şirvan'a yürüdü. Kıpçaklara hediyeler ile birlikte elçi gönderip; "Siz ve biz aynı cinsteniz" diyerek onları yanlarında bulunan Alanlar ve Lezgilerden ayırdılar. Buna inanan ve dağınık bulunan Kıpçaklar, Moğolların ani saldırısına maruz kaldılar. Moğollar buradan süratle Kafkas geçitlerini (Derbendi) aşip asıl Kıpçak-İli (Kumania) ülkesine girdiler. Kıpçakların bir kısmı Kiev Rusyasına, Balkanlara ve Orta Avrupa'ya göçtüler. Kırırna sığınan Kıpçaklar, tatarlar taarruza geçince, sudakta gemilere binip Karadeniz yolu ile 1222 yılında, Sinop limanına çıktılar. Kalabalık bir Kıpçak nüfusu da Kafkas geçitlerini aşip Şirvan'a girdiler. Burada sadakat bildirip, Gürcülere karşı hizmet edeceklerini söylediler. Ancak Şirvanşah sığınma hakkını tanımadığı için Kıpçaklar Karabağ ve Azerbaycan'a vardılar. Gence valisine Atabeg Özbek'in emrine girmek istediklerini bildirdiler. Nitekim Gürcülere karşı savaşılar başladı. Moğolların gelişiyile Gürcistan ciddi bir istilaya uğramış ve 1225 yılında Gence şehrini kuşattılarsa da mağlup olarak döndüler.

Moğol istilası karşısında kahramanlık destanı yaratan Harezmsah Celalettin Azerbaycan'a gelip burada İslam'ın kalesi olan yeni bir devlet kurdu. Atabeg Özbek ölünce 1225 de ona ait ülke Sultan Celalettin'in hakimiyetine geçti. Sultan Celalettin ilk iş olarak Gürcistan'a sefere girişti, 1226 da Tiflis'e yaklaştı. Gürcü ordusundaki Kıpçakların çekilmesiyle Tiflis'i fethetti.

---

³⁸⁷ F.k.Kienitz, "Osmanlılardan önceki Anadolu Türklerinin Politik ve Kültür Bakımından Dünya Tarihindeki önemi", Belleten, C.I sayı 196 1986 s. 279-290

³⁸⁸ P.B.Golden, Türk halkları Tar. Giriş. Çeviren, Osman Karatay Ankara 2002, s. 189

Moğol istilası karşısında Kıpçaklar büyük nüfus kayıplarına uğradı. Batı kolu Balkanlar ve Orta Avrupa’da yerli halkın arasında, Hıristiyanlaştı. Tuna havzasından Orta Asya’ya kadar olan kısım yine onlardan meskun oluyordu. Karadeniz’in kuzeyinde kurulan Moğol Hanlığı, yine Altın Ordu devleti Kıpçaklar, Bulgarlar ve diğer Türk unsurlara dayanıyordu. Ülkede Tatarların nüfusu 6000 den fazla değildi. “Türkleşmiş ve İslamlaşmıştı”³⁸⁹.

IV.8. Harezmsahlar Devleti

Harezmsahlar, 134 yıl saltanat sürmüşlerdir (1097-1237). 1157 ye kadar mutlak şekilde Selçuklulara tabi olmuşlardır³⁹⁰. Aral gölünün Ceyhun Irmağının döküldüğü güney sahası olan. Harezmi; Sibirya, Volga ve İskandinavya ile güney ve batı Asya arasında ki büyük Ticaret yollarının kavşağında bulunduğu için iktisaden büyük önem taşır. Türk asıllı bir sülale olan Harezmsahlığı 30 yıl Selçuklulara bağlı kalmış, 1135 den itibaren Harezmi bölgesini istiklaline kavuşturmak için Sultan Sencerle mücadeleye girmiştir. Mücadeleler sonucu, İl-Arslan ve Ala’üd-din Tekiş Harezmsahlar ülkesini büyük bir imparatorluk haline getirmeye muaffak oldular. Harezmsah Muhammed, Karahıtay ve Gur devletini yıktı.³⁹¹

1152’da Putperest Kıpçakların merkezi Sıgnak şehrine karşı hücum etti³⁹².

1167’de kısmen Horasan’ı alan Harezmsahlar, 1182 de Buharayı, 1183’te Curcan ve Mazenderan’ı, 1187’de Horasan’ın tamamını, 1192’de Rey’i 1195’te Kirmanı, 1204’te Heratı, 1206’da Kazvin, Azerbaycan, Arranı, 1201’da Maveräünnehr’i almışlardır. 1212’de Karahanlılara son vermişlerdir³⁹³.

---

³⁸⁹ Osman Turan, “Azerbaycan’un Türkleşmesi Tarihine Umumi Bakış”,s. 276

³⁹⁰ Yılmaz Öztuna, “Harezmsahlar ”Büyük Türkiye Tarihi Ötüken Yayınları İstanbul 1983, C.II, s. 97-98

³⁹¹ İ.Kafesoğlu, “Harezmsahlar Devleti” T.D.E.K, s. 336-343

³⁹² M. Fuat Köprülü, “Harezmsahlar”, .A. s. 267

³⁹³ Yılmaz Öztuna, “Harezmsahlar ”Büyük Türkiye Tarihi Ötüken Yayınları, 1983, C.II s. 97-98

Azerbaycan Atabeyliğini tabiyeti altına aldı³⁹⁴. Azerbaycan ve Arran'ı yeni kurduğu devletine kattıktan (1225) ve Tebriz'i payitahtı yaptıktan sonra, Gürcistan krallığına karşı harekete geçti³⁹⁵. Irak kıtasının sahibi sıfatıyla Gürcü kralını tehdit ettiler³⁹⁶. Gürcistan muhasarısı sırasında Tebriz'de atabeg Özbek taraftarlarının isyanı haberini alınca Celaleddin Harezmsah Azerbaycan'a döndü³⁹⁷. Celaleddin Harezmsah Azerbaycan'a geldiğinde (1225) Arran'daki Türkmenler'in mühim bir kısmının başında Emir Hüseyin ed-din Kılıç Arslan bulunuyordu. Fakat az sonra gelen Moğollar, Mugan ve Arran'daki Türkmenleri buradan çıkardılar. Türkmenler Anadolu'ya gittiler³⁹⁸.

1226 yılı başlarında Sultan tekrar Gürcistan'a yöneldi. Kuşatılan Tiflis Mart 1226 da düştü. Bundan sonra Şekan, Gag ve Kağızman başta olmak üzere, bazı müstahkem kaleleri ele geçirdi³⁹⁹. Harezmsahlar İran, Güney Kafkasya, Dağıstan, Umman, Afganistan, Maveraünnehir, Harezm, Balkaş ile Aral arasındaki bütün ülkeleri içine alacak kadar genişliğe ulaşmışlardır. Ancak bu fevkalade duruma yükseldiği 1220 de Moğollar Harezmsahlar'ın asıl ülkelerini tamamen fethettiler ve bu büyük Türk-İslam İmparatorluğu süratle çökmüştür⁴⁰⁰.

IV.9. İlhanlılar Devleti

XIII. yüzyılın başlarında tarih sahnesine çıkmış olan Cengiz Han, kısa zamanda hemen bütün Asya kıtası, oğul ve torunları da Avrupa ve Afrika'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyayı hakimiyetleri altına almışlardır. Bu devletin siyasi manada ömrü uzun olmamış ise de bırakmış olduğu idari ve mali alandaki izleri daha kalıcı olmuştur.

---

³⁹⁴ Kafesoğlu, s. 336-343

³⁹⁵ Aydın Taneri, "Harezmsahlar", Türkiye Diyanet vakfı Yayınları Ankara 1993, s. 65

³⁹⁶ Kafesoğlu, s. 336-343

³⁹⁷ Aydın Taneri, s. 65

³⁹⁸ Faruk Sümer, s. 155

³⁹⁹ Aydın Taneri, s. 65

⁴⁰⁰ İ.Kafesoğlu, "Harezmsahlar Devleti" T.D.E.K.,s. 336-343, Öztuna, "Harezmsahlar ",s. 97-98

Moğol İmparatorluğunun batıdaki temsilcisi konumunda ki İlhanlı Devleti, Cengiz Han'ın torunu Hülagu tarafından kurulmuştur. İlhanlı Devleti'nin kurulmuş olduğu topraklar X.yy dan itibaren gittikçe yoğunlaşan Türk göç yolu ve sahası içinde bulunuyordu.

Azerbaycan ve çevresinin kat'i olarak Türklerle iskanı da bu dönemdedir. Türklerdeki yaylak ve kışlak kültürü devam ettirilmiş, Yüksek dağlık yerler yaylak, Karabağ, Mugan ve güneydeki Hamsa bölgesi kışlak olmuştur. Buralar Türklerin iskan edildiği merkezlerdir. Moğollar zamanında Horasan Türkmenleri de buralara kütleler halinde gelmişlerdir. Büyük boylardan olan Cuvarşinlerin, Akkoyunlu ve Karakoyunluların İlhanlılar zamanında Türkistandan gelmiş oldukları rivayet edilir⁴⁰¹.

1294 yılından sonra Gazan Han, Cengiz yasasına günün ihtiyaçlarına göre tadil ve ıslah etmiş, darp edilen paralardan Büyük Han'ın adını kaldırmış ve böylece kendisini büyük han ilan etmiş ise de, devletin adı "İlhanlı" olarak devam etmiştir.

İlhanlı Devleti'nin idari, mali, askeri ve yargı müesseseleri bir yandan tarihi Türk devlet geleneği ile benzerlik gösterirken, diğer yandan da kendisinden sonra bu coğrafya da kurulacak olan Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler ve nihayet Osmanlı Müesseseleri içinde bir bakıma model olmuştur. Çünkü, İlhanlı Devleti'nin sivil yöneticileri genelde Türk kökenli kimseler olduğu gibi, bahsi geçen devletlerin gerek hanedan ve gerekse dayandıkları etnik unsurda genelde Türk boylarına mensup olmuştur. Ayrıca, bilhassa Uygur ve Harezmsahlar devletinde uzun zaman hizmet etmiş ve bu işi aile mesleği haline getirmiş olan bazı ünlü ailelerin (Cüveyni) de etkisi büyük olmuştur. İşte çoğunluğunu Uygur ve Harezm Türkleri'nin oluşturduğu sivil mimarlar İlhanlı Devleti'nin kuruluş ve gelişmesinde büyük rol oynamıştır⁴⁰².

IV.10. Timurlular Devleti (1370-1507)

---

⁴⁰¹ Z.V. Togan, "Azerbaycan" İ.A, s. 106-107

Timur, 1336'da Şehr-i Sabz yakınında, bölgede yerleşmiş bulunan, Çağatay ulusunun Türkleşmiş Moğol kabilelerinden Barlas içinde doğmuştur. XIV. yy dan itibaren dilleri ile birlikte Türkleşmiş, aynı zamanda Müslüman olmuşlardı. Bir serbest akıncı olarak işe başlamış, boy birliği içinde zamanla taraftar edinmiş ittifaklarını ve dıştaki güçleri ustaca yönlendirip kullanarak iktidara gelmiştir⁴⁰³.

Timur devleti İtil (Volga) den Hindistan'da Ganj nehrine, Tanrı dağlarından İzmir ve Şam'a kadar genişletti. Ancak kendisine tabi kıldığı yerleri büyük tahribata uğrattı⁴⁰⁴.

Timur, 1336 yılında Semerkand'dan hareket etti. Önce Hurremabad'a gelerek bu yöreyi yağma ve tahrip etti. Ardından Azerbaycan'a doğru yöneldi. Çünkü Bağdat'da bulunan Celayili Sultan Ahmet'in Tebriz'e doğru ilerlemekte olduğu haberini almıştı. Bir hafta önce Sultan Ahmet'in, Timur'un Azerbaycan'a gelmekte olduğunu işitince, Tebriz'den ayrılıp Bağdat'a dönmesi üzerine şehir kolaylıkla ele geçirildi. Yazı Tebriz'de geçiren Timur, baharla birlikte, Nahçıvan ve Kars yöresinde fetihlerde bulunduktan sonra Tiflis'e geldi. Gürcüler üzerine yürüyerek Tiflis'i ele geçirdi. Şirvan ve Gilan meliklerini de tabi kıldıktan sonra, büyük bir av tertip ederek kışlamak üzere Karabağ'a geldi.

Timur'un Kuzey İran ve Azerbaycan bölgelerini ele geçirmesi vaktiyle XIII-XIV. yy da Cuci ulusu ile İlhanlılar arasında olduğu gibi Kafkaslar da yeni çatışmalara yol açacaktı. Zira Timur'un yardımı ile tahtı ele geçiren Toktamış, ardından Mamay'a karşı harekete geçerek, onu kalka ırmağı kıyısında ağır bir yenilgiye uğratmış ve böylelikle bütün Deşt-i Kıpçak'a hakim olmuştu.

Astrahan'dan Bulgar'a kadar uzanan İdil boyları, Kuzey Kafkasya, İdil'in batısında ki sahalar ve Kırım Toktamış'ın hakimiyetine girdi. Bu sırada Timur da Kuzey İran'ı ele geçirerek

---

⁴⁰² Prof. Dr. Abdülkadir Yuvalı, "İlhanlılar", G.T.T, Yeni Türkiye Yayınları C.5,s. 67-80

⁴⁰³ P. B. Golden, Türk halkları Tar. Giriş. Çeviren, Osman Karatay, Ankara 2002, s. 257

Azerbaycan'da yerleşmeye çalışıyordu. Timur'un Azerbaycan için taşıdığı emelleri öğrenen Toktamış, Tebriz üzerine yürümeye kara vererek, Derbend ve Şirvan bölgesini geçerek kışın Tebriz'e geldi (1385). Ancak büyük bir vergi karşılığı anlaşmayı kabul eden Toktamış 1386 da büyük ganimetle Azerbaycan'dan ayrıldı. Çok geçmeden de bölgeye Timur gelmiştir. Timur şimdilik karşı karşıya gelmek istemiyordu, İran Azerbaycan ve Kafkaslarda durumu sağlamlaştırmadan Toktamış'la mücadeleye girmek istemiyordu⁴⁰⁵. Toktamış ise Timur iyice kuvvetlenmeden, bir an önce onunla karşılaşmaya çalışıyordu. 1386-1387 kışında Timur, Azerbaycan'ın kışlak yeri Karabağ'da bulunurken, Toktamış'ın askerleri Derbend'den geçerek, Samur ırmağı kıyısına geldiler. Timur, kuvvet göndermiş lakin vuruşmalarını tembihlemiştir. Toktamış'ın askerleri saldırdıkları takdirde bile, geri dönüp esas kuvvetlere katılacaklardı. Gönderilen kuvvetler ırmağa yaklaşınca Toktamış'ın ordusu ile karşı karşıya gelmişler. Toktamış, Timur'un oğlu Miranşah idaresinde ki orduya yenilerek Derbent'e doğru uzaklaşmıştır⁴⁰⁶.

Timur'un, Toktamış'ın geçit yollarını kapatabilmesi için Gürcistanda ki Kafkas geçitlerini kontrol altına alması gerekti. Öncelikle Daryol ve Derbent yollarını kapatmalıydı. Timur Gürcistan üzerine ani bir baskın düzenledi. Önce Ermenistan kalelerini ele geçirip yerle bir etti. Daha sonra Tiflis'i ele geçirmek için uğraştı. Kanlı çarpışmalar sonunda kent Timur'un eline geçti. Gürcü kralı Bagrat'da ailesiyle birlikte Timur'a tutsak düştü⁴⁰⁷. 1386'da Timur Gürcistan ve Dağıstan'ı yakıp yıktıktan sonra Kuzey Kafkas halklarına da boyun eğdirdi⁴⁰⁸.

---

⁴⁰⁴ İ.Kafesoğlu, Timurlular Devleti, TDEK, s. 451

⁴⁰⁵ İsmail Aka, "Timur Ve Devleti", TTK 2000, s. 12-14

⁴⁰⁶ İsmail Aka, Timur Ve Devleti, TTK 2000, s. 14

⁴⁰⁷ Niko Berdzenişvili- Simon Canaşia, "Gürcü Tarihi", Irak Selçukluları ve KafkaslarUrfalı Mateos Vakayinamesi (925-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162) Türkçeye çeviren, H.D. Andrcayan, TTK Ankara 1987, "Selçuklular ve Kafkasya" Konya 2000"Selçukluların Kafkasya Politikası", s. 420-424 T.Kültürü, sayı 387 1995 İstanbul 1977, s. 197

⁴⁰⁸ Alexandre Grigoriants, Kafkasya Halkları, Sabah Yayınları, İstanbul 2000 , s. 18

Bu dönemde Gürcistan'a 6 sefer yapılmıştır.

Timur, 1399/1400 yılı kışını Azerbaycan'daki Karabağ'da geçirdi. Bu sırada Azerbaycan, Gürcistan ve Arap İrağında bazı faaliyetlerde bulunmuştur.

1403 yılında Gürcistan'a gelen Timur, burada fetihlerde bulundu. 1404 yılında düzenlediği toyda Hürmüz'e kadar Fars ve Kirman, Rey'den Azerbaycan'a kadar ki Irak-ı Acem'i Arran, Hicaz'a kadar Diyarbakır ve Arab-ı Irak'ı İstanbul'a kadar Rum diyarı, İskenderiye ve Nil'e kadar Şam diyarını Mirza ömere verdi. 1405'te 69 yaşında öldü⁴⁰⁹.

Timur'un ölümü üzerinden üç yıl kadar kısa bir zaman geçtiği halde Azerbaycan ve Irak-ı Acem Timurlu mirzalardan tamamen boşalmış bulunuyordu. Bundan sonra bu bölgelerde Karakoyunlu hakimiyeti altına girmiştir⁴¹⁰.

Azerbaycan ve çevresi tekrar Timurluların hakimiyeti altına girdi. Timur 1402 de Ankara savaşı sonunda Osmanlı Devletinin bir kısmı kendi emri altına aldı. Ölümüyle ülke torunları arasında paylaşıldı.

IV.11. Altın-Orda Hanlığı

Cengiz Han, 1220 yılında başladığı Harezmsahlar seferi ile meşgul iken 1222 yılında kumandanları arasında en değerli ikisini, Cebe Noyan ve Subitay Noyan'ı Derbent üzerinden Kuzey Kafkasya ve Kıpçak Hanlığı'na sefere memur etmişti. Bu sırada büyük oğlu Cuci Hanı'da Harezmsahlar ülkesinin zaptını tamamladıktan sonra aynı yıl içinde kendisine verdiği İtil ırmağı doğusunda ki yurduna göndermişti. Cuci Han'ın bu şekilde gönderilişinin tesadüfi olmadığı hadisenin seyrinden anlaşılmaktadır. Kendisi seferin ikmali ile uğraşırken, Cebe ve Subitay Noyanlar Kafkasya üzerinden Batı Deşt-i Kıpçak'a akınlar yapacaklardı. Cuci Han da İtil Irmağı'ndan İrtiş'e kadar uzanan ve babası tarafından kendisine verilen Doğu Deşt-i Kıpçak'ta Cebe ve Subitay'ın Batı Deşt-i Kıpçaktaki ileri hareketini takip ederek ileride zaptı düşünülen bu ülke için hazırlıkta bulunabilecekti. Ayrıca Cuci Han'ın halen tamamlanmamış olan Harezm

seferi esnasında, Cebe ve Subitay Noyanların herhangi bir muvaffakiyetsizlikleri ihtimali yanında, Cengiz Han ordularının gerisini emniyet altına almak için de düşünülmüş olmalıdır. Nitekim hadiselerin daha sonra ki seyri bu düşünceye hak verdirtecek şekilde cereyan etmiştir.

Güney Kafkasya'yı çiğneyen Cebe ve Subitay Noyanlar bundan sonra Derbent üzerinden hareketle Kuzey Kafkasya'ya girmişlerdi. Kıpçaklara sefer düzenlemiştir. Cuci Han, Cengiz Han 1222 yılından beri Doğu Deşt-i Kıpçak'ta bulunan büyük oğlu Cuci Han'ı yerinde bırakmış ve ona İrtiş ırmağından İtil ırmağına kadar uzanan Doğu Deşt-i Kıpçak ülkesi ile Harezmi'nin idaresini vermiştir. Ayrıca burada Uluğ Orda'nın tesis edilmesini ve Altın Taht'ın kurulmasını emretmiştir. Kıpçak seferleri Cuci Han'ın adına teşkil olunan yeni ulusun gelişme ve büyüme istikameti şeklinde düşünülmüş olmalıdır. Dört ulus içerisinde ilk tesis olunan Cuci ulusu olmaktadır. Cengiz Han, Cuci Han'a İrtiş'ten İtil Irmağı'na kadar olan bu geniş ülkeyi yurt, Harezmi'ye ise askerlerinin atlarının yemini karşılamak üzere vermişti⁴¹¹.

Cengiz Öldüğü zaman, Cuci Ülkesi Harezmi ile Hazar Denizi'nin güney sahillerinde ki İran eyaletleri de dahil olmak üzere, İrtiş'in batı tarafında ki bütün bölgeleri içine alıyordu. Cuci babasından altı ay önce vefat etti. Cengiz onun yerine Cuci'nin ikinci oğlu Batu'yu tayin etmiştir. İmparatorluğun kısımları Cengiz Han'ın sağlığında çocukları arasında taksim edilmiştir⁴¹².

Batu için Ak-Orda'yı, Orda İçen için ise Gök-Orda'yı kurdurtmuştur. Cuci Ulusunun sağ-Kolu ve sol-Kolunda yer alan iki bölüm daha sonra bu isimlerle anılacaklardı. Böylece Doğu Deşt-i Kıpçak Orda içen Hana; İtil boyu ve zaptı planlanmış, Batı Deşt-i Kıpçak ise sağ kol Batu Han'a (Sayın Han) yurt olarak verilmiştir.

---

⁴⁰⁹ İsmail Aka, age, s. 25-33

⁴¹⁰ İsmail Aka, "Timur Ve Devleti", TTK 2000, s. 45

⁴¹¹ Prof. Dr. Mustafa Kafalı, Altın-Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri, İstanbul 1976, s. 11-17, Prof. Dr. Mustafa Kafalı, "Altın-Orda Hanlığı" G.T.T.Yeni Türkiye Yayınları C.5 s. 83

⁴¹² Ahmet Temir, Coci ve Altınordu, TDEK, s. 391.

Altın-Orda Hanlığı'nın tabi sınırlarına varışı ancak 1228 yılında ki kurultayda kararlaştırılan 2. Kıpçak seferi ile mümkün olacaktır. Batı Deşt-i Kıpçak'ın fethini temin eden sefer (1229-1241) sona erdiği zaman Coci Ulusunun batıda ki hududu Karpat dağlarına ve Tuna'nın döküldüğü sahaya kadar uzanıyordu. Bu tarihten itibaren Altın-Orda Hanlığı İtil havzası dahil Hazar ve Karadeniz'in kuzeyinde ki bozkırları, tabi durumda olan Gök-Orda Hanlığı ise doğuda İrtiş Irmağı'na güneyde ise Seyhun boyuna kadar geniş Doğu Deşt-i Kıpçak'ı içine alacaktır.

Canbek han döneminde de, Özbek Han döneminde de hanlığın ihtişamı devam ederek, Hatta 1356 da Azerbaycan'ın ele geçirilmesiyle, Altın-Orda Hanlığı'nın eriştiği kudretin zirvesi olarak görülebilir⁴¹³.

Toktamış Han zamanında Timur'la yapılan mücadeleleri görmekteyiz. Timur'un, Altın-Orda Devletine arka arkaya gerçekleştirdiği saldırılar Altın-Orda devletini sarsmıştır.

Altın-Orda halkının büyük çoğunluğunu, X. yy dan itibaren Müslüman olan çeşitli Türk boyları meydana getiriyordu. Berke Han'ın Müslümanlığı kabul etmesiyle Altın-Orda tam manasıyla bir Türk-İslam devleti haline gelmiştir. İslamiyet, özellikle Özbek Han zamanında Altın Orda'nın hakim olduğu sahalarda hızla yayılmış, Saray şehri başta olmak üzere birçok şehir, bütün İslam memleketlerinde olduğu gibi camiler, medreseler ve tekkelerle süslenmiştir. Başkent Saray'dan başka Azek, Bakü, Bulgar, Derbent, Gülistan, Kırım, Kırım-ı Cedid, Saraycık, Sığınak-ı Cedil, Hacı Tarhan, Şabran gibi şehirler kültür ve ticaret bakımından oldukça gelişmiş, bunlardan bazıları ithalat ve ihracat limanları haline gelmiştir⁴¹⁴.

---

⁴¹³ Mustafa Kafalı, "Altın-Orda Hanlığı", s. 85

⁴¹⁴ Mehmet Saray, "Altınorda Hanlığı" TDV, İ.A. s. 540, Kafalı, agm, s. 88

Altın Orda Devleti “Deşt-i Kıpçak” taki Kuman/Kıpçaklar, Volga kıyılarındaki Bulgar Türklerini, Hazarları, Slavları,Uygur, Karluk, Kırgız, Kalaç, Yağma, Çiğil, Ağaçeri, Başkırt gibi Türk Tarihi bakımından önemli olan kavimleri içinde barındırmış, buna karşılık birçok moğol kabileside bir süre sonra tamamen Türkleştirmiştir⁴¹⁵.

IV.12. Karakoyunlu Devleti

Karakoyunlular Oğuz boyundandır. Bu isim sonra ki asırda bu kabilenin etrafında toplanarak⁴¹⁶ ve çeşitli Oğuz boylarını bünyesinde toplayarak büyük bir Türkmen konfederasyonu halini almıştır⁴¹⁷. Horasan hariç, hemen bütün İran, Azerbaycan, Irak ve Arran ülkelerini idaresi altına alarak, bir imparatorluk kuran büyük bir siyasi Türk Birliğidir. Bu devlet Şii bir eğilim sergilemiştir⁴¹⁸.

Kaynaklar, Karakoyunlular’ın Oğuzların Deniz-han oğullarının evladı olduğu fikrinde birleşmektedirler. Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Azerbaycan, Kuzebatı İran (İran Azerbaycanı) ve kuzey Irak Türk topluluklarının yapısı incelendiğinde Yıva, Avşar, İğdir, Ağaçeri, Kıpçak, Döğer unsurlarına rastlıyoruz ki bu da Karakoyunlular’ın Deniz-han oğullarından indiğini göstermektedir. Dikkat edilmesi gereken bir hususta Yıva boyunun damgasıdır. Damgalarda koçbaşı resminin piktogramı şeklindedir. Bunu Karakoyunlu paralarında da görmek mümkündür⁴¹⁹.

---

⁴¹⁵ Kafalı, , “Altın-Orda Hanlığı” G.T.T.Yeni Türkiye Yayınları C.5, s. 1

⁴¹⁶ Faruk Sümer “Karakoyunlular” İ.A, c. 6, s. 293, Faruk Sümer, Karakoyunlular,c.1 T.T.K Ankara 1967

⁴¹⁷ Abdulhaluk Çay, Karakoyunlular, TDEK, s. 344-347

⁴¹⁸ Faruk Sümer, Karakoyunlular, s. 293

⁴¹⁹ Abdulhaluk Çay, Karakoyunlular, s. 344-347

İlhanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasından faydalanarak gittikçe kuvvetlenerek Musul-Erzurum arasında ki bölgenin geniş bir kısmına hakim oldular. Türkistan'dan göçüp Fırat ve Dicle Nehirleri'nin yukarı vadilerine yerleşmişlerdir. Konar göçer bir Türkmen aşireti olan Karakoyunlular yazı Aladağ yaylalarında ve kışı Diyarbakır ve Fırat civarında geçirirlerdi⁴²⁰.

Karakoyunlu beyi Kara Yusuf XV. yy'ın başlarında Azerbaycan'ı Timurlulardan aldı ve Arap Irak'ını da Celayir Sultan Ahmet'ten aldı. Bunun sonucunda Doğu Anadolu'nun uç bölgesinde oturan Türkmenler'in mühim bir kısmı Azerbaycan'a gitti. Gidenler arasında asıl yurdu Maraş bölgesi olan Ağaçeri Türkmenlerinden bir oymak var di, bu oymak İran'da zamanımıza kadar varlığını korumuştur.

Karakoyunlular İran'da ki Türkmen ve Türk oymaklarının da katılması ile oldukça büyük bir ulus haline geldi. Bu eli başlıca şu boylar meydana getirmişlerdir: Baharlu, Alpagut, Duharlu, Ağaçeri, Hacılu, Karamanlu, Çekerlü⁴²¹. Devletin kurucusu Kara Yusuf, 1407 ve 1408 de ilk kez Timurlularla çarpıştı ve Ebu Bekir Mirza'yı mağlup etti. Tebriz ile Azerbaycan'ı istila etti. Bundan sonra Timur taraftarlarından olup Diyarbakır'ı merkez yapmış olan Akkoyunlu beyi Kara Osman'ı da bozdu. Kara Yusuf Tebriz'i kendisine merkez yaptı ve Pir Budak isminde ki oğluyla beraber burada hükümdarlığını ilan etti. Şirvan ve Gürcistan hükümdarlarını bozduktan sonra Irak-ı Acemi aldı. Antep taraflarına akınlar yaptı.

---

⁴²⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, TTK 1969, s. 180

⁴²¹ Faruk Sümer, "Oğuzlar" s. 168-169

Ölümünden sonra Karakoyunlu Aşireti, Kara Yusuf'un ikinci oğlu İskender Mirzayı hükümdar yaptı.

Şahruh'la mücadele etti. Ancak kardeşlerinin de Şahruh tarafına geçmesiyle İskender Erzurum üzerinden batıya doğru kaçabildi. Karakoyunlular Şahruh'un ölümüne kadar Timurluların himayesi altına girmiş oldu. Şahruh'un ölümüyle çıkan taht kavgalarından yararlanan Cihanşah Fars, Kirman, Horasan ve Herat'ı işgal etti.

Bu dönemde devletin sınırı Horasan'dan Osmanlı ve Memlük devletleri sınırına kadar uzanıyordu. Uzun Hasan Casusları vasıtasıyla Cihanşah'ı takip etti ve bir baskınla onu öldürdü.

Uzun Hasan'ın yaptığı bu başarılı baskın Karakoyunlu devletini parçaladığı gibi Akkoyunlular için de parlak bir devir açtı (1467)⁴²².

Karakoyunlular İran, Irak ve Arran'da 1,5 asırdan fazla devam etmiş olan moğol hakimiyetine fiilen son vermişler ve bu memleketlerde, Türkmen nüfuzunu yeniden tesis etmek suretiyle, özellikle Azerbaycan'ın büyük ölçüde Türkleşmesinde mühim bir rol oynamışlardır.

XIV. yy'ın ikinci yarısının başlarında, Erciş mıntıkasında beyliklerini tesis etmişlerdir⁴²³.

IV.13. Akkoyunlu Devleti

---

⁴²² İ.H. Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, 3. baskı, Ankara 1984 s. 180

⁴²³ Faruk Sümer, Karakoyunlular, s. 293

XIII. yüzyıl sonlarına itibaren doğu ve güneydoğu Anadolu bölgesinde varlıkları tespit edilen Akkoyunlular, 1469 yılından itibaren Karakoyunlu mirasına sahip olarak büyük imparatorluk haline geldiler⁴²⁴. İlhanlılar hakimiyetinin son zamanlarına doğru ortaya çıkan Oğuzların bayındır boyuna bağlı Akkoyunluların kurucusu Kara Yölük diye meşhur olan Kara Osman beydir⁴²⁵.

Akkoyunlu Türkmenleri XIII. yy sonlarına doğru İlhan Argun Han (1284-1291) zamanında Horasan'dan Azerbaycan'a gelmiş bir aşiret olup XIV. yy sonlarında Azerbaycan, Harput, Diyarbekir arasında ki yerlerde bulunmakta idiler⁴²⁶.

Akkoyunlu beyleri fütühatlarda muvaffakiyet gösterdikçe, diğer Türkmen boy ve oymakları da onlara iltihak ettiler. Bu suretle Akkoyunlu cemaati gitgide büyüdü ve nihayet hakikaten bir ulus haline geldi. Ona iltihak eden boylar ve oymaklar, kendi hususi adlarını muhafaza etmekle beraber, hep Akkoyunlu oldular⁴²⁷.

---

⁴²⁴ Abdulhaluk Çay, Akkoyunlular, TDEK, s. 1, s. 348-349

⁴²⁵ İ. H. Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, s.181

⁴²⁶ İ.H. Uzunçarşılı, age, s. 180-181

⁴²⁷ Mükrimin Halil Yınanaç, Akkoyunlular, İ.A, C.I, s. 251

Uluslarının büyümesi sayesinde Horasan'dan Fırat'a ve Kafkas dağlarına Umman denizine kadar uzanan geniş bir imparatorluk kurmuşlar ve bu imparatorluğun her kısmını bir oymağa ve bir boya ikta etmişlerdir. Şehir ve köy halkına değil, göçebe Türkmenlere dayanan ve hakim sınıfı bu göçebelere ibaret bir devlettir⁴²⁸. Akkoyunluları bir devlet haline yükselten Uzun Hasan olmuştur. 30 yıl süren hakimiyeti boyunca Anadolu'nun doğu kısımlarını, Irak-ı Arap, Irak-ı Acem'i, İrani, Horasanı ve Kafkasya'ya kadar olan yerleri zapt ile büyük bir imparatorluk haline getirmiştir. Uzun Hasan muhaliflerini ortadan kaldırdıktan sonra Dulkadir ve Gürcistan seferlerini başarı ile bitirdi. Uzun Hasan Karakoyunlu hükümdarı Hasan Ali'nin memleketlerini ve daha sonra Bağdat'ı aldı ve Gürcülere de büyük darbe vurarak bir kısım memleketlerini alıp, onları da haraca bağladı. Diyarbakır ve civarı etrafında ve XV. yy son yarısından sonra İran ve Azerbaycan, Irak-ı Acem, Irak-ı Arap taraflarına genişler fakat 1490dan sonra kuvvetini kaybetmeğe başlamıştır⁴²⁹.

Azerbaycan bölgesine kalabalık kitleler halinde yerleştikleri görülür. Bu dönemde Türkleşme hareketi Azerbaycan'ın sınırlarını aşmıştır⁴³⁰. Şiilik üzerine bir devlet kuran Şah İsmail tarafından yıkılmıştır. Akkoyunlu Devletini şu Türkmen boyları meydana getirmiştir; Bayındı Boyu, Pürnek kabilesi, Musullu Kabilesi, Hamza-Hacılı, Karahcılı, Halep Türkmenleri⁴³¹.

IV.14. Safevi Devleti

---

⁴²⁸ Yinanaç s. 251

⁴²⁹ İH. Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, s. 197

⁴³⁰ Faruk Sümer, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bakış", s. 429-447

⁴³¹ A. Çay, Akkoyunlular, TDEK, s. 348-349

Safeviler bir Sünni tarikatın kurucusu olan Şeyh Seyfidüd din'den türemişlerdir. Bu şeyhin aslı bilinmemektedir. Ancak ailesi onun 7. imam üzerinden Hz Ali'nin soyundan geldiğini iddia etmiştir. Şii eğilimli bir devlettir ve Türkmen aşiretleri arasında yaygın destek bulmuştur. Safevilerin iktidara ilerleyişi kadar İran resmen Sünni idi. Bu bölgelerin Türk göçerleri de aralarında İslam da bir Şii renk içeriyordu. Ancak Şamanlık kavramı da ağır basıyordu⁴³².

Şah İsmail 1499 da ortaya çıkmış ve 1502'de iktidarı ele geçirerek Nahçıvan'da Akkoyunlu ordusunu yenmiştir⁴³³. 1508'e gelindiğinde yaptığı fetihlerle Akkoyunlu devletini zirvedeki haliyle yeniden kurarak bugünkü İran'ın doğu ve batı sınırlarına kadar yerleşmiştir⁴³⁴.

Bu dönemde Azerbaycan'a Akkoyunlular'dan sonra üçüncü ve hepsinden daha mühim bir göç hareketi olmuştur. Sadece göçebe Türkler'in değil köylü Türkler'in de kalabalık kümeler halinde katıldığı ve Türkiye'nin doğu bölgesinde ki Türk nüfusunun zayıflamasında en mühim amil olan bu sonuncu göç hareketi, buna karşılık Azerbaycan'da ki Türkleşme faaliyetinin kat'i bir netice olmasını temin etmiştir⁴³⁵.

Safevi Devletini oluşturan Türkmen boyları şunlardır; Şamlı, Afşar, Kaçar, Tekeli, Humuslu, Ustaclu, Dulkadir, Varsaklar gibi boy ve oymaklardır⁴³⁶.

Pek çok bakımdan Akkoyunlu devletini esas alan bu devletin Türk mizacı çok kuvvetli olmuştur. Anadolu ve Azerbaycan Türklüğü birleşmiş ancak Şii unsurlardan dolayı Fars etkileri görülmüştür.

IV.15. Afşar Hanedanlığı

---

⁴³² P. B. Golden, Türk halkları Tar. Giriş. Çeviren, Osman Karatay Ankara 2002 s. 311

⁴³³ M. Kafalı, "Azerbaycan ve Azeri Türkleri", Töre sayı 16, Ankara 1992

⁴³⁴ Golden s. 312

⁴³⁵ Faruk Sümer, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış", s. 429-447

⁴³⁶ Golden, Türk halkları Tar. Giriş. Çeviren, Osman Karatay Ankara 2002, s. 321

XV. yy'a ait tarihi kaynaklarda Avşar kabilesine mensup emirlerin adına, ilk defa Akkoyunlulardan bahsedilirken rastlıyoruz⁴³⁷. Horasanda ki Afşarların Kırklı oymağına bağlı Nadir Şah'ın Azerbaycan tarihine çok önemli katkıları olmuştur. Safeviler devrinde, Fars ve Huzistan'da ki Avşar oymaklarından bir kısmının Azerbaycan ve özellikle Urmiye havalisine gelip yerleştikleri tahmin edilmektedir.

1722 yılında II. Tahmazb'ı Safevi tahtına çıkaran Nadir Şah, daha sonra ülke yönetimine hakim olmuş (1736) ve Osmanlı Devletine müracaat ederek, iki devlet arasında ki düşmanlıklara son vermek istemiştir. Hatta Nadir şah, Azerbaycan'ın Osmanlıların elinde kalmasını, Irak'ın da, İran'a bırakılmasını teklif etmiştir. 1747'de Afşar ve Kaçar beyleri Nadir Şah'ı öldürerek Ali Kulu Mirza'yı şah ilan etmişler, Ancak Afşar hanedanlığı zamanla karışıklıklar içinde yok olmuştur⁴³⁸.

IV.16. Kaçar Hanedanlığı

Kısmen yerleşik, kısmen de göçebe olarak, İran'ın Esterabad, Mazenderan ve Tahran eyaletlerinde, dağınık olarak da Türkistan'da, Azerbaycan'da ve Anadolu'da hala bakiyesi yaşamakta olan büyük bir Türk kabilesi ve Safevi devletini kuran 7 Türk kabilesinden biri ve 1779'dan 1925 yılına kadar İran'da hüküm sürmüş bir Türk sülalesidir.

Kaçar hanedanlarının resmi bir memuru tarafından yazılmış olan Nasih al-tavarih tarih-i Kacariye'ye göre, Hulagu'nun maiyetinde atabeg vazifesi gören ve şehzade manasına gelen noyan unvanını taşıyan Satrak Noyan'ın, sonraları Gazan Han'a atabeylik yapan, Kaçar Noyan adında bir oğlu vardı. Zamanla buradan bir kabile meydana geldi ve bu kabileye Kaçar adı

---

⁴³⁷ M. Fuad Köprülü, "Afşar", İ.A s. 30

verildi. Eski Türk geleneğince, kahramanlıkları ile şöhret bulan bir adamın etrafında toplanmak ve onun adını taşımak suretiyle teşekkül olan bu kaçar kabilesi İlhanlıların sukutundan sonra, Suriye'yi zaptedince, onları İran'a oradan asıl vatanları olan Türkistan'a yolladı. Fakat bu techir esnasında bunların bir kısmı Azerbaycan'da Gence ve Erivan bölgesinde, yerleşti. Timurlular zayıflayınca, Akkoyunlulardan Osmanoğlu Ali oğlu Hasan Bey, Kaçarlardan bir bey sıfatı ile, orada tahta geçti ve taht 40 yıl kaçarların elinde kaldı. Şah Abbas I(1587-1628) Kaçarları Azerbaycan'dan kaldırıp, Esterabad'a götürdü ve bunların bir kısmını orada yerleştirdi. Bir kısmını da Türkistan'ın Merv taraflarında yerleştirdi⁴³⁹.

Z. V. Togan Umumi Türk Tarihine Giriş Adlı Eserinde, Ağaçeri Türkleri'nin Kaçarlar ile aynı kabile olduklarını ileri sürer. Zira Hun Türkleri'nin hakim zümresini teşkil eden bir kavim sıfatı ile, Bizans kaynaklarında da geçen ve Hazarlar ile Bulgarlara yakınlıkları ile bilinen Ağaçerilere, 465'te Azerbaycan'da yerleştikten sonra, Kaçar denilmiştir. Kafkasya'nın kuzeyinden Azerbaycan'a geçen bu Ağaçerilerin bir kısmı Firuzabad'a iskan edilmişlerdi.

İlk Moğollar zamanında Haleb ve Şam taraflarında bulunan Kaçarlar, Timur ve Karakoyunlular tarafından Azerbaycan'a nakledilmişlerdi.

Kaçarları Ustaclu, Şamlu, Baharlu ve Afşar gibi diğer 7 kabile ile beraber, Azerbaycan'dan Esterabad, Merv ve Horasan taraflarına, hatta Kazvin ve İsfahan'a kadar yayılmış olarak görüyoruz. Fakat, kabilelerin asıl özü Azerbaycan'da kalmakta devam ediyordu.

Safevi Sultanı Şah Tahmasp I, zamanında Kaçarların, reisleri Şahverdi'nin kumandasında Azerbaycan ve Irak'a gelip yerleştikleri bilinmektedir. Şahverdi Bey'in oğlu Halil Han bir süre sonra, Esterabad beylerbeyi olmuştur. Kaçar kabilesi de buraya bu suretle yerleşmiştir. Karabağ bölgesini Kaçarlar yaylak yapmışlardır.

---

⁴³⁸ S. Gömeç, Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, s. 17

⁴³⁹ Mirza Bala, "Kaçarlar", İ.A, C.6, s. 33

Kaçarlar, Afgan istilası üzerine sonaeren Safevi sülalesine son günlerine kadar yardım ettiler.

Hanedanın asıl kurucusu olan Ağa Muhammed Han, 1779'da Esterabad'da şahlığını ilan etti. O, Şah İsmail gibi, başta Kaçarlar olmak üzere, sırf Türk unsuruna dayanarak İran'da yeni bir Türk sülalesinin hakimiyetini tesis etti. Hanedan, Şiraz, İsfahan ve Kirman'ı zaptettikten sonra, Azerbaycan üzerine yürüyüp, Afşarların elinde olan bu memleketi de ilhak etti. Şiraz ve İsfahan kalelerini yıktırıp, Tahran'ı payitaht yapmakla beraber, Azerbaycan'ın başşehri olan Tebriz, Kaçar sülalesinin sükutuna kadar, veliahtların oturduğu "Dar al-saltana" olarak kaldı.

Ağa Muhammed Şah, 60.000 kişilik bir süvari kuvvetiyle, Gürcistan üzerine yürüdü. Bu sefer sırasında, müstakil bir Türk hanedanlığı olan Karabağ'dan şiddetli bir mukavemet, Gencede ki Ziyad-oğullarından ise yardım görmüş idi. Ağa Muhammed Şah, Tiflis'i zapt ve Gürcistan'ı itaat altına aldıktan sonra Horasan üzerine yürüdü. Meşhed'de hüküm süren Nadir Şah sülalesinden Şahrüh Mirza bütün hazinesi ile beraber teslim oldu.

Rusların, Tiflis'e bir müfreze gönderdikleri ve Bakü'yü alıp, Mugan ve Gence üzerine sevk ettikleri 42.000 kişilik bir kuvvet ile, bu müfreze takviyeye çağırdıkları haberi alındı. Ağa Muhammed, Kafkasya'ya doğru sefere hazırlandığı bir sırada, Rus imparatoriçesi II. Katerina'nın ölümü dolayısı ile Rus ordusunun çekildiği anlaşıldı. Fakat, o yürüyüşüne devam ederek, Karabağ'ın merkezi Şuşa şehrini sardı ve zaptetti.

Kaçar sülalesine Rıza Pehlevi son vermiştir. Bugün 30.000 tahmin edilen Esterabad Kaçarları artık yerleşik hayata geçmişlerdir⁴⁴⁰.

III.17. Nogay Hanlığı

---

⁴⁴⁰ Mirza Bala, , "Kaçarlar", İ.A, C.6, s. 35-36

Adını, Altın-Orda Devleti'nin (1223-1502) büyük kumandanlarından "Nogay"dan alan ve bu devletin çöküşünden sonra kurulan Nogay hanlığı⁴⁴¹ İtil'den (Volga) Balkan'a, Hazar denizinden Aral gölüne kadar uzanan sahaları içine alıyordu. Merkezi yayık nehrinin döküldüğü yerde bulunan Saraycık idi⁴⁴².

1262-1265 yıllarında Hülagu'nun yönetimi altında ki İran Moğollarıyla savaşmış, Altın-Ordu tahtına istediği şehzadeyi geçirmiştir. Bizans'a korku salmış, İmparator Mihail Paleolog'u haraca bağlayarak, kızını aldı.⁴⁴³

Ahalisinin esas unsuru Kazan, Kırım, Astırhan ve Sabir hanlıklarından olduğu gibi, bunların içinde Türkleşmiş bir Moğol kabilesi olduğu tahmin edilen Mangıtlar sivrilmiş durumda idi⁴⁴⁴. Nogay zamanında, Kıpçak bozkırlarına yerleşen Türklerin İslamlaşması da hızlandı⁴⁴⁵. XVI. yy da Nogay hükümdarı Yusuf Bey, Kanuni Sultan Süleyman ile anlaşarak Osmanlı Devleti ile birleşti. Komşu Türk hanlıklarıyla akrabalık kurarak Ruslara karşı bir Türk birliği oluşturarak Ruslar ile mücadele etti⁴⁴⁶. Nogaylar, çoğu zaman Kazan Hanlığı ile iyi münasebetlerde bulundular. Nogay mirzalarından Yusuf'un kızı Süyüm Bike, Safa Giray ile evlenerek, Kazan'ın en ateşli milliyetçileri arasında yer aldı⁴⁴⁷.

---

⁴⁴¹ Ahmet Temir, Nogay Hanlığı, TDEK, s. 435

⁴⁴² Sami Nogay, Nogaylar, Ankara 2001, s. 10

⁴⁴³ Caferoğlu, Türk Kavimleri, s. 47, Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 26, A.N.Kurat, Karadenizin kuzeyi....., s. 281

⁴⁴⁴ Ahmet Temir, Nogay Hanlığı, TDEK, s. 435

⁴⁴⁵ Caferoğlu, Türk Kavimleri s. 47

⁴⁴⁶ Sami Nogay, Nogaylar, Ankara 2001 s. 10

⁴⁴⁷ A.N. Kurat, Karadenizin kuzeyi....., s. 281

Rus arlığı, 1552 yılında Kazan hanlığı yıkıldıktan sonra, Nogay hanlığına iyice yaklaşmış oluyordu. Yusuf Bey'in kardeşi İsmail Mirza ile arası açılınca hanlık ikiye bölündü. Ruslar kendilerine yanaşan İsmail Mirza'nın güçlenmesine yardım ettiler. Yusuf Bey 1555'te tuzağa dşürölerek öldürüldü. Ona bağlı kalan boylarda İdil (Volga)'nın batısına yani Kırırma göç ettiler. 1563 İsmail Mirza'nın ölümünden sonra Hanlık 3'e bölündü. Kazakistan'da kalanlara Ulu Nogay, Kırım tarafındakilere Kişi (Küçük) Nogay, en doğuda im (Emba) ırmağı havzasında kalan az kitleye ise Altı oğul Nogaylar denildi⁴⁴⁸.

Nogayların mühim bir kısmı Türkiye'ye göç ederek Anadolu'da iskan edilmişlerdir. Rusya'dan kalanlar ise bugün Kuzey Kafkasya'nın çeşitli bölgelerinde yaşamaktadırlar.

V. BÖLÜM

GEMIŐTE VE GÜNÜMÜZDE KAFKASYA'DA YAŞAYAN TÜRK SOYLU HALKLAR V.1. Nogay Türkleri

Siyasi ve etnik bir ad olan Nogay kelimesi, Cengiz Han'ın büyük torunun adıdır. XIII. yy'a kadar, Moğol hareketından daha önce, eski Kıpçak arazisine giren sahada, göçebe hayat yaşamakta idiler. En celalli zamanlarında işgal ettikleri saha ise, Emba'dan başlayarak Tuna ırmağına kadar uzanmakta idi⁴⁴⁹.

---

⁴⁴⁸ Sami Nogay, s. 10

⁴⁴⁹ Ahmet Caferoğlu, Türk Kavimleri, TKAE, Ankara 1983, s. 45

Türk tarihinde Nogay veya Nokay sözüne ilk olarak, bir Türk imparatorluğu olan Avar devletinde, özellikle 492 ile 506 yılları arasında hükümdarlık yapmış olan Nokay (Nogay) kağan devrinde rastlamaktayız. Yalnız Avar döneminde Nogay bir boy ismi olmamıştır. İkinci defa ise yine bir Türk İmparatorluğu olan Altın Orda Devletinde, özellikle Berke Han döneminde görülmektedir. Nogay üstün kabiliyeti, büyük teşkilatçılığı sayesinde Altın orda Devletinin en üst mevkilerine çıkmıştır⁴⁵⁰.

Bölge tarihindeki rolleri 1426-1558 yıllarında yaşamış büyük devletleriyle 16. yy'ın ortalarına değin sürdürdükten sonra, istilaya uğrayıp dağıldılar ve bir kısmı da aralarına girdikleri öteki Türk toplulukları içinde eridiler.

Nogay, Altınorda Devleti'nin 5 hükümdarı çağında başkumandanlık görevinde bulundu.

Don ırmağı aşağı boyundan Özü (Dnyeper) ırmağı ağızına uzanan geniş bozkır alan, Batu Han'ın ölümünden sonra tamamen Nogay Han'ın hakimiyeti altında kaldı. Başkomutan olarak başarısı, teşkilatçılığı, güçlü idaresi, hükümdar soyu ile yakınlığı onu devletin yüksek makamına çıkardı. Bu da idaresi altındaki topraklarda yeni boyların onun hakimiyetini tanımasını sağladı. Kısa zamanda Nogay Han çevresinde yeni büyük bir Türk topluluğu oluştu⁴⁵¹. Nogayların, Oğuz ve Peçenek boylarından oldukları ve Moğol-Mangıt kültürü etkisinde kaldıkları söylenmektedir⁴⁵². Moğol etkisinde kaldıklarından onlara Nogay Tatarları da denilmektedir.

1298 de Tokta Han'a karşı gelen beyler Nogay Han'a, Nogay Han'a karşı gelen beylerde Tokta Han'a sığınmıştı. Bu hadiseden dolayı iki han'ın arası açıldı. Aralarında mücadele başladı.

1299 da Nogay han Tokta Han'ın bir askeri tarafından öldürüldü.

---

⁴⁵⁰ Sami Nogay, Nogaylar, Ankara 2001,s. 5

⁴⁵¹ Sami Nogay, Nogaylar, Ankara 2001,s. 7

⁴⁵² Osman Bavbek, "Nogay Türkleri" Türk Kültürü, Mart 1986, sayı 275, s. 160

Nogay Han'ın idaresi altında ki yerler Kırım'dan batıya, Tuna'nın aşağı havzasına kadar uzanmakta idi. Onun sağladığı imkanlar içinde bu koca Türk topluluğu, kendi bölgesinde yaylak kışlak geleneğini yaşatmaya özen göstermiştir.

Bu kalabalık topluluk Nogay Han'ın ölümünden sonra anayurtları olan Kırım ile Tuna arasında ki sahada İdil (Volga) Irmağı'nın öte yakasına doğru sürülüp, Hazar bozkırının Ural ile Çim (Emba) ırmakları arasına yerleştiler.⁴⁵³ Büyük bir kısmı da Hazar Denizi'nin kuzey ve kuzey-doğusunda ki bozkırlarda göçebe hayatı yaşamışlardır. XV. yy da Azak Denizi'nin batısında ve Kırım'ın kuzeyinde gözükmüşlerdir. XVIII. yy da Emba ırmağı kıyısında yaşayan Nogay kolu, Kalmuklar tarafından batıya doğru sürülmüşlerdir. Ancak Büyük Petro onları tekrar Kuma ve Kuban ırmakları civarına sürmüştür. Bir kolları da Türkiye'ye göç etmiştir⁴⁵⁴.

Tatarların Orta Asyalı ve Kırımlı ataları tarafından özümsemişler, bu yüzden Nogaylar çeşitli kaynaklarda Nogay Tatarları olarak anılmaktadır.

Nogaylar veya Nogay Tatarları Etnik ve Kültürel açıdan 'Kafkasya Halkları' grubuna dahil olmayan ancak, coğrafi açıdan Kafkasya'nın kuzeyindeki bozkırlarda yaşamaları sebebiyle Kafkasya çevresinde yer alan Türk boyları arasında sayılan Nogaylar günümüzde yaşadıkları müstakil bir özerk bölge veya cumhuriyetleri yoktur.⁴⁵⁵ Kafkasya civarında yer alan Nogayların bir kısmı Dağıstan'ın kuzeyinde (30 bin kadar)⁴⁵⁶ Nogayskiy ilçesinde ve Mohaçkale şehrinde Kara Nogaylar, Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti'nin Adige-Habliski ilçesi ile Çerkessk şehrinde Ak-Nogaylar yaşamaktadır⁴⁵⁷.

---

⁴⁵³ Sami Nogay, s. 8

⁴⁵⁴ Caferoğlu, "Türk Kavimleri", TKAE, Ankara 1983, s. 45

⁴⁵⁵ Ufuk Tavkul, Kafkasya ve Çevresindeki Türk Toplulukları, s. 496-498

⁴⁵⁶ Helen Krag; Lars Funch, "An overview of the north caucasian peoples", caucasus: war and peace (ed: mehmet tütüncü) sata Yayınları Hollanda, 1998 s. 170

⁴⁵⁷ Tavkul agm, s. 496-498

Dağıstan'daki Kara Nogaylar güçlü bir Kumuk etkisi altındadır; Karaçay-Çerkez ve Çeçen-İnguş özerk bölgesindeki Ak Nogaylar ise Çerkez etkisine maruzdurlar. Diğer yerlerdeki Nogay toplulukları ise baskın Türk etnik unsuruyla özümsemiştir. Ancak günümüzde Nogaylar millet bilincinden ziyade kabile bilinciyle yaşamaktadır⁴⁵⁸.

Dağıstan Muhtar Cumhuriyetinde ve Çeçen-İnguş Muhtar Cumhuriyetinde olduğu gibi Kafkaslardaki diğer cumhuriyetlerde yaşayan Nogayların 1926'da % 99.7'si kırsal bölgelerde yaşamaktayken bu oran 1970'de % 88.1'e, 1979'da %85.2'ye gerilemiştir. Buna rağmen göçebe ve hayvancılıkla uğraşan Nogayların çok azı kent yerleşimlerinde yaşamaktadır⁴⁵⁹. 1998 sayımına göre ise nüfusları 80.000 civarındadır⁴⁶⁰.

V.2. Ahıska (Mesket) Türkleri

Türkiye'nin kuzeydoğusunda, Gürcistan sınırları içinde yer alan Ahıska ve çevresinde tarihte Mesketya da denilmektedir. Ahıska bölgesinin Türklük tarihi hayli eskidir. Ciddi kaynaklar, Makedonyalı İskender'in, Kafkasya'ya geldiği zaman burada Türklerle karşılaştığını zikretmektedir. Bu kaynaklarda geçen Kıpçak ve Bun Türkleri Ahıska Türklerinin atalarıdır. Bazı kaynaklarda Bun-Türklerinin yerli Türkler anlamında geldiğini yazmaktadır. Bazı-alimlerde, Bun-Türkleri, Hun Türkleri olarak da gösterir.

---

⁴⁵⁸ P. B. Golden s. 327

⁴⁵⁹ Afet İnan, "Nogaylar" TA,C. 25, s. 31

⁴⁶⁰ Gömeç, Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, s. 336

Ahıska ve çevresi 1068 'de Sultan Alparslan tarafından Selçuklu ülkesine katılmıştır. Ahıska 2700 yıllık bir Türk yurdudur⁴⁶¹. Yine kaynaklar Ahıska Türklerinin buraya XI ve XII. yy da Gürcistan kralı II. David'in isteği üzerine Kafkasya'nın Kuzeyinden Gürcü Devleti'nin savunulması için paralı asker olarak geldiklerinden bahseder⁴⁶². Bunlar çoğunlukla Kıpçak unsurdur ve Azak denizinin doğusu ve Kafkasların kuzeyinden gelen 45.000 Kıpçak ailesi, Çoruh-Kür ırmakları boylarına yerleştiler. Gürcülerle din birliği kurarak devletin ordu, siyasal ve maliyesinde çok etkili konuma geldiler. Zamanla güçlenen Kıpçak Atabekleri, İlhanlılar çağında (1267) Tiflis'e karşı gelerek beyliklerini ilan ettiler.

Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Safevi nüfuzu altında kalan Ahıska atabeklerinin toprakları, Safevilerden alınarak Osmanlı ülkesine katıldı (1578). Ahıska şehri, yeni kurulan Çıldır Eyaletinin başkenti oldu.

Ahıska ve çevresi, Kıpçak Türklerinin hem milattan önce, hem de milattan sonraki asırlarda gelip yerleştikleri, şehirler kurdukları eski bir Türk yurdudur⁴⁶³. 250 sene Osmanlı toprağı olan Ahıska'ya çok sayıda Anadolu Türkü iskan edilmiş, bu zaman zarfında din, dil, kültür ve hayat tarzları açısından Anadolu Türklüğü ile bir bütün teşkil etmiştir⁴⁶⁴.

Bugün Ahıska Türklerinin sayısı 254,319'dur. BDT'nin çeşitli yerlerine dağılmış olarak yaşamaktadırlar. 150 bin il Azerbaycan, 52 bin ile Kazakistan 31 bin ile Kırgızistan, 20 bin ile Özbekistan'ın çeşitli yerlerinde yaşamaktadırlar.

V.3. Karaçay ve Balkar Türkleri

Kafkas dağlarının en yüksek zirvesi Elbruz ve çevresindeki yüksek dağlık arazide yaşayan Karaçay-Malkarlılar, tarih boyunca Kafkasya'da hakimiyet kuran Kimseler, İskit, Hun, Bulgar,

---

⁴⁶¹ Yunus Zeyrek, Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri" Ankara 2001, s. 9-10

⁴⁶² Ahmet Bican Ercilasun, Türk Dünyası Üzerine İncelemeler, Akçağ Yayınları Ankara 1997, s. 291

⁴⁶³ Yunus Zeyrek, s. 12-13.

Hazar ve Kıpçak gibi Proto-Türk kavimleri ile çeşitli Kafkas halklarının etnik ve sosyo-Kültürel bütünleşmesinden ortaya çıkmış bir Kafkasya halkıdır. Avarlar ve Peçeneklerin de etkileri olduğu söylenebilir.

Yaşadıkları bölge doğuda Çerkesk ırmağının kaynak havzasından, batıda Laba ırmağının kaynak havzasına kadar uzanan ve Kafkas dağlarının en sarp ve yüksek bölümünü meydana getiren dağlık arazidir.

Karaçay-Malkarlar, Kafkasya'nın orta Kafkaslar olarak bilinen merkezi kısmında yer almaktadır.

Kendilerine dağlı adını veren Karaçay-Malkarlılar, kendi aralarında da kendilerini yaşadıkları vadilerin adlarına göre Karaçaylılar, Bahsanlılar, Çegemliler, Holamlılılar, Balkar olarak çeşitli zümrelere ayırırlar. "Balkarlar" adı Bahsan, Çegemler, Holamlar, Balkarlar ve Bızangi vadilerinde yaşayan dağlıları tek bir isim altında toplamak isteyen Sovyet yönetimi tarafından uydurulmuş suni bir etnik isim ve millet adıdır⁴⁶⁵.

Kafkaslarda ki halklar arasında Türk unsurunun en önemli bölümünü meydana getiren Karaçay-Balkar halkı yüzyıllardan beri bu bölgelerde yaşamıştır. Tarihi, antropolojik, arkeolojik araştırmalarda onların bu bölgelerde uzun yıllar hakimiyet kuran çeşitli eski Türk kavimlerinin torunları olduklarını kanıtlamaktadır⁴⁶⁶.

---

⁴⁶⁴ Kıyas Aslan, Ahıska Türkleri, Ankara 1994, s. 7

⁴⁶⁵ Dr. Ufuk Tavkul, Kafkasya ve Çecresindeki Türk Toplulukları" c. G.T.T., Yeni Türkiye Yay., s. 471-472

⁴⁶⁶ Dr. Ufuk Tavkul, Kafkasya Dağlarında Hayat ve Kültür, İstanbul , 1993, s. 14-18

Karaçay Türkleriyle soy ve dil yönünden akraba olan Balkarlarda Kuzey Kafkasya'da yaşayan bir Türk kavmidir. Malkar ismi yerli ve yabancı kaynaklarda "Balkar" olarak geçmektedir. Yaşadıkları bölgelerde eski çağlarından beri yerleşik yaşayan Malkarların, Hazar devleti yıkıldıktan sonra X. ve XI. yy da Kuzey Kafkasya'ya geçerek, çereme ve baksan nehri boylarına yerleşen Hazarların neslinden oldukları söylenmektedir⁴⁶⁷.

XIII ve XV. yy da meydana gelen Kabartay yayılışına kadar, Karaçay ve Balkarlar Kafkasya dağ silsilesinin kuzeyinde Osetler ile Çerkezler arasında geniş bir sahada yaşıyorlardı.

Karaçay ve Balkarların menşeleri hakkında farklı rivayetler vardır. Bunlardan biride kabilenin efsanevi atası Karaçay veya Kaça'dan geldiği hakkındaki yaygın bir rivayet ve bu kabile aslen Anadolu Türklerinden olup, sultanın gazabına uğrayan kaça tarafından, önce Kırım'a ve oradan da Kafkasya'ya götürülmüşlerdir. İkinci bir rivayet ise, Çerkeslere karşı savaşlarda bozguna uğrayan Kırım askerlerinin, üçüncü rivayet ise, Timur ordusunun Kafkasya dağlarına sığınmış bakiyesinden teşekkül etmişlerdir.

Bütün bu rivayetlerle beraber dil bakımından Türkçe'nin kuzeybatı grubuna dahil edilen Karaçay ve Balkarların Kıpçaklara olan yakınlığı, IX. yy da Kafkasya'ya gelmiş olan Kıpçaklar ile bunların arasında ki müşterek siyasi hayatın ve kültür hayatının bir neticesi olarak kabul edilebilir.

Miller, onları Hun-Türk İmparatorluğunun yıkılışından sonra meydana gelen "Kafkasya Bulgarlarının "atası saymaktadır. Hakikaten Hun-Türk İmparatorluğundan sonra, Azak, Don ve Kuban boylarında yerleşen Bulgar Türkleri VI. yy'ın ortalarında, Orta Asya'dan gelen yeni Türk kabilelerinin bir kol da Kafkasya dağlarına doğru çekilmiş ve "Kara Bulgarlar" adı ile tanınmışlardır.

---

⁴⁶⁷ M. Miller, "Balkar Türkleri" Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, 1985, sayı 8, s. 42

Karaçay ve Balkarlar eski kabile teşkilatını muhafaza ederler. Bu teşkilata göre, kabilenin başında biy (bey) ler bulunurdu. Hür halkı özden veya kara-özdenler, geniş halk tabakasını kara-kişi, yasakçı ve çağar gibi zümrelerden ibaret idi. En aşağı tabakayı teşkil eden ve Balkarlarda kazak ve karavaş denilen köleler Karaçaylarda kul adı altında birleşiyorlardı. İslamiyetin kabulüyle, bu eski derebeylik teşkilatı temelinden sarsılmış ve kölelik de yıkılmıştır⁴⁶⁸.

Balkarlarda İslamiyet XVIII. yy'ın ikinci yarısında Kabartaylar tarafından getirildi. İslamiyet Balkarların hayatında derin bir şekilde kök saldı. Karaçay ve Balkarların, çevrelerinde bulunan Çerkez kabilelerinden çok daha fazla dindardırlar⁴⁶⁹.

Rusya ile Osmanlı İmparatorluğunun nüfuz bölgeleri arasında Kuban ırmağını sınır tayin eden 1812 yılı anlaşmasından sonra Rusya topraklarında kalan Karaçaylar üzerinde Rus baskısı şiddetlendi. 1822 yılında Rus tabiiyetinde oldukları ilan edilen Karaçaylılar buna isyan ettiler. Kafkasya'nın diğer bölgelerini daha önce işgal eden Rusya, nihayet 1828 yılında Karaçayı istila etti. Bunun sonucunda Karaçay bölgesi de Rusya'nın hakimiyetine girdi. Yıllarca bu esarete karşı mücadele ettiler. Karaçaylıların Ruslara karşı çıkardıkları 1835-1837, 1845-46, 1853-55 isyanları meşhurdur.

1864 yılında Kafkasya'nın Rusya'nın eline geçmesiyle, Ruslar her Kafkas kabilesi için ayrı bir idari sistem kurdular. Malkar halkı 2'ye bölündü. İkiye bölünmeleriyle Balkar kolu, Kafkas dağlarının "Kaştan-Tav" gibi en yüksek zirvelerine doğru sıkışıp, sert ve kayalık dağ boğazlarında kapatıldıktan sonra uzun süre mukavemetlerine devam eden Karaçaylılar ise sonunda Kabartay hakimiyeti altına girmiştir⁴⁷⁰.

Kuban ırmağının yukarı kısmında Elbruz dağı eteklerinde yaşayan bugünkü Karaçaylılar Kuban Eyaleti'ne ; Bashan, Çegem, Holam, Bızıngı ve Malkar vadilerinde yaşayanlar Terek

---

⁴⁶⁸ Mirza Bala, Karaçay ve Balkarlar, İ.A., s. 218

⁴⁶⁹ Nadir Devlet, "Çağdaş Türk Dünyası" İstanbul 1989, s. 132-133

Eyaleti'ne bağlandılar. Rusların Kafkasya'yı işgali ile birlikte 1859-1864 yılları arasında yüzbinlerce Çerkes, Abaza, Çeçen, Oset ve Dağıstanlı Anadolu topraklarına göç ettirilmişti. Rusların, Karaçaylıları da göçe zorlamaları sonucunda 1873 yılında tekrar ayaklandılar. Ancak kanlı bir şekilde bastırılması sonucu 1885 ve 1905 yıllarında bir bölümü Türkiye'ye göç etmek zorunda kaldılar⁴⁷¹.

Bugün Karaçaylar, Kuban ırmağının kaynak havzasında oturan Çerkezler tarafından "Doğu-Tatarı" diye anılan bu halk, 1922 yılı Sovyet idaresince muhtar ilan edilen Karaçay-Çerkes eyaletinde yaşamaktadırlar⁴⁷².

Dil bilim araştırmaları Karçay-Balkar Türkçe'sinin ana çizgileriyle tipik bir Kıpçak Türkçesi olduğunu ortaya koymaktadır. Karaçay-Balkar Türkçesi Türk lehçelerini Kıpçak kolunun Kafkasya'da ki güney bölümünü meydana getirir⁴⁷³.

Karçay-Balkar kültürünü ve etnik yapısını tamamlayan önemli bir unsurda Kafkasya kavimleridir. Karaçay-Balkar halkının temelini oluşturan Bulgar-Alan-Kıpçak kavimleri yüzyıllar boyunca bazen savaş, bazen de barış içinde Çerkez, Abaza, Gürcü, Oset gibi Kafkas halkları ile komşu olarak yaşamışlar ve birbirlerinin kültürlerinden etkilenmişlerdir. Kafkas halklarının ortak kültürel değerleri olan giyim gelenekleri, hayat tarzı, üretim biçimi gibi müşterek unsurlar Kafkas halkları arasında yayılmıştır. Bunlar kuzeyli Türk kavimleri ile Kafkas halkları arasında "Kültürsüzleşme" süreci sonunda ortaya çıkan yeni kültürel değerlerdir. Bunun oluşmasında her kavim veya boyun az çok bir payı vardır.

Karaçay-Balkar halkının etnik yapısı incelendiğinde Kabartay, Oset, Abaza ve Gürcü-Süvan asıllı soyların varlığı dikkat çekmektedir. Bunlar kısa süre içinde tamamen asimile olmakla

---

⁴⁷⁰ Ufuk Tavkul, "Kafkasya ve Çevresindeki Türk Toplulukları", G.T.T. Yeni Türkiye Yayınları s. 475

⁴⁷¹ Ufuk Tavkul, "Kafkasya ve Çevresindeki Türk Toplulukları", s. 475

⁴⁷² A.Caferoğlu, "Türk Kavimleri", TDAE, Ankara, 1983, s. 48

⁴⁷³ Ufuk Tavkul, "Kafkasya ve Çevresindeki Türk Toplulukları", G.T.T. Yeni Türkiye Yayınları, s. 475

birlikte beraberlerinde getirdikleri kültürel özelliklerle Karaçay-Balkar kültürünün zenginleşmesine ve renklenmesine katkıda bulunmuşlardır⁴⁷⁴.

Karaçay-Balkarlar, aralarına girdikleri Çerkes ve Osetlerin içtimai müesseselerinden etkilenenlerin yanında onlarda komşularına kuvvetli etkiler bırakmakta geri kalmamışlardır. Çerkes ve Osetlerdeki halk destanlarının Karaçay ve Balkarlarda da Türkçe olarak aynı ile mevcut olması karşılıklı bir etkinin neticesini göstermektedir. Bir nevi süt Kardeşliği yaratmak suretiyle Çerkes kabilelerinin oluşumunda mühim rol oynayan atalık müessesesinin Selçuklu Türklerinde atabeg adı altında mevcut olduğu malumdur. Bir Türk müessesesi olan atalık'ın Karaçay ve Balkarlardan alınmış olması kuvvetle muhtemeldir⁴⁷⁵.

V.4. Kumuk Türkleri

Kafkasya'nın doğusunda Hazar Denizi kıyılarında yer alan Dağıstan bölgesinde yaşamakta olan Kumuk Türkleri gerek Dağıstan'ın gerekse bütün Kafkasya'nın siyasi ve kültürel hayatında son derece önemli bir yere sahip olan halklarından biridir⁴⁷⁶. Dağıstan'ın dışında Çeçenistan, İnguşya ve Kuzey Osetya'da da yaşamaktadırlar. Bundan dolayı, dil, şive ve gelenekleriyle Anadolu, Azeri, Karaçay ve Balkar Türklerine yakındırlar⁴⁷⁷.

Kumuklar kitle halinde Dağıstan'ın Hasavyurt, Babayurt, Kızılyurt, Buynak, Kayakent ve Kaytal eyaletleri ile Mohaçkale yöresindeki altı köyde ve Mohaçkale, İzerbaş, Hasavyurt ve Derbent şehirlerinde yerleşmişlerdir. Dağınık halde, Grozni eyaletinde yerleşenleri bulunduğu gibi, Kuzey Osetya köylerinde yaşayanlar da vardır⁴⁷⁸.

---

⁴⁷⁴ Ufuk Tavkul, "Kafkasya Dağlarında Hayat ve Kültür", s. 26-30

⁴⁷⁵ Mirza Bala, Karaçay ve Balkarlar, İ.A., İ.A. s. 49

⁴⁷⁶ Ufuk Tavkul, "Kafkasya ve Çevresindeki Türk Toplulukları", G.T.T. Yeni Türkiye Yayınlar, s. 488-489

⁴⁷⁷ "Türkiye ve Türk Dünyası", Harp Akademileri Komutanlığı yay., İstanbul 1997, s. 285

⁴⁷⁸ Caferoğlu, Türk Kavimleri, s. 50-51

Kumuk Türklerinin tarihi ve etnik kökenleri konusunda çeşitli görüşler ileri sürmektedirler. Kumuklar arasındaki yaygın inanış onları Kafkasya Hunlarının ve Hazarların ahfadı ve mirasçısı olduklarıdır⁴⁷⁹. Bu boy Moğol istilasından çok önce, özellikle Oğuz ve Kıpçak gibi kudretli iki Türk halkının karmasından türemiştir⁴⁸⁰. XIX. yy başlarında Kafkasya’da araştırmalar yapan Maca dilbilimcisi Klaproth, Kumukları Hazarların torunları olarak kabul etmekle birlikte, kendilerine Lak anımı veren, komşu halklar tarafından gaz-kumuk adıyla tanınan bu Dağıstan halklarından bazı grupları dağlardan ovalara inerek burada yaşamakta olan Türk boylarına karışıp Türkleştiklerini ve onlara Kumuk adını verdiklerini ileri süren bu bilim adamlarının görüşlerine karşılık, Kumuk Türkçesi üzerine çalışmalarıyla tanınmış olan Bekir Çobanzade Kumukların Hazarlar zamanında bu bölgeye yerleştiklerine hükmetmenin mümkün olmayacağını ve bunların Karaçay-Balkar ve Kırım Türklerinden ayrılmış bir boy oldukları kanaatine varmaktadır⁴⁸¹.

Kumukların tarihleri hakkında kesin bir bilgiye rastlanmamakla birlikte, VII. yy dan itibaren Hazar devleti sınırları içersine, alınmış ve Oğuz-Kıpçak Türk boylarının bu sahadaki kaynaşması neticesinde, bir Türk boyu olarak teşekkül etmiştir⁴⁸².

Kumuklar Azeri Türklerinden sonra Kafkasya’da ki ikinci büyük Türk grubunu oluştururlar. Bu bölgede ki en eski yerleşmiş Türklerdendirler ve bu bölgede tarih boyunca çeşitli devletler teşkil etmişlerdir⁴⁸³.

X. yy da Kumuklar arasında İslamiyet yayılmıştır. Bununla beraber, Arap alfabesi de kullanılmaya başlamışlardır⁴⁸⁴.

---

⁴⁷⁹ Tavku, agm, s. 488-489

⁴⁸⁰ Caferoğlu, Türk Kavimleri, s. 50-51

⁴⁸¹ Tavkul, “Kafkasya ve Çevresindeki Türk Toplulukları”, G.T.T. Yeni Türkiye Yayınları, s. 489-490

⁴⁸² Caferoğlu, Türk Kavimleri, s. 50-51

⁴⁸³ Türkiye ve Türk Dünyası Harp Akad. Yay., s. 285

⁴⁸⁴ Kamil Güner (Aliyev), “Kumukların Tarihi ve Günümüzdeki Sorunları”, 1995, s. 73

Kafkasya'nın Ruslar tarafından istilasına kadar olan dönemde Kumuklar Şamhallık yafa şavhallık adı verilen bir idari sisteme sahiptirler. Kumuk ülkesini Şamhal (şavhal) adı verilen ve Altınorda hanlarının soyundan gelen beyler yönetirdi. XIV-XIX. yy arasındaki çeşitli dönemlerde Osmanlı, İran ve Rusya'nın himayesinde kalan Şamhallık feodal bir devlet olarak varlığını sürdürmüştür. 1867 yılında Rusya'nın Kafkasya'yı tamamen ele geçirmesiyle de Kumuk Şamhallığı ortadan kaldırılmıştır.

Kumuk bölgesini Kafkasya'da Rusya'ya bağlı olarak kurulan Terskiy ve Dağıstan vilayetine bağlayan Rusya ya karşı Kumuklar diğer Kafkasya halkları ile birlikte bağımsızlık mücadelesine girişmişlerdi. XIX. yy sonu ve XX. yy başlarındaki hareketlere katılarak 1918 yılında kurulan birleşik Kafkasya cumhuriyetinde de ne önemli unsurlar arasında yer almışlardı. 1920 yılında Bolşeviklerin Rusya'da iktidarı ele geçirmesiyle Kumuklar Sovyetler Birliğine bağlı Dağıstan özerk cumhuriyetine bağlanmışlardı⁴⁸⁵.

Kendi milli aile yapılarına ve tarihi Türk geleneklerine sıkı sıkıya bağlı kalarak, kendi şiveleri ve halk edebiyatlarıyla yaşamış, en ufak bir asimilasyona tabi olmamışlardır⁴⁸⁶. Aralarında “çapa bulğa” adını verdikleri imece usulü türünden içtimai yardımlaşma usulü hala bugün bile yaşamaktadır⁴⁸⁷.

Kumukların dil ve kültürü çok geniştir. Kumukça bütün Dağıstan kabileleri arasında ortak anlaşma dili olarak kullanılmıştır⁴⁸⁸.

Kumuk Türkçesi Karaçay-Malkar, Karaim ve Kırım Türkçesiyle birlikte Türk lehçelerinin kuzeybatı Kıpçak grubuna dahildir. Kıpçak grubuna dahil olmakla birlikte Kumukçada Oğuz Türkçesinin özellikleri de önemli ölçüde görülmektedir.

---

⁴⁸⁵ Ufuk Tavkul, “Kafkasya ve Çevresindeki Türk Toplulukları” Genel Türk Tarihi, C.10 Teni Türkiye Yayınları, Ankara 2002 s. 489-490

⁴⁸⁶ Caferoğlu, Türk Kavimleri, s. 50-51

⁴⁸⁷ Nadir Devlet, Çağdaş Türk Dünyası, İstanbul 1989, s. 131

1918 de kurulan ve Karadeniz'den Hazar Denizi'ne kadar tüm Kafkasya halklarının içine alan Birleşik Kafkasya Cumhuriyeti'nin resmi dili olarak da Kumuk Türkçesi kabul edilmiştir⁴⁸⁹. 1939'da tüm Sovyet halkı gibi Kril alfabesine dayalı bir yazı diline sahip oldukları halde bu dili eğitim kurumlarında kullanmamışlardır⁴⁹⁰.

V. 5. Kundur Türkleri

Nogaylara çok yakın ve belki de bunlardan kopup gelen Kundur Türkleri; kendilerine Karaağaç kavmi adını takmışlardır. Aslen Kafkasya Türkleri topluluğundan kopma olup, çeşitli hadiseler yüzünden bugünkü Volga ırmağı'nın delta bölgesi ile Astrahan şehrinde yerleşmiş olan Kundurlar, son zamanlarda İdil-Ural Türklüğü topluluğundan sayılmaya başlamışlardır.

Tarihi olaylara göre, bunlar daha 1740 tarihlerinde Kalmukların Cungiya'ya çekilmeleri üzerine, kendi milli toplulukları olan Nogaylardan ayrılmaya mecbur olmuşlardır. 30 yıl sonra 1770 de Kalmuklar, tamamiyle aşağı Volga havzasını terk ettikten sonra, Kundurlar da Astrahan havalisinde, Volga deltası çevresinde Aktübe ırmağı boyunda yerleşmeyi tercih etmişlerdir. Burada Kırgızlarla beraber göçebe hayatı sürmüşlerdir.

1771'de Kundurlar Rusya tabiyetine girmiştir. Kara-Ağaç Nogayları, yani Kundurlar; Kazay ve Kas-Pulat gibi iki topluluğa ayrılmaktadırlar.

Nogayca ile ortak fonetik, morfolojik özellikler taşıyan kendi ana şivelerini muhafaza etmişlerdir⁴⁹¹.

---

⁴⁸⁸ Mirza Bala, "Kumuklar", İ.A, C.6, s. 989-990

⁴⁸⁹ Tavkul, "Kafkasya ve Çevresindeki Türk Toplulukları" Genel Türk Tarihi, C.10 Teni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 490

⁴⁹⁰ Kamil Güneri (Aliyev), "Kumukların Tarihi ve Günümüzdeki Sorunları", 1995, s. 73-75

⁴⁹¹ Ahmet Caferoğlu, Türk Kavimleri, s. 47

VI. BÖLÜM VI. KAFKASYA'NIN TÜRKLEŞMESİ İÇİN YAPILAN FAALİYETLER

VI.1. Kültürel Alandaki Faaliyetler

Dil

Kafkaslar, olağan üstü dil çeşitliliği olan bir bölgedir. Bu özellikle, Orta Çağ İslam coğrafyacılarının diller dağı, demeleri çok doğrudur. Etnik ve dilsel karmaşalığından dolayı bu bölge hep bir geçer dile ihtiyaç duydu. Aşağı bölgelerin Türklerce alınmasından beri Türkçe Azeri, Kumuk ve Nogay dilleri bu işlevi yaptı. Gerçekte Kuzey Kafkaslarda ki pek çok bölgenin Türkleşmesi ancak Komünist devrim ile kesildi⁴⁹². Kafkasya halklarının konuştukları diller üç ana grupta toplanabilir.

1-Kafkas Dilleri

a)Abhaz-Adige dilleri (Batı Kafkaslar'da)

Abhaz, Abaza, Şapsığ, Bjeduğ, Jane, Besleney, Abzeh, Hatkoy, Temirdoy, Natuhoy, Kabardey halkları tarafından konuşulur. Çerkezleride bu gruba dahil edebiliriz.

b)Çeçen-Lezgi dilleri (Doğu Kafkaslar'da)

Çeçen, İnguş, Lezgi, Avar, Lak, Dargı, Tabasaran, Rutul, Tsahur halkları tarafından konuşulur.

2-Türk Dilleri

Karaçay-Malkar (orta Kafkaslar'da)
Kumuk (Dağıstan'da)⁴⁹³

3-İran Dilleri

a)Oset (Orta Kafkaslar'da)

b)Tat (Dağıstan'da)

---

⁴⁹² P. B. Golden, Türk Halkları Tarihine Giriş, s. 28

Bu geniş coğrafyada bir de Sami dillerinin (Arapça, Süryanice, İbranice) etkileri görülmüştür. Ancak Sami dilleri Türk halklarının etnik yapılarında özellikle dillerinde çok derin izler bırakmamıştır. Sadece dinsel alanda izlerine rastlanmaktadır. Bunun yanında Rusça vardır ancak Rusça da siyasi anlamda etkiler bırakmıştır. Sovyet Rusya zamanında çağdaş Türk halklarının oluşumunda tesirde bulunmuştur. Türkler yerleştikleri bütün alanlarda küçük dil topluluklarını özümsemişler büyük nüfuslara ise (Farslar, Ermeniler, Rumlar) ciddi tesirler bırakmışlardır.

Azerbaycan Dili

Azerbaycan halkı uzun bir tarihe sahiptir ve Türk halkları içerisinde yazma eserleri yönünden zengin bir halk olarak kabul edilir. Onların kökü, eski yazma eserlerinde sıkça belirtilen Oğuz boylarıyla ilgilidir.

Azerbaycan dilinin oluşmasını Oğuz boylarına bağlamaktayız. N.A. Baskakov, Azerbaycan dilinin asıl kökünü Oğuz boylarıyla ilgili görerek, çağdaş Türkmen Gagauz dilleriyle birlikte batı Türk dillerinin Oğuz koluna dahil eder.

M.S. V-VII. yy da Hazarlar hakkında yazılan eserler yoluyla meseleye bakacak olursak; bu bölgede Kıpçak dilli kitleler yaşamaktadır. Selçuklu Oğuzları'nın XIII-XIV. yy da Azerbaycan'a gelmeleri, buradaki Kıpçak dilli halkların Oğuz diline geçmelerine sebep olmuştur⁴⁹⁴.

Azerbaycan tarihi kadar eski olan zengin bir halk ve klasik edebiyatı olan Azerice'den eski çağlara ait ağızdan ağza, nesilden nesle devredilen halk edebiyatına ait malzeme elimize geçmemesine rağmen, Dedem Korkut, Köroğlu gibi Türk epik eserlerinin bu toplulukta ve topraklarda tutunması, söylenmesi eski Azeri Türk edebiyatının müjdecisi olmuştur.

---

⁴⁹³ Tavkul, "Kafkasya Dağlılarında Hayat ve Kültür", s. 69-70

⁴⁹⁴ A.T. Kaydarov- M. Orazov, "Türklük Bilgisine Giriş" İstanbul 1999, s. 151

Klasik yazılı edebiyat ise, başta kısmen Arap ve Fars dilli olmak üzere, daha 8. yy'dan itibaren ortaya çıkmıştır.

XV ve XVI. yy milli Azerbaycan için geniş imkanlar hazırlamıştır. Şah İsmail gibi bir devlet reisi ve aynı zamanda Azeri Türkçe'sini devlet ve edebiyat dili seviyesine çıkararak bu şairin, bu sahada ki himayesi şüphesiz çok tesirli olmuştur.

Azerbaycan edebiyatına büyük prestij kazandıran Hatai ve Fuzuli gibi şahsiyetler, bu edebiyatı Doğu İslam ülkeleri arasında şöhret sahibi kılmıştır.

XVII ve XVIII. yy Azeri edebiyatında, en kuvvetli mevki saz şairleri tutmuştur. Şah İsmail ile başlayan bu edebiyat Azeri ruhunu okşayıcı olmuş ve zenginlik içinde bir miras bırakmıştır⁴⁹⁵.

Azerbaycan dili çok ağızlı diller içerisindedir. Dillere Azerbaycan dilinde 4 ayrı ağız kolu olduğunu kabul ederler. Birinci kol Kuba, Bakü ağızlarını dahil ederler ve doğu kolu olarak adlandırılırlar. İkinci kol, batı koludur ve buna Kazak, Gence, Karabağ ağızları dahil edilir. Üçüncü kola Nuha ağızını dahil ederler ve kuzey kolu olarak adlandırılırlar. Dördüncü kol güney kolu olarak adlandırılır ve bu kola Nahçıvan, Ordubad, Tebriz ağızları dahil edilir. Azericede 9 ünlü ve 24 ünsüz harf vardır⁴⁹⁶.

Nogay Dili

Nogay dili, günümüzdeki Nogay halkının konuşma, yazma ve edebi dilidir. Nogay dili, çağdaş Kazak, Karakalpak dilleriyle birlikte Türk dillerinin Kıpçak grubunun Kıpçak-Nogay bölümüne girer.

Etnik yapı yönünden Nogaylar içerisinde Kıpçaklar'la birlikte Moğol kabileleri de var gibidir⁴⁹⁷.

---

⁴⁹⁵ Caferoğlu, "Kafkasya Türkleri", s. 59

⁴⁹⁶ Kaydarov- Orazov, "Türklük Bilgisine Giriş" İstanbul 1999, s. 152

⁴⁹⁷ Kaydarov- Orazov, "Türklük Bilgisine Giriş" İstanbul 1999, s. 170-171

Nogay Türkçe'sinin üç ağzı vardır. Bunlar, Ak-Nogay, Kara Nogay ve Asıl Nogay ağzıdır. Ak Nogay ağzı, Karaçay-Çerkez cumhuriyeti sınırları içinde konuşulmaktadır. Bu ağza eskiden sadece “Nogay” denmekteydi. Kara Nogay ağzı, Dağıstan muhtar cumhuriyetinde konuşulmaktadır. Asıl Nogay ağzı ise Stavropol eyaletinin Açıkulak ve Kaya sula bölümlerinde konuşulmaktadır. Nogaylar bu yüzyılın başına kadar göçebe olarak yaşamışlar, bu hayat tarzlarını edebiyatlarına yansıtmişlerdir⁴⁹⁸.

Nogayların eski yazma eserleri korunamamıştır⁴⁹⁹. Ancak destanlar yaygın ve en sevilenleridir. Çeşitli hikaye metinleri yayımlanmıştır. Nogay “cırları” (türkü) da zengindir⁵⁰⁰.

Sözlü eser geleneğine sahip olan Nogay Türkleri nazımlara kıymet vermemişler, onlara “kara söz” demişlerdir. Sözlü edebiyat içinde destan ve cırların yanı sıra takpaklar (atasözleri), deyimler, yumaklar (bilmeceler), ertegiler (masallar) da bulunmaktadır.

XV. yy dan itibaren Arap harflerini kullanmaya başlayan Nogaylar, XX. yy da Kril harflerini kullanmamışlardır. Nogay Türk edebiyatı Karaçay-Çerkez cumhuriyeti ile Dağıstan'da gelişme göstermiştir⁵⁰¹. 1962 yılında Nogay Alfabesinde reform olmuştur. Nogay dilinde 37 harf belirlenmiştir.

Ses sistemi yönünden Nogay dili, Kazak ve Karapapak dillerine çok yakındır. Nogay dilinin kendi kelimeleri ses uyumu kanununu iyi korumuştur. Yani Nogay dilinin öz kelimeleri ya yalnızca kalın heceli yada yalnızca ince heceli olarak kullanılır⁵⁰².

---

⁴⁹⁸ Sami Nogay, Nogaylar, Ankara 2001s. 18

⁴⁹⁹ Kaydarov- Orazov, s. 170-171

⁵⁰⁰ Caferoğlu, “Kafkasya Türkleri”,s. 47

⁵⁰¹ Sami Nogay, Nogaylar, Ankara 2001 s. 18

⁵⁰² Kaydarov- Orazov, “Türklük Bilgisine Giriş” İstanbul 1999 s. 171

Karaçay-Balkar Dili

Kafkas dağı eteklerine yerleşmiş olan Türk dilli halklardan biri Karaçay-Balkarlar'dır. Bunlar dil yönünden birbirine oldukça yakındır. Karaçaylar, Karaçay-Çerkez özerk bölgesinde, Balkarlar ise Kabardin-Balkar özerk cumhuriyetinde yaşarlar. Dil yönünden bunlar, Türk dillerinin Batı Hun kolu'nun Kıpçak-Peçenek koluna girer⁵⁰³. Türk lehçeleri sınıflamasına göre, Karaçay-Balkar Türkçesi Türk lehçelerinin Z kolunun Y bölümünün tav, bol, kalgan grubundandır. Buna göre Karaçay-Malkar Türkçesinde eski Türkçe azak/ adak yerine ayak, tag (dağ) yerine tav, olmak yerine bolmak, kalan yerine kalgan biçimleri kullanılır. Bunlardan başka, Karaçay-Balkar Türkçesinde “ben” yerine “men” biçiminin kullanılması, kelime başına Y-sesinin C sesine dönüşmesi de Kıpçak Türkçesinin özellikleridir⁵⁰⁴.

Dilcilerin düşüncesine göre Karaçay-Balkar dilinde Kıpçak unsurunun yanı sıra Bulgar, Hazar ve Oğuz unsurları da vardır.

Karaçay-Balkar dili, tarihi yönden Kumuk, Karaim ve Kırım Tatarları'nın dilleriyle birlikte eski Kuman dillerine dahildir⁵⁰⁵.

---

⁵⁰³ Kaydaro-Orazov, s. 186

⁵⁰⁴ U. Tavkul, “Kafkasya Çevresindeki Türk Toplulukları”, Sayı 10, s. 476

⁵⁰⁵ Kaydaro- Orazov, “Türklük Bilgisine Giriş” İstanbul 1999, s. 186.

Karaçay-Balkar Türkçesi iki ağıza ayrılmıştır. Bunlar ilk başta sanıldığı gibi Karaçay ve Balkar lehçeleri yada dilleri değildir. Çünkü Karaçay bölgesinde ve Balkar topraklarının Bashan, egem vadilerinde konuşulan dil birbirinden farklı değildir ve halkın yüzde doksanı tarafından konuşulan bu diyalekt Karaçay-Balkar yazı dilini meydana getirir. İkinci ağız ise Malkar bölgesinde erek vadisinde konuşulmaktadır. Holam ve Bızıngı vadilerinde konuşulan dil de erek ağzının etkisi altındadır⁵⁰⁶.

Karaçaylıların yazılı bir edebiyatı yoktur. Ancak son zamanlarda Karaçay ve Balkar Türkleri arasında ufak bir yazar ve edipler bulunmaktadır. Kendilerine göre, mahdur bir halk edebiyatına sahiptirler.

Karaçay ve balkar dilinde 8 ünlü, 25 nsz ses vardır. Diğer Türk dilleri gibi ünlüler kalın ve ince, geniş ve dar, dudaksı ve dilsli olarak ayrılır⁵⁰⁷.

---

⁵⁰⁶ Tavkul, “Kafkasya evresindeki Türk Toplulukları”, Sayı 10, s. 476

⁵⁰⁷ Caferoğlu, “Kafkasya Türkleri”,s. 49

Kumuk Dili

Kumuk Türkçesi Karaçay-Balkar, Karaim ve Kırım Türkçesiyle birlikte Türk lehçelerinin kuzeybatı Kıpçak grubuna dahildir. Kıpçak grubuna dahil olmakla birlikte Kumukçada Oğuz Türkçesinin özellikleri de önemli ölçüde görülmektedir⁵⁰⁸. Kendine has özel gramere sahiptir. Kumuk şivesi üç ağza ayrılmaktadır. 1-Hasavyurt, 2-Boynak, 3-Haydak ağızları herbirinin birbirine göre farklılıkları vardır. Kumuk dili Kuzey Kafkasya'nın doğu halkları arasında konuşulmaktadır⁵⁰⁹. Kumuk dili, Dağıstandaki Türk dilli Balkardan Kumuk halkının konuşma ve yazma dilidir. Birbirinin dillerinden anlamayan Dağıstan kavimleri kendi aralarında ya kumukça yada Azerice anlaşılır. Kumukça Azerbaycan Türkçesi'nin şiddetli tesiri altındadır⁵¹⁰. Bütün Kumuklar'ın etnik yapısında Kıpçaklar ve Oğuzlar'ın güçlü etkileri olduğu bellidir⁵¹¹.

Kumuk şivesinin üç ağzı olduğundan bahsetmiştik Hasavyurt diyalekti Hasavyurt şehri ile Aksaray, Endirey, Kastek, Şamhalyangıyurt, Babayurt, Hamamyurt gibi yerleşim yerlerinde kullanılmaktadır.

Buynaks diyalekti eski adı Temirhan şura olan Boynak kentinde ve Kafirkumuk, Halimbekavul, Atlanavul, Nijniy Kazanişçe, Buglen, Nijniy Cengutay, Kapçıgay, Erpeli gibi yerleşim yerlerinde konuşulmaktadır.

Hoydak diyalekti ise Derbend çevresinde Macalis, Kayakent, Yangikent, Başlıkent gibi yerlerde kullanılmaktadır.

Kumuk yazı dili daha çok Hasavyurt diyalektine dayanmaktadır. Bugün Dağıstan Özerk Cumhuriyeti'nin resmi dili olarak yine Kumuk Türkçesi kabul edilmiştir⁵¹².

---

⁵⁰⁸ Tavkul, agm, s. 490

⁵⁰⁹ Caferoğlu, "Kafkasya Türkleri", s. 53

⁵¹⁰ M. Emin Resulzade, "Kafkasya Türkleri", TDAV, İstanbul 1993, s. 91

⁵¹¹ Kaydarov- Orazov, "Türklük Bilgisine Giriş" İstanbul 1999, s. 191

⁵¹² Tavkul, "Kafkasya Çevresindeki Türk Toplulukları", Sayı 10, s. 490

Bunun yanı sıra Kafkasya'da Osetlerin arasında konuşulan Oset dili eski çağlardan beri Kafkas ve Türk dillerinin güçlü baskısı altında kalmış ve bazı ses özelliklerini aldığı gibi bu dillerden birçokta alıntılar yapmıştır.

Din

Kafkasya bölgesinde pek çok ırkın yaşaması beraberinde çeşitli dilleri ve dinleri de getirmiştir. Bölgede hemen hemen her dinden insan bulmak mümkündür. Hıristiyan, Müslüman, Yahudi, Budist, Brahman ve Zerdüş hatta çok az sayıda Şamana da rastlanmaktadır.

Ancak Kafkasya bölgesinde yaşayan ağırlıklı dinler Hristiyanlık, Musevilik ve İslamiyet'tir. Ruslar, Ermeniler, Gürcüler, Abhaz ve Osetinler'in bir kısmı Hristiyandır. Bu Hristiyanların ortak özellikleri Ortodoks olmalarıdır.

M.S. III-IV. yy da Hristiyanlar Abhazyayı hakimiyetleri altına aldı ve V-VI. yy'da Hristiyanlık Abhazyanın resmi dini olmuştur. Birde aslen Kıpçak Türkü olan Acaralar vardır bunlarda Hristiyanlaşmışlardı. Ancak bunların %30 kadarı Hristiyandır.

Azeriler, Lezgiler (Sünni ve Şafi mezhebindedir), Çerkezler, Kabartaylar, Kumuklar, Tabasaranlar, Osetler (kuzey Osetya'nın bir kısmı-güney Osetya'nın bir kısmı ise Ortodoks Hristiyandır), İnguşlar ve Çeçenler Müslüman'dır.

Arap Akınlarından sonra İslamı benimsemeye başlayan Lezgiler'in XV. yy'ın ortalarında Şirvan şahı Halil'in ülkelerini fethetmesi üzerine tamamen Müslüman oldukları sanılıyor. Lezgi halkı Sünni ve şafi mezhebindedir⁵¹³.

VIII. yy'dan sonra Müslüman Arap mücahitlerinin Kafkaslara kadar uzanmasıyla, Kabartayların bir kısmı Müslümanlığı benimsemiştir. Bir kısmı da XVI. yy ortalarında Kırım Hanlığına bağlanarak Müslümanlığı benimsemiştir⁵¹⁴.

---

⁵¹³ B. Larousse, "Lezgiler", s. 14, s. 7641-7642

⁵¹⁴ Rehber Ansiklopedisi, "Çerkezler" c.5, s. 577

Kuzey Kafkasya bölgesinde Dağıstan içindeki halkların arasında İslamiyeti kabul eden ilk halk Kumuklardır. Hepsı şafı mezhebından ve sünnidir. Dağıstan'da İslamiyeti ilk kabul eden Kumuklar olduğu için Araplar onları onurlandırmak için “gazi” ünvanını vermişlerdir⁵¹⁵.

Osetlerin kuzeyinde yaşayanları ekseriyet itibariyle müslümandır. Bugün kuzey ve güney diye ikiye ayrılmıştır. Kuzey Osetya müslümandır. Güney ise, Gürcistan'a bağlı Ortodoks hristiyandır⁵¹⁶.

İnguşlar da Kuzey Kafkasya'da ki Müslüman halklardandır. Önceden hristiyan olan inguşlar 1860-1870'li yıllarda bölgeye gelen sufi din adamları tarafında İslam'ın sünni mezhebine katıldılar.

Çeçenlerin ise İslamiyetle ilk tanışması VIII yy başlarında Arap-Hazar savaşları dönemindedir. Bu savaşlar sırasında Emevi orduları Çeçenistan'a da akınlar yapmıştır.

X ve XII yy da Gürcü krallığı aracılığı ile Hıristiyanlık Çeçenistan'a sokulmak istenmişse de bu din hiçbir zaman Çeçenler arasında yayılmamıştır. XVI-XVIII. yy'da Dağıstanda ki müslümanların etkisiyle Çeçenistan'da İslam dini yaygınlaşarak hakim din haline gelmiştir⁵¹⁷.

Kafkasya'daki dini hayatın zaman içindeki değişimleri ve genel anlamda Türk halkaları dolayısıyla da bölge üzerinde etkilerinin tarihi şöyledir:

Hıristiyanlık

---

⁵¹⁵ Alexandre Grigorianz, Kafkasya Halkları, Sabah Yayınları, İstanbul 2000 s. 191

⁵¹⁶ Alexandre Grigorianz, Kafkasya Halkları, Sabah Yayınları, İstanbul 2000 s. 149

⁵¹⁷ Alexandre Grigorianz, Kafkasya Halkları, Sabah Yayınları, İstanbul 2000 s. 175

Kuzey Kafkasya'ya Hıristiyanlığın yerleşmesinde Bizans'la birlikte en önemli paya sahip olan Gürcistan'da M.S. III. yy da Hıristiyanlık güçlenmiş, V.yy da bağımsız bir Gürcü kilisesinin kurulmasıyla misyonerlik faaliyetleri kuzeye doğru yönelerek dağlık bölgelerdeki kabileleri etkilemeye başlamıştır⁵¹⁸.

Gürcistan'ın 330 yılında, Azerbaycan'dan yaklaşık 30 yıl sonra Hıristiyanlığı benimsemesi, halkın o zamana kadar İranlıların yaydığı Zerdüşti dini olan Mazdeizme inana bu ülkede radikal bir değişim yarattı. Bizans İmparatorluğunun etkisi de özellikle VI. yy da I. Justinian döneminde ve XII. yy sonlarına doğru Kraliçe Tamara hükümraniği altında ki Gürcistan'ın doruğa çıktığı dönemde Hıristiyanlık tüm Kafkasya'ya yayıldı⁵¹⁹.

Hıristiyanlıktan önce Gürcistanda putperestlik inancı yaygındı. Hıristiyanlı kabul etmelerine rağmen bazı eski inanç ve geleneklerine bağlı kaldılar. Doğanın bir biçimi ve ruhu olduğuna inandığı Güneş, Ay, Yıldız kültüne inanıp adaklar adayıp kurbanlar ve hediyeler vermişlerdir⁵²⁰. Hıristiyanlık sadece Gürcistan'da yayılmakla kalmamış dağlı halklardan Abhazlara, Svanetya ve Osetya'ya, dağistanın bazı bölümlerine Çerkez topraklarına kadar nüfuz etti⁵²¹.

VIII. yy'da da Çeçenler, gürcüler kanalıyla Hıristiyanlığa girmişler. Çeçenler gibi İnguşlar da aynı dönemde Hıristiyan olmuşlardır⁵²².

Gürcü kaynakları Kıpçak Türklerinin bu bölgeye gelmeleri ve Gürcülerle yakınlaşmaları sonucunda Kıpçakların da yavaş yavaş Hıristiyanlığı kabul ettiklerinden bahseder. II. David

---

⁵¹⁸ Mary L. Henze, 19. yy Seyyahlarına Göre Orta Kafkaslarda Din, çev: Ahmet E uysal, ODTÜ Asya Afrika Araştırmaları Grubu, yay, nr II Ankara 1984

⁵¹⁹ Grigorianz, Kafkasya Halkları, Sabah Yayınları, İstanbul 2000, s. 18

⁵²⁰ Niko Berdzenişvili, Simon Canaşa, Gürcistan Tarihi, İstanbul 1997, s. 80-81

⁵²¹ Grigorianz age, s. 18

⁵²² Shirin Akiner, İslamic Peoples of The Soviet Union (sovyet müslümanları) çev: Tufan Buzpınar, Ahmet Mutu, İnsan yay, İstanbul 1995, s. 168.

Bulgar şehrinden Kafkaslar kadar etkili olan Kıpçaklar arasına, Hıristiyan misyonerler göndererek Ortodoks-Hıristiyan mezhebini yaymaya çalışmıştır.

XII. yy da Kafkaslara ve güneyine göç eden Kıpçakların büyük çoğunluğu beş yüzyıl boyunca Ortodoks-Gürcü kilisesine bağlı kaldıkları halde, kimliklerini kaybetmeden XV. yy.daki Osmanlı fetihleri sonunda Müslüman olup milli benliklerini korumuşlardır.

İstanbul'un 1453'te Türkler tarafından alınması, Kafkasya'yı Hıristiyan dünyasının geri kalan kısmından tamamen kopardı

Musevilik

İslamiyet öncesinde Kafkasya'ya Yahudilik ve Hıristiyanlık gelerek halk tarafından benimsenmese de teşkilatlanmaya çalışmıştır. Sadece Hazarlar arasında yayılabilmıştır⁵²³. Göktürk devletinin batı parçasını oluşturan Hazar ülkesi Don-Volga-Kafkas üçgenini içine alıyordu.

Hazar ülkesinde bir çok dinin bir arada yaşadığını kolaylıkla görüyoruz. Hazarlarda Yahudiliğin yanı sıra Hıristiyanlık, Müslümanlık ve eski Türk dini gibi dinler de mevcuttu⁵²⁴. Hazarlarda Yahudiliğin yanı sıra Hıristiyanlık, İslam ve çeşitli putperest dinlerde kabul edilmiştir⁵²⁵.

Daha önce Kuzey Kafkasya'da yaşayan ve "Hunlar" yani Sabir Hunları, daha Göktürklerden önce, din ve medeniyet ile ilgilenmiş görünüyorlar. Bunların bir kısmı 507/508'de Arran Patriği Kardus'un teşviki ile, Hıristiyanlığı kabul etmişti. Buna ait haberde bu Hunların dilinde Hıristiyan ibadet kitapları telif olunduğu da zikredilmiştir.

---

⁵²³ Vasfi Güsar, "Kuzey Kafkasya'ya İslamiyeti'in Girişi ve Sonuçları (1) "Kafkasya kültürel Dergi, yıl 3, sayı II, C.II Ankara 1996

⁵²⁴ Ahmet Gökbek, Kıpçaklar, s. 330-331

⁵²⁵ Denis Sinor, Erken İç Asya Tarihi, s. 358-359

Hazarlar ise tahminen 732 yılına kadar, Gök-Tanrı veya Tek tanrı ile inançları bütünleşen bir dine sahiptiler⁵²⁶. Ancak Hıristiyanlığında hayli erken yayıldığına, Bizans Piskoposlarının VIII. yy dan kalan kayıtları da tanıklık eder⁵²⁷.

800 yıllarında bazıları Tevrat'ı getirerek yaygın değişle Yahudi oldular⁵²⁸. İlk olarak VII. yy da Bizans'dan çıkarılan Yahudiler ve içlerinde bulunan din alimi İshak Sangari'nin çalışmalarıyla Karayim mezhebi Bulan Han zamanında Hazar sarayınca benimsenmiş ve halk bu dine girmeye başlamıştır⁵²⁹.

Bazı araştırmacılar, Hazar Hakanı ve çevresinin Yahudiliği, gerçekten inandıklarında değil, bazı siyasi nedenler dolayısıyla kabul etmiş olabilecekleri üzerinde durmaktadırlar. Onlara göre, ilah dinler karşısında kendi eski dinini yeterli bulmayan Hakan, Müslümanlığı Kabul ettiği takdirde bu dinin temsilcisi durumunda bulunan Arapların vesayeti altına gireceğini, Hıristiyanlığı kabul ettiği takdirde de Hıristiyanlığın temsilcisi durumunda olan Bizans'ın vesayeti altına gireceğini düşünmüştür. Bu nedenle bu iki dini de kabul etmeyerek hem ilahilikte İslamiyet ve Hıristiyanlığa denk hem de Kur'an ve İncil gibi bir kitabı bulunan Yahudiliği seçmiştir. Bu yolla da herhangi bir devlete bağımlı hale gelmemiştir⁵³⁰.

Yahudiliği Kabul ettikten sonra kağanlığa sadece Yahudi dinin benimsemiş hükümdar soyu mensuplarının getirildiğini görüyoruz. Bu tek tanrılı dinlerin yayılışı sırasında Hazar boy birliğinin gitgide yerleşik bir yaşama düzenini benimsemelerinin bir başla belirtisi olarak görülebilir.⁵³¹

---

⁵²⁶ Hikmet Tanyu, "Türklerin Dini Tarihçesi" İstanbul 1978, s. 39

⁵²⁷ Laszlo Rashonyi, Tarihte Türklük, s. 116

⁵²⁸ Hikmet Tanyu, s. 39-40

⁵²⁹ Vasfi Güsar, "Kuzey Kafkasya'ya İslamiyeti'in Giriş ve Sonuçları (1) "Kafkasya kültürel Dergi, yıl 3, sayı II, C.II Ankara 1996

⁵³⁰ Athur Koestler, "Teh Thirteenth Tribe" Newyork, 1976, s. 19

⁵³¹ Erken İç Asya Tarihi, s. 358-359

Hazarlar dini inançlara çok toleranslı olup, milli dinleri yanında, Yahudiliğe, Müslümanlığa ve Hristiyanlığa karşı müsamahalı davranmışlar bu inançtaki kavim ve insanlarla bir arada yaşamayı yadırgamamışlardır⁵³². Semender’de aynı zamanda mescit, kilise ve sinagog mevcuttu⁵³³. Mesudi ve İstahri, başkent nüfusunun aşağıdaki oranlara göre, her biri kendi hakimine sahip dört değişik dini topluluktan oluştuğunu yazarlar; Yedide ikisi Yahudi, Yedide ikisi Hristiyan, Yedide ikisi Müslüman ve Yedide biri Pagandır.

Ancak Hazarlar eski inançlarından da vazgeçmemişler önceki inanç ve adetlerini bu yeni inançlarla kaynaştırmışlardır⁵³⁴.

Hazar devleti zayıfladığı sırada bölgeye Kıpçaklar yerleşmişlerdi. Kıpçakların Hazarlardan dini yönden etkilenmiş olduğunu sadece bununla da kalmayıp ticareti ellerinde tutan Hazarlardan çok şey öğrendiklerini görüyoruz. Ayrıca dil ve kültür bakımından Hazarların Kıpçaklaşmasına neden olmuşlardır⁵³⁵.

Hristiyanlık, Hazar sarayına devletin son zamanlarına kadar girmemiştir. Ancak, ferdi olarak bir kısım insanlar çok önceleri Hristiyanlığı kabul etmişlerdi. Hazarların arasında Hristiyanlığın yayılmasına tesir eden faktörlerin başında, onların Bizans ile münasebetleri gelmektedir. Kaynaklar, Hristiyanlığın Hazarlar arasında IX. yy’ın yarısından itibaren önemli ölçüde yayıldığı üzerinde durmaktadır⁵³⁶.

Hazarların Yahudiliği benimsemelerinden komşu kuzey Kafkasya halkları pek etkilenmemişlerdir. Museviliğin pasif kalmasına karşın Hristiyanlık Kuzey Kafkasya’da daha etkili olur.

İslamiyet

---

⁵³² H.Tanyu, Türklerin Dini Tarihçesi, İstanbul 1978, s. 39-40

⁵³³ Rashonyi, Tarihte Türklük, s. 116

⁵³⁴ Tanyu, Türklerin Dini Tarihçesi, İstanbul 1978, s. 54

⁵³⁵ Bahattin Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Ankara 1988, TTK s. 291

Kafkasya ve Azerbaycan bölgesine İslamiyet Hz. Ömer devrinde askeri faaliyetlerle gelmiş, Dağıstan ise VII. yy'ın 40-50'li yıllarında Emeviler döneminde İslamiyet'le tanışmıştı. İslam'ın gelmesiyle birlikte putperestliğin, Hıristiyanlığı, Zerdüşlüğün ve Yahudiliğin yerini almıştır⁵³⁷.

Hz Ömer devrinin son yıllarında 643'te İran seferinde başarı kazanan İslam orduları serdarları Suraka B. Ömer komutasında Azerbaycan'ı geçerek Kafkas Dağları'na ulaştılar. İslam ordusu Hazar kıyıları boyunca ilerlemeyi planlamasına rağmen bunu başaramayınca Derbent hükümdarı ile barış antlaşması imzalayıp geri döndü. Süreka B. Ömer'in ölümüyle komutanlığa getirilen Abdurrahman B. Rebia, yeniden Kafkasya'ya yönelerek Hazar Denizi kıyıları boyunca ilerleyip Derbent'i fethetti ve Kuzeye doğru harekate devam ederek Dağıstan'ın birçok bölgesini alıp İslam'ı bölgede yayma çalışmalarına hız verdi. Ancak Hazarlar karşı bir hareket ile 722 de Arapları Derbet'ten çıkararak bölgeye tekrar hakim oldular.

Mesleme B. Abdülmelik Dağıstan seferine çıkarak 652-653 yılında Derbent'i aldıktan sonra kuzeye doğru akınlarına devam edip Dağıstan halkını İslama davet ederek İslamiyet'i bölgede yaymaya çalışmıştır⁵³⁸.

İlk Müslüman olan bölgeler Tabussaran, Kumuk bazı Lezgi bölgeleri ve Şaruhdur. Derbent'den donra Hunzah, Bakri, Tarki ve Kaytag şehirleri de İslam beldesi haline gelmiştir⁵³⁹.

735 yılında II. Yezid'in devrinde Kafkasya'ya sefere çıkan Ebu Ubeyde B. El-Cerrah komutasında ki ordu Hazarlar'ın başkenti Belencer üzerine yürümüştür. Ancak büyük kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kalmıştır. 737-738 yıllarında kuzeybatı Kafkasya'ya ulaşan İslam orduları Abhazya'da İslamiyeti yaymaya çalışmışlarsa dada kalıcı bir etki bırakmadan dönmüşlerdir. Kuzey Kafkasya'nın fethi için yapılan çabalar Hazarlar'ın engeli nedeniyle yeterli

---

⁵³⁶ İsmail Berkok, Tarihte Kafkasya, İstanbul 1958, s. 194-203

⁵³⁷ İslamil Özsoy, Dağıstan'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi, Kaynak yay, İzmir 1997, s.9

⁵³⁸ Cemal Gökçe, Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya siyaseti, İstanbul 1979

⁵³⁹ İsmail Özsoy, Dağıstan'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi, Kaynak yay, İzmir 1997, s.10

olmamıştır. Hazarlarla Araplar arasında bu savaşlar aralıklarla sürekli devam etmiş ve bölgedeki İslam hakimiyeti 815 yılına dek sürmüştür. Bu tarihte Hz. Hamza soyundan Kindi'nin 2000 kişi ile Kafkasya'ya gelerek Çerkesya'da hakimiyeti tesis ettikten sonra Dağıstan'a geçtikleri ve Kaytak hakimi Gazanfer'i öldürüp halkı İslamlaştırdıkları iddia edilmektedir⁵⁴⁰.

İslam orduları 1000 yıllarına kadar Güney Kafkasya'da kalmışlar ve İslamiyet'i yayma çalışmalarını sürdürmüşlerdir. Haçlı seferlerinin de etkisiyle Arap yarımadasına çekilen Araplardan sonra bölgede İslam'ın tebliğini ve temsilini Selçuklular ve Osmanlılar devrinde Türkler üstlenmişlerdir.

Araplardan sonra Dağıstan bölgesi 1062'den itibaren Selçukluların akınlarına uğramıştır.

Kafkaslarda ki pek çok topluluğun ataları olarak kabul edilen Kıpçakların İslamiyet'le ilk tanışması Volga Havzasına gelen Müslüman tüccarlar vasıtasıyla başlamıştır. Özellikle Bulgar ve İtil gibi büyük merkezler olmak üzere bu bölgenin İslamlaşması buraya kütle halinde gelen ve hatta bu alana yerleşen tacir ve esnafların eseridir⁵⁴¹.

Selçuklular'dan sonra Kafkasya'nın İslamlaşmasına önemli bir katkı da Şirvanşahlar'dan gelmiştir. 1535 tarihine kadar bölgede hüküm süren Şirvanşahlar Şiiiliğin bölgeye girmemesi için mücadele etmişlerdir⁵⁴². Safevi Devleti'nin Şirvanşahları yıkmasıyla bu devlet sona ermiştir. Azerbaycan'ın Erdebil şehri merkezli Safevi Devleti'nin hakimiyeti Yavuz Selim Han'ın Mısır seferiyle halifeliği devralmasından sonra her yönden Osmanlı Devletine intikal etmiştir.

Böylece Kırım'ı himaye altına almakla Kafkasya'ya kuzeyden nüfuz etme imkanı bulan Osmanlı Devleti, Çaldıran savaşından Safavi Devletini yenmek suretiyle Kafkasya'yı güneyden

---

⁵⁴⁰ Ahmet Cevdet, Tarih-i Cevdet, C.I İstanbul 1309, s. 277

⁵⁴¹ A. Yakubovskiy, Altınordu ve Çöküsü, s. 9-10

de etkisi altına almıştır. 1555 Amasya Antlaşmasından sonra bölgede ki Safevi nüfuzu tekrar kuvvetlenmiştir. Bunun üzerine Osmanlı Devleti bölgeye bir sefer yapılmasını kararlaştırmıştır. Komutanlığa Lala Mustafa paşa, yardımcılığına da Kafkas asıllı Özdemiroğlu Osman paşa getirildi. 1578 de Çıldır’da Safevilerle yapılan savaşı kazanan Osman Paşa, Gürcistan ve Kuzey Azerbaycan’ı da fethederek Hazar kıyılarına ulaştılar. Dağıstan’ın tamamını fethettikten sonra bölgede Osmanlı’nın hakimiyetini sağladı. Özdemiroğlu Osman paşa bir Kafkas kızıyla evlenerek yerli halkla akrabalık bağı kurmuş ve İslam’ın bölgede iyice yerleşmesi için gayret göstermiştir.

Kafkaslarda Kıpçaklarla yakın ilgisi bulunan Karaçayların İslamlaşması diğer Kıpçak kavimlerinin Müslüman olmalarından daha sonra ki dönemlere rastladığı rivayetleri ağır basmaktadır. Bazı kaynaklar Karaçayların İslamlaşmasının XVII. yy dan çok önceleri gerçekleştiğini belirtirler. Karaçaylar arasında anlatılan bir menkıbeye göre de bunların İslam’a Türkistan’dan gelen Buharalı Şeyh Abdullah vasıtasıyla girdikleri nakledilmektedir⁵⁴³. Karaçaylar ve Balkarlar İslamiyeti kabul edene kadar çeşitli tabiat güçlerine ve bunları meydana getiren tanrılara, kötü ruhlara inanmışlardır. Bu inanış şeklinde bir tür Şamanizm inancına sahip olduklarını göstermektedir. Ormanlarda ki asırlık çam ağaçları, yüce dağlar ve özellikle Kafkasların en yüksek zirvesi Elbruz dağı Karaçayların kendisinden korktukları ve yardım umdukları bir tür tanrıydı.

Elbruz dağı, Karaçay-Balkar dilinde “ebedi dağ” anlamına gelen Minngi Tav adını almıştır. Karaçayca “minngi” kelimesi, Göktürk-Orhun yazıtlarında Bengü, eski Uygur metinlerinde ve Divanü Lügati’t Türk’te Mengü şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Dağ anlamına gelen “tav”

---

⁵⁴² Cemal Gökçe age, s. 26

⁵⁴³ Ahmet Gökbel, age, s. 284-285

kelimesi ise Kıpçak lehçesine giren bütün Kuzey Türk şivelerinde “tav” şeklinde söylenir⁵⁴⁴. Rusyadaki Müslümanlar ve Türk boyları ile ilgili genel yayınlardan anlaşıldığı kadarıyla XX. yy da yetmiş yıllık Ruslaştırma ve İslam’dan uzaklaştırma gayretleri, Karaçaylar arasında İslam ve Türk kültürünü atamadığını göstermektedir. Günümüzde hala Nakşilik ve Kadiriliğin etkilerinin devam ettiği Karaçaylar Hanefi mezhebine mensuptur. Ancak, Karaçay-Balkarların yaşayış tarzında hala eski inanç izlerine oldukça sık rastlamak mümkündür.

V.2. Ekonomik Alandaki Faaliyetler

Tarihin bilinen en eski devirlerinde bile, iktisadi yönlerden birbirlerine bağlı ve bağımlı olan bölgelerin siyasi manada kendi bağımsızlıklarını uzun süre muhafaza etmeleri mümkün olmamıştır. İktisadi durumları onları siyasi yönden bir birlik teşekkülüne mecbur kılmıştır ki, bu suretle bölgesel işbirliği milletlerarası iktisadi dengelerin sağlanmasını temin etmiştir. İşte bu perspektiften bakıldığında Kafkasya bölgesi tarihin her devrinde bu hususta klasik bir örnek teşkil etmiştir.

Çok bereketli ve verimli olan ülke aynı zamanda önemli ve büyük ticaret yollarının kavşak ve uğrak yeri idi. Tarihin ilk çağlarından beri mevcut olan doğu ile batı arasındaki ticaret yollarının (Kuzey İpek yolu, Kürk Yolu) önemli bir kısmının buradan geçmiş olması, bölgenin önemini daha da arttırmaktaydı⁵⁴⁵.

Bölgenin önemli yerlerinde özellikle ticaret yolları üzerinde kurulmuş olan şehirler, hem üretim yapıyorlar hem de bölge ticaretinin gelişmesine yardımcı ve aracı oluyordu. Bundan dolayı zaman içinde bölgede büyük ve zengin şehirler ve kasabalar vücuda gelmiştir.

---

⁵⁴⁴ Ufuk Tavkul, “Karaçay-Malkar Türklerinde Eski İnançlar”, Türk Kültürü, Eski İnançlar, yıl: XXVIII sayı:325, s. 313

⁵⁴⁵ Yaşar Bedirhan, Selçuklular ve Kafkasya, s. 45

Yüzyıllardan beri Türklerle komşuları arasında şiddetli rekabete sebep olan büyük kazanç vasıtası iki yol vardı ki, bunlardan biri Çin'den başlayıp Akdeniz kıyılarında sona eren meşhur İpek yolu kervancılığı, diğeri de Hazar ve Bulgar ülkelerinden başlayarak Ural-Güney Sibiryaya-Altaylar-Sayan dağları üzerinden Çin'e ve Amur nehrine ulaşan yol da canlı bir ticari faaliyete sahipti. İpek-yoluna kuzeyden paralel uzanan bu yola "Kürk -yolu" denilmektedir.⁵⁴⁶

İpeğin çok değerli olması, Orta Doğu ve Akdeniz ülkelerini, İpek üretimi ve dokumacılığını tekeline bulunduran Uzakdoğu ile ticaret yollarını kontrolü altına alma zorunluluğunu beraberinde getirdi.

Günümüzde bilim adamlarınca İpek Yolu'nun 3 esas güzergahtan geçtiği tespit edilmiştir.

a) Karayolu veya esas yol. Büyük İpek yolu. Yakın ve Orta Doğu'nun kurak çölleri ve dağ geçitleri boyunca uzanan yol.

b) Deniz yolu veya "Güney yolu"

c) Kuzey yolu (bazen İskit yolu olarak da adlandırılmaktadır) Akdeniz'den Karadeniz'in Azak, Kırım ve Kuzey sahillerinde ki antik kolonilerinden (bir süre sonra Karadeniz'in doğu ve Kafkasya sahilleri de kullanılmaya başlanmıştır.) karayla devam etmekteydi.

Yol, Güney Rusya, Ön Kafkas, Ural, Güney Sibiryaya ve Altay steplerinden güneyde Tyan-şan Dağlarıyla Cunga dağ geçidine ve daha ileri Çin'e kadar uzanmaktaydı.

Kuzey Kafkasya'dan geçen kervan yolunun bazı bölümleri Hazarlar tarafından kontrol edilmekteydi. Hazar Devleti'nin esas merkezleri Hazar Denizi'nin kuzey doğu kıyılarında yerleşmekteydi.⁵⁴⁷

---

⁵⁴⁶ İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 312-313

⁵⁴⁷ Prof. Dr. Anna A. İerusalımskaya, "İpek Yolunda Kafkaslar", Türkler, Yeni Türkiye Yay., c.3, s. 243-251

Bilim adamları bu bölgelerden deniz taşımacılığının yapıldığı konusunda tahminler yürütmektedirler. Hazar, Bizans'ta üretilen İpek kumaşların ve giyimlerin en önemli dış pazarını oluşturmaktaydı.

Yol, Doğu Kafkasya'dan Kuzey-Doğu'ya, yabancı tacirlerin ilgisini çeken "Kürkler ülkesi" Ural ve Sibirya'ya kadar uzanmaktaydı. Fakat, Kuzey Kafkasya'dan geçen İpek yolu güzergahı doğuya, İdil nehrine ve onu geçtikten sonra güneye Aral Denizi yanından genellikle Amuderya nehri boyunca doğuya Semerkant'a devam etmekte ve oradan İpek yolu ana güzergahına birleşmekteydi. Kuzey Kafkasya kurganlarında İpek kumaşların çeşitli örneklerine bol miktarda rastlanmaktadır.

Kuzey Batı Kafkasya'da Kurganlarda İpek ve İpek kumaşların dışında bulunan parçalarda önemli yer tutmaktadır. Her iki yönde çeşitli malların götürüldüğü, Kuzey Batı kurganlarındaki bulgulardan görülmektedir. Örneğin, Akdeniz üretimi Cam boncuk ve şişelere bütün kurganlarda rastlanmaktadır. İpek yoluyla Batıdan Doğuya giden esas ihraç malları içerisinde, cam ürünlerin ağırlıkta olduğunu göstermektedir.

Kuzey Kafkasyada ki, geçitlerin çevresindeki kurganların tamamında ipeklere rastlanıyor bunlar düşük kaliteli soğd ipekleridir⁵⁴⁸.

Kürk yolunun asıl ticaret malı ise, Sincap, sansar, tilki, kakım, kunduz, vaşak v.b. kürleri ve bunlardan imal edilen eşya ceket-pantolon, ayakkabı, çizme idi. Başlıca tüccarlar Ogur'lar (Batı Türkleri) ile onlardan bir kol halin de gelişen Bulgar Türkleri idi.

---

⁵⁴⁸ Anna A. Ierusalımkaya, "İpek Yolunda Kafkaslar", Türkler, Yeni Türkiye Yay., c.3, s. 246

Berde, Tiflis, Derbend gibi büyük şehirler siyasi ve askeri yönden merkez teşkil ettiği gibi bu mahallerde ticaretin gelişmesi nedeniyle sikkeler basılmaya başlanmış ve her biri ticari merkez haline gelmişlerdir.

X. yüzyıl Arap coğrafyacıları bu devirde Kafkasya ticaretinin önemini kaydetmektedirler. En uzak Rusya, İsveç, Norveç, Almanya ve doğu ile gerçekleştirilen ticaretin Kafkasya'dan geçen ticaret yolları vasıtasıyla olduğu bildirilmektedir. Öyle ki, Berde, Derbent, Tebriz ve Ahlat gibi şehirler bu devrin en büyük merkezlerinden olmuştur⁵⁴⁹.

Kafkasya yolu ile gelen kuzey ve doğu ülkelerinin mamul ve ham maddeleri, Kafkaslar'dan ihraç ediliyordu. Kafkasya'da, İtil (Volga) boyunda, Ural'da ve Yunan mitolojisine göre efsanevi Hiperborea'nın bulunduğu eski Biarmia dahilinde yapılan kazıların meydana çıkardığı eserler, Kafkasya ile Ön Asya ülkeleri arasında en eski zamanlarda bile ticari münasebetlerin varlığını ortaya koymaktadır.

Kafkasya'nın komşusu olan ülkelerde ki siyasi vaziyetin değişmesi veya doğrudan doğruya Kafkasya'ya yönelen her hangi bir düşman istilası nedeniyle, siyasi ve ekonomik manada meydana gelen değişmelerin, Kafkasya ticaret hayatına tesiri olmuştur. Bu gibi durumlarda, ya ticaret yollarının istikameti değişir yahut da, belirli bir süre için ticari münasebetler durur. Barış sürecinin yeniden başlamasıyla kesilmiş olan ticari münasebetler tekrar başlar ve böylece Kafkasya'nın eski ticari önemi yeniden canlanırdı⁵⁵⁰.

Kaynaklarda sıkça zikredilen ve en çok kullanılan Avrupa'dan Hindistan'a giden yol adını verebileceğimiz ana hattır. Bu yol, Karadeniz'den gelen Yunan gemilerinin Kafkasya'ya yaklaştığı Rion nehri mansabından başlandı. Oradan ticaret malları kayıklarla Rion ve Kvirli nehirleri yoluyla Şarapana'ya sevk olunurdu. Yunan coğrafya bilgini Starabon'un rivayetine

---

⁵⁴⁹ A. Canbek, Kafkasya Ticaret Tarihi, İstanbul .1998, s. 7

⁵⁵⁰ Canbek, Kafkasya Ticaret Tarihi, İstanbul .1998,s. 8

göre, Şarapana o zamanlar hem şehir hem de müstahkem bir kale imiş ve mallar kara yoluyla Kura nehrine kadar buradan aktarılmış. Hatta Starabon Suran dağlarından aşan bu kara yolundan Kura nehrine beş günde gidildiğini bildiriyor. Kura nehrinden yine kayıklarla Hazar Denizine, oradan da Oxus (Amuderya) ve Belh yoluyla Hindistan'a varılırdı.

Kafkasya da ki bu, iki temel dış ticaret yolu (Avrupadan Asya'ya, Asyadan da Avrupa'ya mal ihraç eden) Kafkasya içerisinde tali yollarla birbirlerine bağlanmakta ve Kafkasya'yı Kuzeyden güneye ve doğudan batıya doğru bağlayan kara ticaret yoluyla tamamlamaktaydı. Bu dış ticaret yolundan biri büyük Kafkas dağlarının ortasında ki "Daryal Deçidi"nden, diğeri de Hazar Denizi sahili boyunca Derbent'den geçerd⁵⁵¹.

Ticarette Kafkasya o kadar aktif rol oynuyordu ki, ticaret yollarının kesişme noktası Azerbaycan'ın Berda şehriydi.

Bağdat'dan Berdâ'ya gelen yol, bugünkü Güney Azerbaycan da bulunan Erdebil şehriden geçerd. Erdebilden sonra bu yol, biri Tiflis'e diğeri Derbent'e olmak üzere ikiye ayrılı ve Derbent'den itibaren de Semender yoluyla İtil şehrine kadar uzanırdı.

Semender'den kuzey-batı istikametinde, yine Hazar şehri olan Sarkel'e ve Don nehri kıyılarına, oradan da Kiyef'e giderdi. Kervanlar Hazar, Bulgar ve Kiyef gibi memleketlerden kürk, deri, bal, mum getirirlerdi. Bütün bu sevkiyat Kafkasya üzerinden geçen kara yoluyla yapılırdı⁵⁵².

Hazarlar döneminde ülke'nin refah içinde yaşadığını kaynaklar zikretmektedir. İbn Fadlan Hazarlar'ın bal, mum, kadife ve kürk ticareti yaptıklarını, gerdizi arıcılık ve balmumu ticareti ile uğraştıklarını söylemekte, İstahri, Hazar devlet hazinesinin kaynakları olarak, ülkeye giriş noktalarında kara, deniz ve nehir yollarının belirli yerlerinde elde edilen gümrük resimleri ile,

---

⁵⁵¹ Canbek, s. 17-18

⁵⁵² Ramazan Şeşen, "İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri", T.K.A.E. Ankara 1998, s. 155

tacirlerden alınan 1/10 vergileri zikretmekte, El-Mesudi,denizde ve nehirlerde gemileri işlettiklerini bildirmektedir. Aynı kaynaklara göre Hazar ülkesinde tarım için verimli topraklar ve pek çok meyve bahçeleri bulunuyor ve bunlar “hayata kolaylıkla getiriyordu”⁵⁵³.

Kaşgarlı Mahmud, Hazar Ahalisi'nin ticarete 4 zira uzunlukta ve bir buçuk karış genişlikte, “ekin” tesmiye edilen kumaş paralar (yani kağıt para benzeri) kullandığını zikreder.

Ayrıca İslam kaynakları, Hazarların belli-başlı ihraç maddesi olarak, bir nevi tutkaldan da bahsederler⁵⁵⁴.

Hazarlar ve Sabirler sanatla meşgul idiler. İbn al-Fakih'te beynel minel ticaret maddeleri arasında Hazar süngüleri ile Hazar eğerleri ve Sabir zırhları ziktermiştir. Hazar kılıcı Ruslar arasında maruf olduğu gibi, Anadolu Türk folklorunda da “Hazaran kılıcı” yer tutmuştur⁵⁵⁵.

Kafkasyada yaşamış ve ticaretle uğraşan en önemli Türk topluluklarından biri de Ogurlardır. Ogurlar esasen Kürk ticareti ile tanınmışlardır. Kıymetli kürkler arasında sincap derisi başta geliyordu., avcılık ve kürk ticaretinin yanında, buldukları bölgenin coğrafi şartları gereği, çiftçilikle uğraşmışlardır. Her çeşit ziraati ve meyveciliği zamanına göre en yüksek seviyede yapmışlardır⁵⁵⁶.

---

⁵⁵³ İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 11

⁵⁵⁴ Z.V Togan, “Hazarlar”, s. 404

⁵⁵⁵ Z.V.Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş I, s. 27

⁵⁵⁶ İ. Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 188

Kıpçaklar döneminde ise, önemini yitiren Volga ticaret yolu, tekrar canlanmıştır. Hazar Devleti'nin merkezinin Ruslar tarafından imha edilmesinden sonra, Sakın bu bölgenin birinci derecede önemli şehri olmuştur. Güney Rusyanın ticaretini elinde tutan Sakın, kuzeyde ki Bulgar şehri ile rakipti. Yani Bulgar'ı Volga yoluyla Sakın'a ve Hazar Denizi'ne bağlayan yol tamamıyla Kıpçakların elinde bulunuyordu. Bunlar Hazarların yaptığı gibi ticaret gemilerinden ve kervanlardan vergi alırlardı. Bu yolla Kıpçak hanlarının büyük gelir sağladıkları anlaşılmaktadır⁵⁵⁷. Kıpçakların ağırlıklı ihraç ettikleri mallar ziraat, hayvancılık ve avcılığa dayalı mallardır. Yine bunların en fazlasını kürk tutmaktadır. Ayrıca Hazarlardan da ziraat ve çiftçilikle öğrendikleri anlaşılmaktadır. Kırım'ın özellikle güney sahillerinin bahçeciliğe ve sebzeçiliğe elverişli olması da yerleşik hayata geçen Kıpçakların bunları kolaylıkla benimsemelerinde etkili olmuştur⁵⁵⁸.

Selçukluların bölgede hakimiyeti ise siyasi istikrarı sağlamakla birlikte ticari faaliyetlerin canlanmasını da beraberinde getirdi. Fetihlerle birlikte Horasan bölgesi ve Kafkaslar ele geçirildiği gibi, İran üzerinden geçen ve bir yandan Hac yeri olan Mekke'ye, bir yandan da oldukça büyük önem taşıyan Kafkaslara; Ermenistan, Gürcistan ve oradan da İskandinavya ve Avrupa'ya kadar uzanan ticaret yolları hakimiyet altına alınıyordu⁵⁵⁹.

Selçuklu Devleti'nin sağladığı huzur ortamında Kafkasya, milletlerarası yolların kavşağı haline gelmişti. Kuzey ipek yolu tekrar canlanarak Çim ipeği Avrupa pazarlarına ulaşıyor. Rus bozkırlarından getirilen ve özellikle Kafkas pazarlarında satılan Slav köle ve cariyeler de İslam dünyasında büyük rağbet görüyordu. Kafkasya'da milletlerarası ticaretin yoğunlaşmasıyla meydana çıkan uluslar arası yıllık pazarlar da ticari ve iktisadi faaliyetin birer canlı merkezleri idi. Çin'den Avrupa'ya ve İslam dünyasına her milletten Müslüman ya da Hıristiyan tacirler

---

⁵⁵⁷ Yakubovskiy, Altınordu ve Çöküşü, s. 8-9

⁵⁵⁸ Ahmet Gökbek, Kıpçaklar, s. 199

geliyordu. Bu pazarlar genellikle Tebriz, Ahlat, Nahçıvan, Bakü, Şirvan, Tiflis gibi büyük şehirlerin yakınlarında, yani büyük kervan yollarının üzerinde kuruluyorlardı. Bu dönemde Refahın artmasıyla şehirler daha da büyükmüş ticaret daha da gelişmiştir⁵⁶⁰.

İlhanlılar döneminde de, ülkenin zenginleşmesiyle nüfus artmış Tebriz ve Maraga gibi şehirler çok gelişmişti. Selçuklu ve İlhanlılar döneminde posta yolları boyunca yapılan hanlar, posta menzilleri ve köprüler, cami, medrese ve darüşşifa ve darülhadisler de bu bölgenin bayındır hale gelmesinde etkili olmuştur⁵⁶¹.

Timur imparatorluğu döneminde ise, Timur'un pek çok devleti korku ve dehşet içinde bırakan seferlerinden sonra, ülke dahilinde huzur sağlanmış buldukları bölgeler bayındır ve refaha ulaştırmak için zirai ve iktisadi hayatın sağlam temellere dayanması ve istikrarı sağlanması için çalışılmıştır. Timur döneminde bağlar, binalar inşaa edilir, zirai faaliyetlerde bulunulmuştur. Pek çok iskan yapılarak bu iskanların olduğu yerlere tarım yapılması için sulama kanalları açılmıştır.

Bu dönemde doğu-batı etkileşimi ticari münasebetler dolayısıyla daha sıklık kazanmıştır. Hazar denizi kıyılarındaki Gilan ve Şirvan ile Şemahi'den Sultaniye'ye getirilen İpekler, İranlı tüccarlardan başka Ceneviz ve Venedikli tüccarlar eli ile Suriye, Anadolu ve Kefe'ye götürülüyorlardı. Şiraz havalisinden gelen pamuklu, ipekli ve krep kumaşlar ile Horasan havalisinden gelen kumaşlar da Sultaniye'de iyi Pazar buluyorlardı. Hürmüz'den ise inci ve sedef gibi kıymetli taşlar Sultaniye ile Tebriz'e getirilerek işleniyor, yüzük ve küpe haline getirildikten sonra Kefe ve Trabzon gibi Hristiyan şehirleri ile diğer İslam ülkelerinden gelen tüccarlara devrediliyorlardı⁵⁶².

---

⁵⁵⁹ Bedirhan, Selçuklular ve Kafkasya, s. 313

⁵⁶⁰ Bedirhan, age, s. 18-19

⁵⁶¹ Z.V. Togan, "Azerbaycan" İ.A. c. II s. 109.

⁵⁶² İsmail Aka, Timur ve Devleti, s. 130-132

Kuzeyde suġnak Şehri çok önemli bir ticaret merkeziydi. XIV. yüzyılda Ak Orda'nın yükselmesiyle kalkınmaya başlayan Şehir Urus Han ve Toktamış zamanlarında da geliŐmeye devam etmiştir. Kırım, Bulgar ve Harezme giden yolların ortasında bulunan Saray Şehri bu ticari akıŐın merkezinde önemli bir noktadaydı⁵⁶³. Saraydan başka Azak, Batin, Bakü, Bulgar, Derbent, Gülistan, Kırım, Kırım-ı Cedid, kek, Hacı Tarhan, Şabran gibi Şehirler kültür ve ticaret bakımından gelişmiş bunlardan bazıları ithalat ve ihracat limanları haline gelmiştir. Ancak Avrupa ile Asya arasındaki ticaret daha çok n Asya yolundan yapıldığı için Altın Orda iktisadi bakımdan pek ilerleme gösterememiŐtir. Devletin gelirleri halktan, bağımlı Rus Kinezliklerinden ve yabancı tüccarların alınan vergilerle dayanmaktaydı.

SONUÇ

Kafkasya, tarih boyunca pek çok milletin yerleşim yeri olmuştur. Doğuda Hazar Denizi ve batıda Azak Denizi bölgenin tabi sınırlarını teşkil etmiştir. Ancak bölgeyi Kafkas Dağları ikiye ayırır. Bu da bölgenin kuzey ve güney diye ayrılmasına neden olmuştur. Bölgenin ikiye ayrılması irtibatı olumsuz etkiliyerek etnik farklılıklara sebep olmuştur. Bölge genellikle büyük devletlerin mücadele alanı olmuştur. Kozmopolit yapıya sahip olan bölgede yüzlerce milletin izlerine rastlamak mümkündür. Buna rağmen Kafkasya halkları, yüzlerce yıl süren aynı kaderi paylaşma sonucu ortak bir millet görünümü sergilemektedir.

Bugün Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan dıŐındaki diğer devletler Rusya Federasyonuna bağımlı Cumhuriyetler olarak varlıklarını sürdürmektedirler.

V. yüzyıldan itibaren Türk kavimlerinin kuzey bozkırlarından Kafkasya'ya geçerek İran üzerinden akınlar yaptıkları bilinmektedir. Ancak bölgeye gelen Türk kavimleri yağma amaçlı değil yurt bulmak ve hayvanlarına otlak bulmak amaçlı gelmişlerdir. Burada ki ekonomik ve kültürel hayata hareketlilik katarak bölgenin gelişmesinde önemli rolü oynamışlardır.

IV-V. yüzyıllarda ilk olarak karşımıza batı Hunları çıkmaktadır. Hunların yayılma sahalarını arkeolojik malzemelerde bize göstermektedir. Hunların kuyumculuk, çanak-çömlekçilik, bronz işleri, camcılık gibi el sanatlarıyla uğraştıklarını bu bölgede yapılan kazılardan öğrenmekteyiz.

Kaynaklar, Hunların 330 tarihinde Güney Kafkaslara kadar geldiklerini kaydeder. Doğu Anadolu'ya kadar yaptıkları akınlardan sonra yeniden Kuzey Kafkaslar'a ve İdil boylarına dönmüşlerdir. Genellikle Kafkasya üzerinden Anadolu'ya giren Hunların geçiş sahasını da Ermeni toprakları oluşturmuştur.

Sabirlerin 515'e doğru Yayık ve İdil ırmaklarını geçerek Tobol'un yukarı mecrasında ki Onogurlara hücum ederek Kuzey Kafkas bozkırlarında ve idil boyunda kadar yayıldıkları kaynaklarda geçmektedir.

Hazar Denizi ve Kafkasya bölgesinde VI. Yüzyıl ortalarına kadar önemli rol oynayan Sabir hakimiyeti, İran kralı I. Hüsrev'in yaptığı seferle mahvoldu. Sabirler kuzeye çekilerek Bulgarların bir kısmını teşkil ettiler.

Göktürkler döneminde ise, burada İstemi han'ın faaliyetlerini görmekteyiz. İstemi Han batı bölgelerinde büyük çapta fütühat hareketine girişmiştir. Bu dönemde Çin den Akdenize ulaşan İpek yoluna Göktürkler hakim olmuşlardır.

Göktürklerin Çine boyun eğmesinden sonra Kafkasyada sırasıyla Bulgarlar, Ogurlar, İdil Bulgarları, Macarlar ve Hazar Kaanlığının faaliyetleri göze çarpmaktadır.

558 'de Büyük Göktürk devletinin batı kolu şeklini alan Hazar Kaanlığı VII ve X. yy da güçlü teşkilatı, ticari faaliyetleri, dini hoşgörüsü ve iktisadi refahı sayesinde Kafkasya ve Karadenizin Kuzey düzlüklerinde siyasi istikrarı sağlayan ve bölgede kurulan ilk Türk devleti olmuştur.

Hazarlar dağınık halde yaşayan bütün Türk kavimlerini kendi bünyelerinde eritmişler ve birçok milleti kendi içlerinde barındırmışlardır.

İslami hilafet imparatorluğunun en kuvvetli devrelerinde Arap ordularına karşı mukavemet göstermişlerdir. Bu IX. Yy'ın ortalarına kadar sürmüştür.

Kafkasya Türk kavimlerinin göç ve kaynaşmalarına sahne olduğu gibi, burada birçok Türk devletleri de kurulmuş ve Türk kültür merkezi halinede gelmiştir. Bu durumun oluşmasına katkıda bulunan en önemli kavimlerden biri de Kıpçak-Kumanlardır. Kıpçaklar, VIII. Yy dan başlayarak IX VE XI yy da tamamen tarih sahnesinde görünmüşlerdir. IX. Yy'ın ortalarından itibaren Moğol istilasına kadar süren yaklaşık iki yüzyıllık bir süre bu bölgeye hükmetmişlerdir. Bu kavim Türk Tarihinde önemli bir yer tutmasına rağmen büyük bir boy birliği olarak hiçbir zaman, belirli bir merkez etrafında toplanıp güçlü bir siyasi birlik meydana getirmemiş bir devlet kuramamışlardır. Ancak göçebe geleneklerini ve savaşçı özelliklerini muhafaza edebilmişlerdir.

XI ve XII yüzyıllarda Gürcülerle irtibat kuran Kıpçak Gürcü karlının topraklarına yerleşerek onlara askeri destekte bulunmuşlardır. Bu durum iki milletin kaynaşmasını sağlamakla beraber Gürcülerin %50 Türk kanına sahip olmasında beraberinde getirmiştir.

XI. yüzyılda Kafkasya'ya hakim olan büyük Türk Devletlerinden biri olan Selçuklu Devletini görüyoruz. Selçukluların Kafkasya bölgesinde yaptıkları faaliyetler, Türklerin batıya doğru yürüyüşlerinin en büyük hareket noktasını teşkil etmesi bakımından önemlidir. İslam dünyasında ki gaza ve cihad anlayışı içerisinde Azerbaycan ve Doğu Anadolu bölgesine gelen Müslüman Türkmenler ile birlikte Selçuklular hızla fetih hareketine girişmişlerdir.

Selçukluların bölgeye geldiği sırada Bulgarlar tarihinin en parlak devrinde idi. Bu fetih hareketleri sırasında Selçuklularla karşılaşan Kıpçaklarda islam dinini öğrenme fırsatı bulmuşlardır.

Alparslan ve Melikşah dönemlerinde sayısız seferşer düzenlene bölge, tamamen Türk yurdu haline getirilmiştir. Bu durum Irak Selçukluları ve Azerbaycan Atabeyliği döneminde de devam etmiştir. Kafkasya Selçuklular için bir kilit noktası olmuştur. Özellikle Bizans'ı baskı altında tutmak için bu bölgeye önem vermişler ve Anadoluya akınlar yapabilmek için üs olmuştur. Bölge sadece askeri bir üs, göç alanı değildir. İslam ve Hıristiyanlığın karşı karşıya geldiği gaza ve cihad'ın gerçekleştirildiği bir yerdir.

Tarihsel gelişim süreci içerisinde bunun dışında Kafkasyada sırasıyla; Harezmşahlar Devleti, İlhanlılar Devleti, Timurlular, Altın Orda Hanlığı, Karakoyunlular ve Akkoyunlular Devleti, Safeviler, Afşar ve Kaçar Hanedanlığı, Nogay Hanlığı faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

Bu devletlerin hakimiyetleri sırasında bölgede yaşayan değişik etnik yapıya sahip halk kitleleri zamanla Türk kültürüne adapte olmuştur. Türkleri benimsemişler ve İslamiyeti kabul etmişlerdir. Bölge halkıyla Türkler arasında sosyo-kültürel ilişkiler kurulmuştur.

Günümüzde hala Tarihte ki Türk devletlerinin torunları olan Türk soylu milletler varlıklarını sürdürmektedir, bunun yanısıra siyasi varlıklarını korumakla birlikte dillerini ve dinlerini muhafaza ederek Türk kültürünü en güzel şekilde yaşatmaya çalışmışlardır.

ÖZET

Kafkasya, eski tarihçi ve coğrafyacıların 'Diller Dağı' adını verdiği pek çok dil ve kültürün yüzyıllarca yan yana yaşadığı bir milletler mozaği durumundaki bölgedir.

Kuzeyde Don ve Volga Nehirleri'nin birbirine yaklaşan güney kısımları, güneyde Aras nehrinin aşağı kesimleri, doğuda Hazar Denizi ve batıda Azak denizi ile Karadeniz, Kafkasya'nın doğal sınırlarını oluşturur. Stratejik konum nedeniyle değişik milletlerin beşiği olan bölgede farklı etnik yapı ve kültürdeki toplumlar yaşamıştır.

Yüksek dağ kütlelerinden oluşan Kafkasya, behirler bakımından oldukça zengin olup geniş ovalara ve verimli topraklara sahiptir.

Tarihi, milattan önceki devirlere uzana bölge çeşitli kavimlerim göçüne uğramıştır. Bu göçlerin birçoğu süreklilik arz etmiş; bir kısmı ise geçici süreyle bölgede kalmıştır. Bölge büyük devletlerin hakimiyet sahası ve doğal sınır olarak kullanıldığından dolayı sürekli bir devlet yada millete ait olmamıştır.

Bereketli topraklara sahip ve Avrupa ve Asya kıtaları arasında bir geçiş bölgesi olması nedeniyle oldukça önemli bir jeopolitik konumu olan Kafkasya'da hakimiyet juran başlıca kavimler ve Devletler; Mısırlılar, Romalılar, İskitler,Gotlar, Hunlar, Sabirler, Görtürkler, İranlılar, Hazarlar, Selçuklular, Harezmsahlar, İlhanlılar, Timuriler, Safeviler ve Osmanlılardır.

Bugün hala, bölgede bu kavimlerin torunlarına rastlamaktayız. Özellikle Türk soylu kavimler varlıklarını koruyarak kendi milli aile yapılarına, tarihi Türk geleneklerine sıkı sıkıya bağlı kalarak, kendi halk edebiyatlarını ve dinlerini korumuşlardır. Yerel halkla karışıp kaynaşmalar sonucu, çeşitli etkileşim içine girseler de, yoğun bir Türk nüfusunun bulunmasından dolayı fazla asimilasyona uğramadan daha çok bölgeyi Türk kültürü etkisi altında bıraktıkları bir gerçektir.

BİBLİYOGRAFYA

- “Abhazlar Maddesi”, **Yeni Türkiye Ansiklopedisi**, Ötüken yay., İstanbul 1985
- “Abhazlar”, **İnönü Ansiklopedisi**, 1981, c.1
- “Ahıska Maddesi”, **İslam Ansiklopedisi**, TDV
- Adji, M., “Kaybolan Millet”, **Atatürk Kültür Merkezi Başk. Yay.**, Ankara 2001
- Ağacan, K., “ Gürcistan’da Etnik Sorunlar”, **ASAM Kafkasya Masası**, Ankara 2001
- Ahmet, C., “**Tarih-i Cevdet**”, C.1, İstanbul
- Ahmetbeyoğlu, Ali, “Avrupa Hun İmparatorluğu”, T.T.K., Ankara 2001
- Akner, S., “**İslamic Peoples of The Soviet Union**” (Sovyet Müslümanları), Çev:
- Akşin, S., “**Türkiye Tarihi**”, İstanbul 1992, c.3
- Alankuş, B., “Osetinler- İronlar” **Kuzey Kafkasya**, İstanbul 1980
- Aliyevaf. V., “Na Goda Naseleniye Dagestana”, **Dağuçpedzig**, Mohaçkale, 1984
- Arat, R. R., “Kıpçaklar”, **İslam Ansiklopedisi**, C.6, 5. Baskı, İstanbul 1988
- Aslan, K., “**Ahıska Türkleri**”, Ankara 1994
- Avrasya Dosyası, “**Azerbaycan Ülke Raporu**”, ASAM yay., 2001
- Bala, M., “Karaçay ve Balkarlar”, **İslam Ansiklopedisi**, İstanbul 1988
- Bala, M., “Kumuklar”, **İslam Ansiklopedisi**, C.6, İstanbul 1988
- Bala, M., “Dağıstan”, **İslam Ansiklopedisi**, İstanbul 1988
- Baştav, Ş., “Avrupa Hunları”, **Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye yay.,
C.1, Ankara, 2002
- Baştav, Ş., “Sabir Türkleri”, **Belleten**, Ankara 1941
- Bavbek, O., “Nogay Türkleri”, **Türk Kültürü**, Sayı 275, Ankara 1986
- Baykara, Tuncer, “Türklüğün Eski Zamanları”, **Yeni Türkiye Yayınları.**, Ankara,
2002
- Bedirhan, Y., “**Selçuklular ve Kafkasya**”, Çizgi yay. ,Konya 2000

- Berkok, İsmail, **“Tarihte Kafkasya”**, İstanbul 1958
- Caferoğlu ,A.- Yücel ,T., “İran’da Türkler”, **Türk Dünyası El Kitabı**,Ankara 1992
- Caferoğlu, A., “Türk Kavimleri”, **Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü**, Ankara 1983
- Caferoğlu, A., “Türk Kavimleri”, **Türk Kültürü**, Ankara 1983
- Cahen, C. **“Osmanlılardan Önce Anadolu da Türkler”** 2. Baskı, İstanbul 1984
- Canbek, A. **“Kafkasya Ticaret Tarihi”**, İstanbul 1978
- Çay, A., “Akkoyunlular”, **Türk Dünyası El Kitabı**, C.1, Ankara 1992
- Çay, A., “Karakoyunlular”, **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara 1992
- Çay, A., “Kara-Koyunlular”, **Türk Dünyası El Kitabı** , C.1, 2. Baskı, Ankara 1992
- Çiloğlu, F., **“Rusya Federasyonunda ve Transkafkasya’da Etnik Çatışmalar”**, Sinatle yay. 1998
- Dedeyev, B., “Karabağ Hanlığı”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 136
- Devlet, N., **“Çağdaş Türk Dünyası”**, İstanbul 1989
- Dostıyev, T., “Kafkasya’da Hunlar”, **Türkler**, Yeni Türkiye yay., C.1, Ankara 2002
- Ercilasun, A. B., **“Türk Dünyası Üzerine İncelemeler”**, Akçağ yay., Ankara 1997
- Ercilasun, K., “Selçuklular’ın Kafkasya Politikası” **Türk Kültürü**, Yıl XXXIII, Ankara 1995, Sayı 387
- Erel, Şerafettin, **“Dağıstan ve Dağıstanlılar”**, İstanbul 1961
- Galiyev. V., “İstoriya Dagestana” **Daguçpedgiz**, Mohaçkale, 1985
- Golden, Peter B., **“Türk Halkları Tarihine Giriş”**, Karam yay. Ankara 2002
- Gökbel, A., **“Kıpçak Türkleri”**, Ötüken yay., İstanbul 2000
- Gökbel, A., “Kıpçaklar ve Kumanlar”, **Genel Türk Tarihi**, Yeni Türkiye yay., C.2, Ankara, 2002
- Gökçe, C., **“Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Kafkasya Siyaseti”**, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı yay., İstanbul 1979
- Gömeç, S., **“Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi”**, Akçağ yay., Ankara 1999

- Göneralp, Ö., “**Güney Osetya**”, Kafkasya Yazıları, sayı 4, İstanbul 1998
- Grignaschi, “**Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler**”, 8. Türk Tarih Kongresi, Ankara
1972
- Grigorianz, A., “**Kafkasya Halkları**”, Sabah yay., İstanbul 2000
- Gukasyan, L. V., “Azerbaycan Dilinin Teşekkül Tarihine Dair Gayitlar”, **Türk
Dünyası Araştırmaları**, 1984 (Ayrı Basım)
- Gumilöv, L.N., “**Eski Türkler**”, Birleşik yay., İstanbul 1999
- Gumilöv, L.N., “**Hazar Çevresinde Bin Yıl**”, Birleşik yay., İstanbul 2000
- Güner (Aliyev), Kamil, “**Kumukların Tarihi ve Günümüzdeki Sorunları**”, 1995
- “Gürcistan”, **Yeni Türkiye Ansiklopedisi**, Ötüken yay., C.3, İstanbul 1985
- Güsar, V., “Kuzey Kafkasya’ya İslamiyet’in Girişi ve Sonuçları (1)” **Kafkasya
Kültürel Dergi**, yıl 3, sayı 11, C. 3, Anara 1996
- Habiçoğlu, B., “**Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler**” Nart yay., İstanbul 1993
- Hancar, F., “**Urgeschichte Kaukasiens**”, Leipzig, 1937
- Harp Akademileri Yay. “**Güney Kafkasya’nın Dünü Bugünü Yarını**”, 1995
- Hayıt, Baymirza, “**Türk Dünyasının’da Rus Emperyalizminin İzleri**”, İst. 1978
- Henze, M. L., “**19. yy Seyyahlarına Göre Orta Kafkaslar da Din**”, çev: Ahmet E.
Uysal, ODTÜ Asya, Afrika Araştırmaları Grubu, yayın nr. II, Ankara 1984
- Hersak, E., “Avarlar: Etnik Yaradılış Tarihlerine Bir Bakış”, **Türkler**, Yeni Türkiye
Yay., c.2, Ankara, 2002
- Heyd, W., “**Yakınoğu Ticaret Tarihi**” (Çev: E.Z. Karal) Ankara 1975
- Hüseynof, R., “**Irak Selçukluları ve Kafkaslar**”, 7. TTK Kongresi Bildirileri, C.1,
Ankara 1972
- Hüseynof, R., “Malazgirt ve Kafkaslar”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Ankara
1968
- Ierusalımskaya, Anna. A., “İperk Yolunda Kafkaslar”, **Türkler**, Yeni Türkiye Yay.,
C.3, Ankara, 2002
- İlter, Erdal, “Ermeni Kilisesi ve Terör”, **Kök Sos. Ve Stratejik Araştırmalar Serisi**,

Ankara, 1999

İnan, A. "Nogaylar", **Tarih Araştırmaları**, C.25

Kafalı, M., "Altın-Orda Hanlığı", **Genel Türk Tarihi**, Yeni Türkiye yay., C.5, Ankara 2002

Kafalı, M., "Azerbaycan ve Azeri Türkleri", **Töre Dergisi**, Sayı 16, Ankara 1992

Kafesoğlu, İ., "Harezmşahlar Devleti", **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara 1992

Kafesoğlu, İ., "Melikşah", **İslam Ansiklopedisi**, C.7, İstanbul 1957

Kafesoğlu, İ., "**Selçuklu Tarihi**", İstanbul 1972

Kafesoğlu, İ., "Selçuklular", **Türk Dünyası El Kitabı**, C.1 ,2. Baskı, Ankara 1992

Kafesoğlu, İ., "Timurlular Devleti", **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara 1992

Kafesoğlu, İ., "**Türk Milli Kültürü**", Boğaziçi yay. 13. baskı, İstanbul 1995

Kafesoğlu, İ., "Azerbaycan Atabeyliği", **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara 1992

"**Kafkasya Raporu**" Çankaya Vakfı, Ankara 1990

"Kafkasya" maddesi, **Yeni Türk Ansiklopedisi**, Ötüken yay., İstanbul 1985

Kalafat, Y., Etnik Sosyoloji Açısından Kars ve Kafkasya", **Türk Dünyası**

Araştırmaları, Ağustos 2001, sayı 133

Karakhi, T. M., "**Kafkas Mücahidi İmam Şamil'in Gazavatı**" (çev. T. Cemal Kutlu), İstanbul 1987

Kaydarov, A.T- Orazov, M., "**Türklük Bilgisine Giriş**", İstanbul 1999

Kayhan, H., "Azerbaycan Atabeyleri (İldenizliler)", **Genel Türk Tarihi**, Yeni

Türkiye Yay., C.3, Ankara, 2002

Kırzioğlu, F., "**Ani Şehri Tarihi**", Ankara 1982

Kırzioğlu, F., "**Kars Tarihi**", Işık Matbaası, C.1, İstanbul 1953

Kırzioğlu, F., "**Kıpçaklar**", Ankara 1992

Kırzioğlu, F., "**Osmanlılar' ın Kafkas Ellerini Fethi (1451-15090)**", T.T.K,

Basımevi, Ankara 1993

Kienitz, F.K., "Osmanlılardan Önceki Anadolu Türklerinin Politik ve Kültür

Bakımından Dünya Tarihindeki Önemi", **Belleten**, C.1 Sayı 196, Ankara

1986

Kitapçı, Z., “Orta Asya’nın Müslüman Araplar Tarafından Fethi”, **Genel Türk**

Tarihi, Yeni Türkiye Yay., c.2, Ank., 2002

Koestler, A., “**The Thirteenth Trbie**”, Newyork, 1976

Köprülü, M. F., “Afşar”, **İslam Ansiklopedisi**, C.1, İstanbul 1988

Köprülü, M. F., “Türk Edebiyatı’nın Ermeni Edebiyatı Üzerindeki Tesirleri”,

Edebiyat Araştırmaları, Ankara 1966

Köymen, M. A., “**Selçuklular Devri Türk Tarihi**”, 2. Baskı, Ank 1992

Köymen, M. A., “**Selçuklu Devri Türk Tarihi**”, TTK, Ank 1989

Köymen, M.A., “Tuğrul Bey”, **İslam Ansiklopedisi**, C. 12, İstanbul 1988

Krag, Helen; Lars, Funch, “**An Overview of the North Caucasian Peoples**”

Caucasus: War an Peace (ed: Mehmet Tütüncü) Sata yay., Hollanda, 1998

Kurat, A.N, “Malazgirt Zaferi Sıralarında İdil Boyu ve Karadeniz’in Kuzeyinde ki

Türk Devletleri”, **Türk Kültürü**, Ankara.1971

Kurat, A. N., “**IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyinde ki Türk Kavimleri ve Devletleri**”, T.T.K., Ankara 1972

Kutlu, T. C., “**Çeçenler**”, **Dili, Edebiyatı ve Tarihi ile Çerkezler**”, İstanbul 1993,

Nart yay.

Kuzgun, Ş., “**Hazar ve Karay Türkleri**”, Ankara 1993

Kürenov, S., “**Kafkasya Oğuzları**”, Ötüken yay.

“Lezgiler”, **Büyük Laorusse**, İstanbul 1986, c.14

Mansur, Ş., “**Çeçenler**”, Sam Yay., Ankara 1995

Mateos, U., “**Urfalı Mateos Vakayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli**”

(1136-1162) Çev, H.D. Andrcayan, TTK, Ankara 1987

Memmedov, N., “**Azerbaycan’da Yer Adları**”, Bakü, 1993

Merçil, E., “Büyük Selçuklu Tarihi”, **Genel Türk Tarihi**, Yeni Türkiye Tarihi yay.,

Ankara, 2002

Miller, M. “Balkar Türkleri”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Sayı :8, 1985

Nesibli, N., “Azerbaycan’ın Milli Kimlik Sorunu”, **Avrasya Dosyası**, ASAM yay.,

Ankara 2001

Nogay, S., “**Nogaylar**”, Ankara 2001

Ögel, B., “**İslamiyetten Önce Türk Kültürü Tarihi**”, 2. Baskı, Ankara 1984

Özbay, Ö., “**Düünden Bugüne Kuzey Kafkasya**”, Ankara 1995

Özey, R., “**Tabiatı, İnsanı ve İktisadı ile Türk Dünyası**”, İstanbul, 1996

Özgün, M.R., “**Lazlar**”, Çivi Yazıları yay., İstanbul 1996

Özsoy, İl., “**Dağistan’ın Sosyo- Ekonomik Tarihi**”, Kaynak yay., İzmir 1997

Öztuna, Y., “**Büyük Türkiye Tarihi**”, Ötüken yay., C.1, İstanbul 1983

Pritsak, O., “Güneydoğu-Avrupa’nın Türk Göçebeleri”, **Türkler**, Yeni Türkiye Yay.

C.2, Ankara, 2002

Rasonyi, L., “Tarihte Türklük, **Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü**, 3. Baskı,
Ankara 1993

Rasonyi, L., “**Türk Devletinin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler**”,
TKAE, Ankara 1983

Resulzade, M. E., “**Kafkasya Türkleri**”, TDAV yay., İstanbul 1993

Saray, M., “Altınordu Hanlığı”, **İslam Ansiklopedisi**, TDV yay.

Saray, M., “**Azerbaycan Türkleri Tarihi**”, İstanbul 1993

Saray, M., “Kafkas Araştırmaları’nın Türkiye için Önemi”, **Kafkas Araştırmaları I**,
İstanbul 1988

Saray, M., “**Kafkasya Araştırmaları**”, İstanbul 1997

Sinor, D., “**Erken İç Asya Tarihi**”, İletişim yay., İstanbul 2000

Streck, M. , “KafDağı”, **İslam Ansiklopedisi**, MEB yay, İstanbul 1967

Süleymanova, S. A., “Kafkasya ve Avarlar”, **Türkler**, Yeni Türkiye yay., c.2,
Ankara 2002

Sümer, F., “Azerbaycan’ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış” **Bulleten**, Sayı
83

Sümer, F., “Karakoyunlular” **İslam Ansiklopedisi**, C. 6, İstanbul 1967

Sümer, F., “**Karakoyunlular**”, TTK, Ankara 1967

- Sümer, F., “Oğuzlar”, **Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı**, 5. Baskı, İstanbul 1999
- Şeşen, Ramazan, “İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri”, TKAE,
Ankara, 1998
- Taneri, A., “**Harezmsahlılar**”, TDV. Yay., Ankara 1993
- Tanyu, H., “**Türklerin Dini Tarihçesi**”, İstanbul 1978
- “Tatlar”, **Büyük Larousse**, İstanbul 1986
- Tavkul, U., “**Kafkasya Dağlarında Hayat ve Kültür**”, İstanbul 1993
- Tavkul, U., “Kafkasya ve Çevresindeki Türk Toplulukları” **Genel Türk Tarihi**,
Yeni Türkiye yay., C.10, Ankara 2002
- Tavkul, U., “Karaçay- Malkar Türklerinde Eski İnançlar”, Türk Kültürü, Sayı.325,
Yıl: XXVIII
- Tavkul, U., “**Karaçay- Malkarda Kültürel Hayatın Gelişmesi**”, TDTD, Sayı, 57,
Ağustos, 1991
- Taymaz, E., “**Çeçenistan Gerçeği**”, Ankara 1992
- Temir, A., “Coçi ve Altınordu”, **Türk Dünyası El Kitabı** , Ankara 1992
- Temir, A., “Nogay Hanlığı”, **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara 1992
- Terim, Ş., “**Kafkas Tarihinde Abhazlar ve Çerkeslik Mefhumu**”, İstanbul 1976
- Tişkov, V.A., Filippova, E.İ., “**Eski Sovyet Ülkelerinde Etnik İlişkiler ve Sorunlar
(Kuzey Kafkasya)**”, ASAM yay. , Ankara 2001
- Togan, Z. V., “Azerbaycan”, **İslam Ansiklopedisi**, C. II, İstanbul 1944
- Togan, Z. V., “Hazarlar”, **İslam Ansiklopedisi**, İstanbul 1988
- Togan, Z.V., “Umumi Türk Tarihine Giriş”, I. Baskı, İst. 1981
- Togan, Z.V., “Azerbaycan Tarihi Coğrafyası”, **Azerbaycan Yurt Bilgisi**, sayı 5
- Togan, Z.V., “**Türk İli Türkistan Tarihi**”, İstanbul 19
- Turan, O., “**Selçuklular Tarihi ve Türk- İslam Medeniyeti**”,8. Baskı, Boğaziçi
yay., İstanbul 1999
- Turan, O., “**Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**”, Nakışlar Yay., C.I-II,
İstanbul 1978

Turan, O., “**Selçuklular Zamanında Türkiye**”, Boğaziçi yay. İstanbul 1993

“Tatlar”, **Büyük Larousse**, İstanbul 1986

“**Türkiye ve Türk Dünyası**”, Harp Akademileri Komutanlığı yay., İstanbul 1997

Türkmen, F., “**Türk Halk Edebiyatının Ermeni Kültürüne Tesiri**” İzmir, 1992

Umudov, V., “Yermolov Tarafından Şeki, Şirvan ve Karabağ Hanlıklarının Lağvı,
Tarihinden”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Kasım, İstanbul 1996

Uzunçarşılı, İ.H., “**Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**”,

TTK, Ankara 1969

Yakubovskiy, A.Yu., “**Altın Orda Devleti ve Çöküşü**”, (Çev. H. Eren) Kültür

Bakanlığı yay., Ankara ,1976

Yinanaç, M.H., “Alp Arslan”, **İslam Ansiklopedisi**, C.1, İstanbul 1940

Yinanaç, M.H., “Çağrı Bey”, **İslam Ansiklopedisi**, C.3, İstanbul 1988

Yinanaç, M. H., “Ak-Koyunlular” **İslam Ansiklopedisi**, C.1, İstanbul 1988

Yinanaç, M. H., “**Türkiye Tarihi Selçuklular Devri**”, İstanbul 1944

Yuvalı, A., “İlhanlılar”, **Genel Türk Tarihi**, Yeni Türkiye yay., C.5, Ankara, 2002

Yücel, M. U., “Hazar Hakanlığı”, **Genel Türk Tarihi** , Yeni Türkiye Yay. C.1,

Ankara, 2002

Zekiyev, M., “Ön ve Orta Asya, Kafkasya, Karadeniz’in Kuzeyi, İdil- Ural ve Batı

Sibirya’da ki Eski Türkler”, **Türkler**, Yeni Türkiye yay., c.1,Ankara 2002

Zeyrek, Y., “**Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri**”, Ankara 2001

Zimonyi, İ., “Bulgarlar ve Ogurlar”, **Genel Türk Tarihi**,Yeni Türkiye yay., Ankara,

2002

SUMMARY

Caucasia is called as “Diller Dağı” by old historians and geographers. Many different cultures and languages have lived together from centuries in the region.

Don and Volga Rivers in the north, Aras River in the south, in the east Hazar Sea and in the west Azak Sea and Black Sea are natural border of the Caucasian region. Because of its strategically position in the region which is a cradle of civilizations have lived different societies and ethnic groups.

The Caucasian region consists of high and rocky mountains. It has wide plains, fertile soils and strongly flowing rivers.

Its historical background goes to before the Christian Era. The region haven't been belong to a specific state or nation continuously, because of it is on the migration road.

Due to the important migration area between Europe and Asia, Caucasia has an considerable geopolitical location and fertile soils, Egyptians, Romans, Scythians, Goths, Seljuks, Persians and Ottomans were main tribes which established their states in Caucasia.

Today still grandchildren of these tribes is living in Caucasia. Especially Turkish tribes preserve their traditions, languages, religions and literatures. At the same time as a result of the interactions with local people a new Caucasian culture is revealed.